

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ : ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ-ਬੋਧ

(Parvasi Punjabi Natak: Manvi Rishteyan da Yatharth-Bodh)

A
Thesis
Submitted to



For the award of
DOCTOR OF PHILOSOPHY (Ph.D)
in
Punjabi
By
Surinder Kaur
Reg. No.- 41400757

Supervised by

Dr. Satwant Singh

Co-Supervised by

Dr. Ominder Singh Johal

LOVELY FACULTY OF BUSINESS AND ARTS
LOVELY PROFESSIONAL UNIVERSITY
PUNJAB
2019

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ : ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ-ਬੋਧ
Parvasi Punjabi Natak : Manvi Rishteyan da Yatharath-Bodh

Surinder Kaur

Regd. No. 41400757

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਫਗਵਾੜਾ ਦੇ
ਸਕੂਲ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼ ਅਧੀਨ
ਪੀ ਐੱਚ.ਡੀ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ
ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਫੈਕਲਟੀ ਆਫ ਬਿਜਨਸ ਐਂਡ ਆਰਟਸ
ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ

2019

ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ

ਮੈਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਇਹ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ 'ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ : ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ-ਬੋਧ' ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਅਦਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਡਿਗਰੀ ਜਾਂ ਡਿਪਲੋਮਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਖੋਜਾਰਥੀ

ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਰਜਿ. ਨੰ. 41400757

ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ

ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੇਜਾਰਥੀ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ 'ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ : ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ-ਬੋਧ' ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਪੀ ਐੱਚ.ਡੀ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਮੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਜਾਰਥੀ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੀ ਐੱਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਯੋਗ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਅਦਾਰੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮਿਤੀ:

ਨਿਗਰਾਨ

ਡਾ. ਸਤਵੰਤ ਸਿੰਘ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,

ਸਕੂਲ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼,

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ (ਪੰਜਾਬ)

ਸਹਿ-ਨਿਗਰਾਨ

ਡਾ. ਉਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੌਹਲ

ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,

ਦੇਆਬਾ ਕਾਲਜ, ਜਲੰਧਰ

ਤਤਕਰਾ

ਤਤਕਰਾ	ਪੰਨਾ
ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ	i
ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ	
1. ਸਮਾਜ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ	1
1.1 ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ	1
1.1.1 ਸਮੱਸਿਆ ਕਥਨ	2
1.1.2 ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ	3
1.1.3 ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼	4
1.1.4 ਅਧਿਐਨ ਖੋਜ ਵਿਧੀ	6
1.1.5 ਪਰਿਕਲਪਨਾ	8
1.1.6 ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ	8
1.2 ਮਨੁੱਖ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ	22
1.2.1 ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ	22
1.2.2 ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਦਰਭ	35
1.2.3 ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਦਰਭ	39
1.2.4 ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ	44
1.3 ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ	58
1.4 ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ	80
1.4.1 ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਕਾਰਨ	80
1.4.2 ਪਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ	102
1.4.3 ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ: ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ	166
1.4.4 ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧ	173
ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ	
2. ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ : ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਪਰੰਪਰਿਕ ਤੇ ਗਲੋਬਲ ਸੰਦਰਭ	183
2.1 ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਪਰੰਪਰਿਕ ਮੁਹਾਂਦਰਾ	183

2.2 ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਆਧਾਰ-ਕਾਰਨ	191
2.3 ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੇ ਗਲੇਬਲ ਪ੍ਰਸੰਗ	203
ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ	
3. ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ : ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ	220
3.1 ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ	220
3.2 ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ	224
3.3 ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ	227
3.4 ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ	228
ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ	
4. ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ : ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਤਣਾਓ ਦੇ ਪਸਾਰ	255
4.1 ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧ	255
4.2 ਪੰਜਾਬੀ ਪਰੰਪਰਿਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚਲੇ ਤਣਾਓ ਤੇ ਟਕਰਾਓ ਦੇ ਆਧਾਰ-ਪਾਸਾਰ	261
4.3 ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚਲਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ	274
ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ	
5. ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ : ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਬੋਧ	287
5.1 ਪਰਵਾਸੀ ਸਮਾਜ : ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਬੋਧ	287
5.2 ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਤੇ ਮੁਹਾਂਦਰਾ	295
5.3 ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਬੋਧ	306
ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼	322
ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ	337

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਬੋਧ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਦਾ ਇਹ ਅਧਿਐਨ-ਕਾਰਜ ਮੌਜੂਦਾ ਗਲੋਬਲ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਉਪਰ ਕੇਂਦਰਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੋ ਸੰਵਾਦ ਨਾਟਕਰੂਪਕਾ-ਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗਲੋਬਲ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਹੋਈ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਰਤਾਰਾ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਉਪਰ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਮਾਨਵੀ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਤਾਂ ਖੋਲਣ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਏਗਾ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਉਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਵੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਅੰਤਰ ਸਭਿਆਚਾਰੀ ਸੰਵਾਦਾਂ-ਵਿਚਨਿਭ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਕਦਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੰਥਨ ਵਿਚ ਵੀ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਕਾਰਜ ਇਸ ਨਵਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੋਵੇਗਾ।-

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਨਵੇਂ ਬਣ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਿਕ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਖੰਡਿਤ ਹੋਣਾ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਿੜਕਣਾ, ਪੈਸੇ ਦੇ ਵਧਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਖਤਮ ਹੋਣਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਡਾਂਵਾ ਡੋਲ ਹੋ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਇਸ ਖੋਜ ਦਾ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਰਹੇਗਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪਸਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਨਾਟਕ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਝਰੇਖੇ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬੇਗਾਨੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਸੇਬੇ ਦੌਰਾਨ ਜੋ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ

ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਬੜਾ ਵਿਆਕੁਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਸੇਬੇ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਅਰਥੀ ਹਨ। ਪਰਵਾਸ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੱਹਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਘਰ, ਦੇਸ਼ ਤੇ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਰਵਾਸੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਵੱਖੇ ਵਖਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ।

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਖਰੇਵਾਂ, ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ, ਭੂ-ਹੋਰਵਾ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ, ਪਰਵਾਸੀ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਵਿਸ਼ਵੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ/ਆਰਥਿਕ/ਧਾਰਮਿਕ/ਕਾਨੂੰਨੀ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਮਨੋਸੰਤਾਪ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਨਫ਼ੀ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸੂਖਮ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਤੇ ਕਠੋਰ ਹਕੀਕਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਬੋਧ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਛੇ ਅਧਿਆਇ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਖੋਜ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਖੋਜ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਤੇ ਅਜੋਕੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਭੋਗ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿੜਕਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਉਠੀ ਦਰਦ ਭਰੀ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਲੈ ਕੇ

ਖੇਜ-ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਖੇਜ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਖੇਜ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੋਈ ਖੇਜ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਹੰਚੀ ਕਿ ਅਜੇ ਤੱਕ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ ਵਰਗੇ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਭਿੱਜੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਕਾਰਜ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਣਛੋਹਿਆ ਹੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਤੰਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਯਥਾਰਥ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਖੇਜ-ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ।

ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਖੇਜ-ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਤੀਜੇ ਉਪ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਅਤੁੱਟ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ-ਤੈਹਾਂ ਦੀ ਪਰਖ-ਪੜਚੋਲ ਕਰਨਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਸਾਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਿਕਾਸ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਖੇਜ-ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਪਰਵਾਸ ਜੋ ਕਿ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਜਾਂ ਬੇਹਤਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਧਾਰਨਾ, ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੇ ਸੁਝਾਅ ਦੇ ਵਿਵੇਚਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਤੇ ਮਹਿੰਗਾਈ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ

ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਬਰ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹ ਟੁਟ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਜਿਵੇਂ ਕੈਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਈ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਸਹਿਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪਰਵਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਰ ਰੂਪ ਨਾਵਲ, ਕਵਿਤਾ, ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਖੋਜ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ ਤੇ ਹੋ ਵੀ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸੰਜੀਦਾ ਯਤਨ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਇਕ ਤਿੱਖੇ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਲਰ ਰਹੇ ਨਾਸੂਰਾਂ ਵਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪਰਵਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਿਰਫ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਖੋਜ ਵਿਚ ਤਨ-ਮਨ ਤੇ ਹੰਢਾਈਆਂ ਪੀੜਾਂ, ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਲੈ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਕੇ, ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਦਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਕੇ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਲਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪਰਵਾਸ ਕਿਉਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਲਏ ਗਏ ਪੱਖ ਨਿਵੇਕਲੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਯੁਗ ਦਾ ਅਸਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਨਾਟਕ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਗਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੰਚਣ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀ ਹੈ

ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਪਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ 1964 ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਪਹਿਲੇ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕ “ਆਤੂ ਦਾ ਵਿਆਹ” ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਗਏ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਲਏ ਗਏ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਦੂਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਪਰੰਪਰਿਕ ਤੇ ਗਲੇਬਲ ਸੰਦਰਭ (ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ) ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਨਿਮਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਤੰਗੀਆਂ ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਜਦੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ ਤੇ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਗਲੇਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵ ਮਨ ਤੇ ਪਈ ਗਲੇਬਲੀ ਹਨੇਰੀ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅਸਾਵੇਂ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਪਰੰਪਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗਲੇਬਲਾਈਜੇਸ਼ਨ ਦੇ ਅਸਰ ਕਾਰਨ ਨਿਘ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਤੀਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਤੇ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮੂਲ ਚਰਿਤਰ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਕੋਣ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਮੂਲ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੇ ਗਲੇਬਲ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਾਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਤਣਾਓ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਤੇ ਪਰਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਉਪਜਦੇ ਤਣਾਓ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਰੰਗਤ ਵਿਚ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ

ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣੀ ਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਤਣਾਓ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਿਭਾਓ ਤੇ ਤਣਾਓ ਦਾ ਪਰਵਾਸੀ ਸੰਦਰਭ, ਪਛਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਜੋ ਪਰਵਾਸੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਘੜਨ ਵਿਚ ਮੂਲ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤਣਾਓ ਦੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਿਕਤਾ ਵਿਚ ਢਲਦਾ ਰੂਪ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਚਰਿਤਰ ਨਾਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਵਾਦ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ / ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਬੋਧ ਅਧੀਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰਾਂ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਬਣਦੇ ਸਮੀਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਕਾਰਨ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਗੁਆਚਦਾ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵਿਚੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਨਵੀਂ ਮੋਹ ਗੀਣ ਵਿਆਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉਪਰ ਉਸਰਿਆ ਪਰਵਾਸੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ/ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਵਿਚਲੇ ਤਣਾਓ ਵਿਚੋਂ ਬਣੀ ਨਵੀਂ ਪਰਵਾਸੀ ਸੂਝ-ਸਮਝ ਵਿਚੋਂ ਨਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚੋਂ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੋਏ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਮੈ-ਮੂਲਕ ਪਹੁੰਚ ਦੀਆਂ ਗਲੇਬਲ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਪਛਾਣਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੇ ਯਤਨ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਤੇ ਸਿਮਟਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ ਰਾਹੀਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਅਉਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜੁਬਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਬੋਧ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਜੋ ਖੋਜ ਸੰਦ ਸਹਾਈ ਹੋਏ ਉਹਨਾ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮਾਨਵ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਇ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਉ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਦੁਹਰਾਉ ਰਿਸ਼ਿਤਿਆਂ ਦੇ ਸਮੀਕਰਣ ਸਮਝਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਦੀ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ ਜਿਸ ਦੀ ਅਪਾਰ ਰਹਿਮਤ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਈ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਡਾ. ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਅਤੇ ਐਸੋਸੀਏਟ ਡੀਨ, ਸਕੂਲ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼, ਡਾ. ਕਿਰਨਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਤੇ ਸੁੱਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਸਕੂਲ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਚੋਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁੱਕਮਲ ਹੋਣ ਤਕ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਆਭਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹਾਂ, ਪ੍ਰੋਮ ਚੰਦ ਮਾਰਕੰਡਾ ਐਸ.ਡੀ. ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵੁਮੈਨ, ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਦਿਲੋਂ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਪ੍ਰੋਮ ਚੰਦ ਮਾਰਕੰਡਾ ਐਸ.ਡੀ. ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵੁਮੈਨ, ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਡਾ. ਕਿਰਨ ਅਰੋੜਾ ਜੀ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਤੇ ਹੌਂਸਲਾ ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹ ਸਕੀ।

ਮੈਂ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ ਨਿਗਰਾਨ ਡਾ. ਸਤਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋ. ਸਕੂਲ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਆਭਾਰੀ ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਉਪ ਨਿਗਰਾਨ ਡਾ. ਉਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੌਹਲ, ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋ. ਦੇਆਬਾ ਕਾਲਜ, ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਣਗਿਣਤ ਸਿਧਾਂਤਕ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਨਜਿਠਣ ਲਈ ਬੇਹਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸੇਝੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਅਤਿ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸਾਬਕਾ ਉਪ-ਕੁਲਪਤੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸੁੱਖੀ ਬਾਠ ਜੀ, ਸੰਸਥਾਪਕ, ਪੰਜਾਬ ਭਵਨ, ਸਰੀ, ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਉੱਘੇ ਸਮਾਜ

ਸੇਵਕ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰ, ਕੈਨੇਡਾ, ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੇ ਡਾ. ਵਿਨੋਦ, ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋ. ਅਤੇ ਮੁੱਖੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਭਾਗ, ਸਕੂਲ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼, ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਥਿੰਦ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਆਈਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮੇਰੇ ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਲਵਾਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਪ੍ਰੋਮ ਚੰਦ ਮਾਰਕੰਡਾ ਐਸ.ਡੀ ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵੁਮੈਨ, ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਦਾਦ ਦਿੰਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਮਨੋਬਲ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਦਿੱਤੇ।

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

ਸਮਾਜ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ

ਪਰਿਪੇਖ

1.1 ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ

ਖੋਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ Research ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਮੁੜ ਜਾਚਣਾ। ਡਾ. ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਹਿੰਦੀ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ਬਦ

ਅਨੁਸੰਧਾਨ (ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ) ਅਤੇ ਗਵੇਸ਼ਣਾ (ਛਾਣ-ਬੀਣ ਕਰਨਾ) ਵੀ ਖੋਜ ਦਾ ਹੀ ਸਮ- ਅਰਥਕ ਹੈ।” (ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਖੋਜ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸੇਧ 20)

ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ,

“ਜਬ ਲਗੁ ਦੁਨੀਆ ਰਹੀਐ ਨਾਨਕ ਕਿਛੁ ਸੁਣੀਐ ਕਿਛੁ ਕਹੀਐ” (ਸ੍ਰੀ

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ 661)

ਇਹ ਸਤਰ੍ਹਾਂ ਸਦਾ ਖੋਜ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੋਜ ਦੇ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਟੀਚਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਵੱਲ ਵਧਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਖੋਜੀ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ,

“ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਆਪਕ, ਆਲੋਚਕ ਤੇ ਖੋਜੀ

ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ, ਅਤੀਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਾ ਹੈ।” (ਖੋਜ ਚਿੰਤਨ 13)

ਖੇਜ ਤੋਂ ਭਾਵ,

“ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕੰਮ ਜੋ ਕਿ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਵਧਾਉਣ ਮਨੁੱਖਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਗਿਆਨ ਸਮੇਤ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੇ ਇਸ ਸਟਾਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।“ (OECD(2015) *Frascati Manual 2015 : Guidelines for collecting and Reporting Data on Research and Experimental Development, The Measurement of Scientific, Technological and Innovation Activities*, OECD Publishing, Paris, Retrieved on 27 October, 2017 <http://pa.m.wikipedia.org/wiki/ਖੇਜ>)

ਖੇਜ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਖੇਜੀ ਨੂੰ ਭਾਵੁਕਤਾ ਤੋਂ ਬੌਧਿਕਤਾ ਤਕ ਦਾ ਸਫਰ ਕਰਵਾਂਦੀ ਹੈ । ਖੇਜ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨਕਰਕੇ ਯਥਾਰਥਕ ਕਾਰਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.1.1 ਸਮੱਸਿਆ ਕਥਨ

ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਵਾਸ ਮਜਬੂਰੀ ਤੋਂ ਸ਼ੌਂਕ ਤਕ ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਈ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੇਗਾਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਤੱਕ ਯੁੰਦਲੀ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਬੌਖਲਾ ਉਠਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਫ ਬਾਹਰਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਭਾਵ ਕਾਰਖਾਨੇ, ਦਫ਼ਤਰ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਾਡੇ ਨਿਜੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਹਨ।

ਖੁਲੀ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਖੁਲੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਦਸਤਕ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ, ਨਾਰੀ ਚਿੰਤਨ, ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮ ਤੰਦਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਅਹਿਮ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੋਰਾ ਤੇ ਸਕੁੰਚਿਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੂਖਮ ਤੰਦਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਬੋਧ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਹੀ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਹੈ।

1.1.2 ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ

ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਣਮੁੱਲਾ ਸਰਮਾਇਆ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਰੂਪੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਉਤੇ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਘੇਰਾ ਸਥਿਰ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮੋਹ ਪਿਆਰ, ਭਾਈਚਾਰਾ ਤੇ ਆਪਸੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮ ਤੰਦਾਂ ਨਾਲ ਬਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉਤੇ ਗਹਿਰੀ ਸੱਟ ਉਦੋਂ ਵੱਜਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ, ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਚਕਾਚੌਧ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਨੂੰ ਪਲੀਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਉਲਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੁਝਾਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਤਿੜਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਦਰਦ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹਰ ਮਾਨਵ ਸਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ਅਚੰਭਤ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸਮੀਕਰਣ ਵੀ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਨਿਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਕਾਰਨ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਰਥਹੀਣ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਦਰਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰੇਗਾ ਜੋ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਕਲਪਿਤ ਸੁਨਹਿਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਮਨਾਉਣ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਾਏ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਤੇ ਏ.ਸੀ. ਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਐੱਖੀ ਜਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਖੜੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੇ ਪੇਚੀਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਤਿੜਕਣ ਦਾ ਦਰਦ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਮਮਤਾ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਦਰੇ ਮਾਰ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਪਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਹ ਫਾਲਤੂ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੇਹ ਮਮਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬੇਮਾਅਨੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਿੜਕੇ ਹੋਏ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕੱਚ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ ਖਿਲਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਭੱਜ ਦੌੜ ਵਾਲੀ ਜਿੰਦਗੀ ਜੋ ਘੜੀ ਦੀਆਂ ਸੂਈਆਂ ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਠੋਸ ਸਮੱਗਰੀ ਰਾਹੀਂ ਮੂਰਤੀ ਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੂਰਬ ਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਨਾਅ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਸੀਸਾ ਦਿਖਾ ਕੇ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1.1.3 ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਰੂਪਾਕਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਏ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਯਥਾਰਥਿਕ ਪਰਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਨੀਂਹ-ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖੀ

ਸਮਰਥਾ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਜੀਵੰਤ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ, ਅੰਤਰ-ਸਭਿਆਚਾਰੀ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਨਿਭਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਭੂ-ਖੰਡ ਦੇ ਵਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਭੂ-ਖੰਡ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਪਾਰ ਭੂ-ਖੰਡੀ ਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਉਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਪਾਠ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਬਹੁ ਪਰਤੀ ਤੇ ਬਹੁ ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵੀ ਪਾਰ ਭੂ-ਖੰਡੀ ਅਤੇ ਪਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰੀ ਸੰਵਾਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਮਾਨਵੀ ਉਚਾਰ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਪਣੀ ਨੀਂਹ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਰਮੇ ਹੋਏ ਬੰਦੇ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਵੇਂ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:

1. ਨਾਟਕ ਰੂਪਾਕਾਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਗਲੋਬਲ-ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨਾ।
2. ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚਲੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸੁਪਨੇ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਅੰਦਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਦੇ ਅੰਤਰ – ਸੰਬੰਧ ਦਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ।
3. ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗਲੋਬਲੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਰੇ ਤੇ ਪੈ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।
4. ਗਲੋਬਲ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਪਰਵਾਸ, ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼, ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।

1.1.4 ਅਧਿਐਨ ਖੋਜ ਵਿਧੀ

ਪਾਠਗਤ ਅਧਿਐਨ

ਖੋਜ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਜ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਵਾਧਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇਣ ਵਿਚ ਮਦਦਗਾਰ ਹੋਵੇ। ਸਹੀ ਖੋਜ ਸੰਦ ਦੇ ਢੁਕਵੀਂ ਖੋਜ ਪ੍ਰਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਠੋਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਘੋਖਣ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨਕਰਨ ਲਈ ਜੇ ਵਿਧੀਆਂ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. ਤਰਕਵਾਦੀ ਵਿਧੀ
2. ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ
3. ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧੀ
4. ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਧੀ

ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਤਰਕਵਾਦੀ ਦੀ ਰਹੀ। ਆਗਮਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਨਿਗਮਨਾਤਮਕ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਵਿਚ।

ਖੋਜ ਸੰਦ ਖੋਜ ਪ੍ਰਵਿਧੀ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਦਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਸੰਦ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋਏ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ (ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ)
2. ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ
3. ਆਮ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ
4. ਸੰਦਰਭ ਗ੍ਰੰਥ

5. ਕੇਸ਼
6. ਵਿਸ਼ਵਕੇਸ਼
7. ਅਖਬਾਰਾਂ
8. ਸਾਹਿਤਕ ਰਸਾਲੇ
9. ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਮੀਡੀਆ
10. ਸੋਸ਼ਲ ਨੈਟਵਰਕਿੰਗ

ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਜ

ਖੇਤਰੀ ਕਾਰਜ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖੋਜ ਅਧੂਰੀ ਹੈ। ਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਬੰਧਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਈ ਗਈ, ਸੰਬੰਧਤ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਤੋਂ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵਜ਼ਨਦਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਾਬਾ ਬੋਹੜ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰੂ ਬ ਰੂ ਹੋ ਕੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਵਿਗਠਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੇ ਸਮਾਧਾਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸੁਖੀ ਬਾਠ, ਸੁਖਮੰਦਰ ਬਰਾੜ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਦਿਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲ ਨਿਝਰ ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਧੀਰ ਤੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਜੋ ਕੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕਵੀ ਤੇ ਅਲੋਚਕ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੋ ਕੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1.1.5 ਪਰਿਕਲਪਨਾ

ਨਾਟਕ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਭੋਗਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਘੁਟਨ, ਲਗਾਤਾਰ ਵਧ ਰਿਹਾ ਤਣਾਓ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਅਸਲੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਇਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਦਿ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮ ਤੰਦਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਸੂਖਮ ਤੰਦਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਬੋਧ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁਖ ਕਾਰਜ ਹੈ।

1.1.6 ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ:

ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਖੋਜ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋ ਸਕੇ। ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ ਖੋਜ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜਾਰਥੀ ਦੀ ਸੋਚ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੂਲ ਧੁਰਾ ਹਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੋਈ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਪਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਈ ਖੋਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨਕਰਨ ਲਈ ਉਪਾਧੀ-ਯੁਕਤ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਭਾਵ ਪੀ ਐਚ.ਡੀ ਅਤੇ ਐਮ. ਫਿਲ. ਦੇ ਖੋਜ-ਨਿਬੰਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਪਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਪੁਸਤਕ ਜਾਂ ਜਰਨਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਲੋਂ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖੇ ਜੋਖੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਢੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੂਰਵਲੀ ਖੋਜ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਰਾਹ ਦਸੇਰਾ ਬਣਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੇ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਹੋਈ ਖੋਜ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਸੀ।

* ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਤੇ ਕਵੀ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਮਲ੍ਹੀ ਨੇ 'ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰ' ਵਿਚ ਰਵੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਲਈ ਖੋਜ-ਨਿਬੰਧ ਨੂੰ ਛੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਉਸ ਨੇ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨਕੀਤਾ। ਕਵੀ ਨੇ

ਅੰਤਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਦਰਸਾਈ ਹੈ।
ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਨੂੰ ਭਾਵਪੂਰਵਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

* 'ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ' ਖੋਜ-ਨਿਬੰਧ ਪੁਸ਼ਟਿੰਦਰ ਕੋਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉਪਰ ਪਦਾਰਥਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਨਾਲ ਬਦਲਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸਮੀਕਰਣਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ।

* 'ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਾਸਾਰ' ਵਿਚ ਜਗਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਬਦਲਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੰਜ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੀਕਰਣਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਗਲਪਕਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਧੀਰ, ਕੈਲਾਸ਼ਪੁਰੀ, ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਜਾਜ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿਧੂ ਤੇ ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪੰਜ ਅਧਿਆਇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸਮੀਕਰਣਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਮੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਪੈਂਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਸੋਚ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ

ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਪਰੰਪਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਰੁਝਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਕਾਰਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

* ਤੇਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਸਿਰਲੇਖ 'ਉਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ: ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸਰੂਪ' ਤੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਖੋਜ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਉਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਅੱਠ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹਨ। ਜਗਜੀਤ ਬਰਾੜ, ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਪਰਵੇਜ਼ ਸੰਧੂ, ਰਾਵੀ ਨਗੋਂਦਰ, ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ, ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ ਸੰਘੇੜਾ, ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਮਨਪਾਲ ਸਾਰਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਪੰਜ ਅਧਿਆਇ ਹਨ । ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਮੱਹਤਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਲੋੜ ਕਿਉਂ ਪਈ। ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਕੀ ਹਨ। ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਈ ਖੋਜ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਤੀਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਫਰਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਚਾਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹਨ। ਜਗਜੀਤ ਬਰਾੜ, ਪ੍ਰੋ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਪਰਵੇਜ਼ ਸੰਧੂ ਤੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਰਾਣੀ ਨਗੋਂਦਰ। ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ, ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ, ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ ਸੰਘੇੜਾ ਅਤੇ ਅਮਨਪਾਲ ਸਾਰਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਕੇ ਦੋਨਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਪਰਖ ਕੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

* 'ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ' ਦਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਅਮਨਿੰਦਰ ਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਆਧਾਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਧੀਰ, ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਗਿਲ, ਗੋਪਾਲ ਕੈਲਾਸ਼ਪੁਰੀ, ਵੀਨਾ ਵਰਮਾ ਤੇ ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ ਹਨ ।

ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਚੋਗਿਰਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਸੁਹਜ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਨੋਸੰਤਾਪ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੁਝ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਲੇਖ ਵੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਲੇਖ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ।

* ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪਾਠ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ : ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ' ਵਿਚ ਦੋ ਲੇਖ ਦਰਜ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਉਭਰ ਰਹੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸਮੀਕਰਣਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੇ ਪੂੰਜੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਅਮਨਪਾਲ ਸਾਰਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ : ਮਰਗਰੀਤਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਲੇਖ ਵੀਨਾ ਵਰਮਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਰੂਮ-ਮੇਟ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮੀਕਰਣਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਕ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਘਾਣ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

* ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਦੇ ਟਾਪੂ' ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਲੇਖ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਲੇਖ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ।

ਦੇ ਟਾਪੂ : ਮਸਲੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਲੇਖਕ ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ

ਦੇ ਟਾਪੂ : ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਤਣਾਓ, ਸੰਕਟ ਤੇ ਚਿੰਤਨ, ਲੇਖਕ ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਦੇ ਟਾਪੂ : ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਤਣਾਓ ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ, ਲੇਖਕ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ

* 'ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ' ਪੁਸਤਕ ਡਾ. ਲਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੌਹਲ ਵਿਚ ਦਰਜ ਲੇਖ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਆਰਥਕਿਤਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਵੰਦ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

* ਡਾ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ ਨੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ : ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਹ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ ਦੇ ਨਾਵਲ ਰੇਤ : ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੂਰਬ ਤੇ ਪੱਛਮ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਆਹ ਸੰਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰੇਤ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਪਾਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ।

* 'ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬਦਲਾਅ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੇਖ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਗਠਨ : ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਨ ਵੇਅ, ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਬਰਾੜ ਦਾ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਵਿਗਿਠਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ

ਬਿਰਤਾਂਤ-ਰੇਤ ਅਤੇ ਤਸਨੀਮ ਦਾ ਸਾਮੰਤੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਰੇਤ ਹੋਣ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ । ਇਹਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਤਰੰਜ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੋਹਰਾ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਖੋਜ

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਗਿਣਨਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨਿਗੂਣਾ ਹੈ ਅਜੇ ਤੱਕ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਿਰਫ ਇਕ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

* ‘ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ (ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ)’ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ ਤੇ ਵਿਧਾ ਪੱਖ ਤੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਗਤ ਤੇ ਵਿਧਾਗਤ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਕੀਨੀਆ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਸਰੋਤ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ਲਏ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਗਤ ਤੇ ਵਿਧਾਗਤ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੋਜਾਰਥੀ ਨੇ 1970 ਤੋਂ 1990 ਤੱਕ ਲਿਖੇ ਗਏ ਨਾਟਕ ਲਏ ਹਨ।

1990 ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਲ ਅਣਗਹਿਲੀ ਹੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਲੇਖ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ ।

ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪੁਸਤਕਾਂ/ਜਰਨਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਮਗਰੀ

* 'ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ -ਸੀਮਾ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਸ.ਨ.ਸੇਵਕ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦੇਸੀ ਜਾਂ ਪਰਦੇਸੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਬਲਕਿ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਜੋ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ, ਨਾਵਲ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦੇਣ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਪਰ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੋਈ ਠੋਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ। ਭਾਵੇਂ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਣ ਨਾਟਕੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸੰਚਾਰ ਰੰਗਮੰਚ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਜੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਵੀ ਗਏ ਉਹ ਮੰਚਿਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ।

* 'ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ' ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਉਂਕਿ ਰੰਗਮੰਚ ਨਾਲ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰਵ ਕਾਵਿ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਾਵਿ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਬੂਤ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਧਾਤੂ ਨਟ ਤੋਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਤੱਤ ਤੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਨਵਰਤਨ ਕਪੂਰ ਤੇ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਜਟਿਲ ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਥੀਏਟਰ ਦੋਨਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ

ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਰੂਪ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਕਾਰਜ। ਜਦੋਂ ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਾਰਜ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਿਜੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ।

ਲਿਖਤ ਪਾਠ ਥੀਏਟਰ ਪਾਠ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂਤਿਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੀਖਿਆਕਾਰ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਟਕ ਕਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦਾ ਨਾਟਕ ਕਹਿਣ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਗਾਰਗੀ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਰਜ਼ੀਆ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਅਲਕਾਜੀ ਦਾ ਨਾਟਕ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਸੋ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਪਾਠਕ ਤੋਂ ਦਰਸ਼ਕ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਿਖਤ ਤੇ ਮੰਚ ਦੋਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਅਧਿਐਨ ਹੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਜਟਿਲ ਕਲਾ ਬਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਉਂਦਾ ਹੈ।

* ‘ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ’ ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਉਹ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਗਏ ਹਨ ਜੋ 27 ਮਾਰਚ 1989 ਤੋਂ 31 ਮਾਰਚ 1989 ਤਕ ਹੋਈ ਪੰਜ-ਰੋਜਾ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਸੈਮੀਨਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਗਰਾਂਟਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

* ‘ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ - ਪਰਵਾਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰ’ ਦੀ ਲੇਖਿਕਾ ਡਾ. ਅਕਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਆਰੰਭੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਕਿਥੋਂ ਤੋਂ ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚੀ, ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ।

* ‘ਬਦੇਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ’ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ 17 ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀਆਂ

ਦੀਆਂ ਅਣਕਹੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪਰਵਾਸ ਤੇ ਬਦੇਸ਼ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅੰਤਰਪੀੜਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਵਿਡੰਬਣਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤਿਆਗਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਵੀਂ ਉਥੋਂ ਦੀ ਜੰਮਪਲ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਰਦ ਨੂੰ ਹੰਢਾ ਰਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

* ‘ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ’ ਸੰਪਾਦਕ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ : ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਤਿੰਨ-ਰੋਜਾ ਸੈਮੀਨਾਰ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਜੇ ਭਰਮ- ਭੁਲੇਖੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਮੁੱਦਾ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਰਾਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਵੇਗ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਲੋੜ ਹੈ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਗਰਿਮਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ।

* ‘ਪਰਵਾਸ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ’ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 35 ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਮੁਲਅੰਕਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। 20-21 ਜਨਵਰੀ, 2005 ਨੂੰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪਰਵਾਸ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਦੋ-ਰੋਜਾ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੈਮੀਨਾਰ ਸੈਂਟਰ ਫਾਰ ਇਮੀਗਰੈਂਟ ਸਟਡੀਜ਼ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਖੋਜ ਪੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

* 'ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਮੁੱਲਵਾਨ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਸਾਡੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਭਵਿੱਖ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। 17-18 ਜਨਵਰੀ 2006 ਨੂੰ ਦੇ-ਰੇਜ਼ਾ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੈਮੀਨਾਰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅੰਤਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਰਿਪੇਖ ਸੈਂਟਰ ਫਾਰ ਇਮੀਗਰੈਂਟ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੋ 21 ਪੇਪਰ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ, ਉਹ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਪੇਪਰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਦਵੰਦ ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰੀ ਕਰਣ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ।

* 'ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸਿਧੂ ਤੇ ਮੇਹਨ ਗਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ, ਉਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਪਰਿਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਖੋਜ ਕਰ ਰਹੇ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਕੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ।

* 'ਦ੍ਰਿਸ਼, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸ' ਦੀ ਲੇਖਿਕਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਕੌਰ ਬਰਾੜ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਨਿਬੰਧ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਹ ਲੇਖਕ ਜੋ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਸ ਗਏ ਹਨ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

* 'ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਅਕ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ 9 ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪਰਸਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਤਮਜੀਤ, ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਤੇ ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

* 'ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ : ਸਰੂਪ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ ਹਨ। 24 ਮਾਰਚ, 2014 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ : ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਇਕ-ਰੋਜ਼ਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕਰਵਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਪਰ 12 ਪੇਪਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਸਤੂ, ਤਕਨੀਕ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਸੀ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਉਪਰ ਪਏ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪਰਭਾਵਾਂ, ਇਸ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ, ਨਾਟਕ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੋਜ ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਹੈ।

* 'ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਪ੍ਰੋ. ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੂਲ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਆ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਦੇਸੀ-ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਚੈਨਲਾਂ ਤੇ ਅੰਧਾਯੁੱਦ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੇ ਯਥਾਰਥ ਵਾਦੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਨਿਰਾਸ਼ਜਨਕ ਹੈ ਪਰ ਲੇਖਕ ਆਸਵੰਦ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਉਜੱਵਲ ਹੋਵੇਗਾ।

* 'ਸਮਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ : ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ ਅਤੇ ਡਾ. ਨਿਮਰਤਦੀਪ ਕੌਰ ਹਨ। ਕਮਲਾ ਨਹਿਰੂ ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵੂਮੈਨ, ਫਗਵਾੜਾ ਵਲੋਂ ਸਮਕਾਲੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ: ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ 13 ਫਰਵਰੀ 2012 ਤੋਂ 18 ਫਰਵਰੀ 2012 ਤੱਕ ਛੇ-ਰੋਜ਼ਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਕਰਵਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿਚ ਰੰਗਮੰਚ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਚੁਕੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਰੰਗਮੰਚ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਦੇਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ। ਇਸ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਖੋਜ-ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਹੈ।

* ‘ਪਰਵਾਸ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ : ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ’ ਦੇ ਮੁਖ ਸੰਪਾਦਕ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨਰੂਲਾ ਹਨ। ਪੀ. ਸੀ. ਐਮ. ਐਸ. ਡੀ ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵੂਮੈਨ, ਜਲੰਧਰ ਵਲੋਂ ਪਰਵਾਸ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ : ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬ ਭਵਨ, ਸਰੀ, ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ 20 ਫਰਵਰੀ 2018 ਨੂੰ ਇਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕਰਵਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰਵਾਸ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ। ਇਹ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਿੰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਖੋਜ ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਇਕ ਜਰਨਲ ਜਿਸ ਵਿਚ 31 ਪਰਚੇ ਦਰਜ ਹਨ, ISSN ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਜੋ 82 ਖੋਜ ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ISBN ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ।”

* ‘ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ’ ਦੇ ਲੇਖਕ ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੱਜ ਹਨ। ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੱਜ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਕੇ ਕੀਤੀ ਖੋਜ ਤੇ ਉਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ, ਸਰੀਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਤਨਾਅ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

* 'ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ : ਸੰਵਾਦ ਤੇ ਸਮੀਖਿਆ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਤਮਜੀਤ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾ ਕੇ ਵਸੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉਪਰ ਝਾਤ ਪਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੁਲਵਾਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਖੋਖਲੇ ਹੁੰਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਖੋਖਲਾਪਨ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗਿਰਾਵਟ ਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਖੰਡਿਤ ਹੁੰਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।

* 'ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਮਸਲੇ' ਦੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੀਮਾਵਾਂ, ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ, ਨਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੈ।

* 'ਆਤਮਜੀਤ ਦੀ ਨਾਟ-ਸੰਵੇਦਨਾ' ਦੀ ਲੇਖਿਕਾ ਉਮਾ ਸੇਠੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਤਮਜੀਤ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਰਚਨਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਸਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਗਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਤਮਜੀਤ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ:

- ਡਾ. ਅੰਜਨਾ ਸੰਧੀਰ, ਅਮਰੀਕਾ ਇਕ ਅਨੇਕਾ ਦੇਸ਼ (ਸੰਗਮ)
- ਅਰਚਨਾ ਪੈਨਯੂਲੀ, ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਲੇਖ, ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੀ ਪਤਰਿਕਾ।
- ਉਸ਼ਾ ਰਾਜੇ ਸਕਸੈਨਾ, ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ (ਲੇਖ) ਨਵਾਂ ਗਿਆਨਉਦੇਯ
- ਨਮਿਤਾ ਸਿੰਘ, ਪਰਵਾਸੀ ਲੇਖਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਹਿੰਦੀ ਲੇਖਨ

- ਰਾਕੇਸ਼ ਬੀ. ਦੂਬੇ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਭਾਰਤੀ
- ਸੁਧਾ ਜਤਿੰਦਰ, ਪਰਵਾਸੀ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚਿੰਤਨ ਬਿੰਦੂ, ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ:

- Pathania, Sunaina - Indians in South East Asia with Special Reference to Punjabis in Singapore Malaysia and Thailand - 1-Sep-2017
- Raskar, Vikas Yadav - A study of cultural clashes in the selected novels of Diasporic Indian women writers - 29-Mar-2017
- Patel Chetan – Impact Of Diaspora On Youth - 9-Nov-2015
- Sharma, Renu - Indian diaspora and multiculturalism in Australia and the United States of America: a comparative study - 9-May-2014

1.2 ਮਨੁੱਖ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ

1.2.1 ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ

ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ, ਮੌਤ ਭਾਵ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖ ਰੂਪੀ ਇਕਾਈਆਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਸਤਰੀ, ਪੁਰਖ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ, ਸਕੇ ਸੰਬੰਧੀ , ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ, ਕਦਰਾਂ- ਕੀਮਤਾਂ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਮਾਨਵੀ ਜਗਤ ਲਈ ਇੱਕ ਅਨੇਕਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਮਾਜ ਨਾਲ

ਆਪਣਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਬਣਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮਨੁੱਖ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਜੈਵਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜੁਲ ਕੇ ਰਹੇ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

“ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ‘ਰਿਸ਼ਤਾ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ-ਸੰਬੰਧ, ਜੋੜ ਜਾਂ ਤਾਗਾ, ਤੰਦ ਆਦਿ ਕੀਤੇ ਹਨ। ‘ਨਾਤਾ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਸੰਬੰਧ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੀ ਕੀਤੇ ਹਨ।” (ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ 1105)

ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਹੀ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਬੱਚਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਉਹ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼ ਮੁਤਾਬਿਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ,

“ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਮੱਹਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਗਠਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।” (International Encyclopedia of Social Sciences Vol VIII 390)

ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਰਥਪੂਰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਬਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਤਰਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਬੈਨੇਟ ਤੇ ਟਿਉਮਿਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

"ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਦੇ

ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਹਾਂ, ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।" (ਉਧਰਿਤ A.P. Arora, Nanda and Sachdeva, *Social Stratification and Social Mobility*)

ਆਗਬਰਨ ਤੇ ਨਿਮਕਾਫ਼ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਜਦੋਂ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕੱਠੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ

ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।"

ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਹੀ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੂਹ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੜੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਅਮੂਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਗਤੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤਾਂ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋਣ।

ਸਮਾਜ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਹੈ, ਇਸ ਜਾਲ ਦਾ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਸਾਰਥਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਵੇ ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਭਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਪਸ਼ੂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ਿਕ ਨਿਯਮ ਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਆਦਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਆਉਣਾ ਸੀ।

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕੋਣ ਬਣਦੇ ਹਨ:

1. Functionist (ਕਾਰਜਕਾਰੀ)
2. Interactionist (ਗੱਲਬਾਤਕਾਰ)
3. Culture and Personality (ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ)

Functionist (ਕਾਰਜਕਾਰੀ):-

ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ' ਜਿਵੇਂ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਕੂਲ, ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ, ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ ਸਾਥੀ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਦਿ।

ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਪਰਿਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਇੱਕ ਮੂਲ ਇਕਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ

ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਕੱਠੇ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਲਹੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਤੇ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰਿਸ਼ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਬੱਚਾ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਾਠ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਧਿਆਪਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕੀ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਾਰਲਸ ਕੂਲੇ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲਾ ਸਮੂਹ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਬੱਚੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਪਰਕ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹਰ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਏ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਬੱਚੇ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹੀ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਰਬਪੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਛਾਪ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਉੱਪਰ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਖੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਜਿਸ ਬੱਚੇ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਬੱਚਾ ਸਰਬਪੱਖੀ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਉਸ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੋ ਬਦਨਸੀਬੀ ਨਾਲ ਟੁੱਟੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਮਨੁੱਖ ਕਈ ਭਾਵਾਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਪਰਿਵਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਬਾਰੇ, ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮੁੱਢਲੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰੂਸੀ ਚਿੰਤਕ ਸੁਖਮੇਲਿੰਸਕੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

"ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਅਸਲੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੱਚਾ ਦੁਹਰਾਇਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਕੀ ਵਾਪਰਿਆ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ? ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਕੀ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ? ਵੱਡੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮਿਥਣਗੇ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਬਣੇਗਾ?" (ਆਨਲਾਇਨ ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ 13-09-2018)

ਬੱਚਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਅਕਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੇਵੀਅਤ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਨਤੋਨ ਸੇਮਿਉਨੋਵਿਚ ਮਕਾਰੈਨਕੋ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਵੇਗਾ ਉਹ ਪੰਜਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਇਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਲੈ ਜਾਇਆ ਜਾਵੇ? ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਘਾਲਣਾ ਕਿਵੇਂ ਸੌਖੀ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ?"

ਡਾ. ਹਰਸ਼ਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਬੱਚਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਂ ਜਾਂ ਪਾ... ਪਾ... ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੇ ਅਤੇ ਲਾਡਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਮਾਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਕਰ ਸਕੇ ਤਾਂ ਬੱਚਾ ਆਗਿਆਕਾਰੀ, ਸਹਿਯੋਗੀ ਅਤੇ ਲਾਡ ਜਤਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਬਣੀ ਰਹੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਬੱਚਾ ਵੀ ਆਪਣਿਆਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਾਂ ਤੋਂ ਹਲਕੀ ਦੂਰੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।" (ਬੱਚੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸਾਲ - ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ 25-05-2018)

ਬੱਚੇ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਾ ਮੁੱਢਲਾ ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਤੇ ਉਹ ਜਿਹੜੀਆਂ ਠੋਸ ਤੇ ਵਜੂਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਦਾਇਰਾ ਜਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨਿੱਖਰੇਗੀ। ਉਹ ਬੱਚੇ ਮਿਲਾਪੜੇ ਤੇ ਨਿੱਘੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਬਣਨਗੇ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ, ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਸੁਣਾਉਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਉੱਤੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮਰਨ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਤੁਰਨ ਫਿਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਦਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਹਮਸਾਇਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇੱਕ ਅਖਾਣ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ,

“ਹਮਸਾਏ ਮਾਂ ਪਿਓ ਜਾਏ”

ਗੁਆਂਢ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਤੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਘਰ ਦੇ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਆਪਣੇਪਣ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜੋਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਈ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਵਰਤਾਓ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀਤੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਮਾਂ ਪਹਿਲੀ ਅਧਿਆਪਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਕੂਲ ਬੱਚੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਜਾ ਕੇ ਬੱਚਾ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਦੇਸਤ ਮਿੱਤਰ ਉਸ ਦੇ ਹਾਣ ਦੇ ਸਾਥੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਕ ਜੋ ਅਕਸਰ ਹੀ ਬੱਚੇ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੋ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜੁਲ ਕੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਬੱਚੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ

ਦਮਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਧਿਆਪਕ ਕੋਲੋਂ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਦਰ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸਵੈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਿਖਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤਿਉਹਾਰ, ਗਣਤੰਤਰ ਦਿਵਸ, ਬਾਲ ਦਿਵਸ, ਮਹਿਲਾ ਦਿਵਸ, ਗਾਂਧੀ ਜੈਯੰਤੀ, ਵਿਸ਼ਵ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਿਵਸ ਆਦਿ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅੰਦਰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ, ਕੌਮੀ ਏਕਤਾ, ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰਾ, ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਮਿਲਵਰਤਨ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਸਕੂਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਕੂਲ ਸਮਾਜ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ, ਵਿਵਹਾਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਆਦਿ ਬੱਚਾ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਕਾਨ ਦੀ ਜਿਤਨੀ ਨੀਂਹ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਕਾਨ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਕੂਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਲਈ ਖੇਡਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਟੋਲੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਕੱਠੇ ਖੇਡਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਟੋਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਲਗਭਗ ਇੱਕੋ ਉਮਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਖੇਡ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਹਾਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਕਰਨਾ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਵਧੀਆ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣ ਬੱਚਾ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ ਗਰੁੱਪ ਵਿਚ ਹਰ ਧਰਮ, ਜਾਤ, ਨਸਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਭੇਦਭਾਵ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਖੇਡਾਂ ਖੇਡਣ ਸਮੇਂ

ਸਾਹਮਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਰਫ ਜਿੱਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖਿਡਾਰੀ ਨਿਜੀ ਸਵਾਰਥ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਖੇਡਦਾ ਬਲਕਿ ਸਕੂਲ ਲਈ, ਕਾਲਜ ਲਈ, ਦੇਸ਼ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਇੱਕ ਖੇਡ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਿਰਭੈ ਅਤੇ ਦਲੇਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਐਕੜਾਂ, ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਅਤੇ ਹਾਰਾਂ ਦਾ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ, ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਖੇਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖੇ ਗਏ ਗੁਣ ਜਿਵੇਂ ਨਿਆਂ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਰਵਾਂਦਾਰੀ, ਮਿਲਵਰਤਨ, ਬੇਗਰਜ਼ੀ ਆਦਿ ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰੀ ਤੇ ਸਫਲ ਇਨਸਾਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬੱਚਾ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਤੇ ਨਿਭਾਉਣਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਆਮ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਲੜਕੇ ਲਗਭਗ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲੋਂ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਹਮਦਰਦੀ, ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੌਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਗੇਮਜ਼ ਖੇਡਣ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਚਿੜਚਿੜਾਪਨ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਹਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਖੇਡਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਈਰਖਾਲੂ, ਝਗੜਾਲੂ, ਗੁੱਸੇ ਵਾਲਾ ਸੁਭਾਅ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਖੇਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਖੇਡ ਕੇ ਹੀ ਬੱਚੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਵਧੀਆ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਸੇ ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੱਗ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹੋਏ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੇ

ਨਾਲ ਖੇਡਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਦੇਈਏ ਤੇ ਬਚਿਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰੀਏ।“ (ਪੰਜਾਬੀ ਟਾਇਮਜ਼ 16-12-14)

ਸਕੂਲ/ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਬਾਦ ਨੌਕਰੀ ਸਮੇਂ ਬਣੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

Inter-actionist (ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਸਲੀਕਾ)

ਮਨੁੱਖ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਸਲੀਕਾ ਨਹੀਂ, ਮਿਠਾਸ ਨਹੀਂ, ਸਿਰਫ ਕੁਤੱਤਣ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੱਕ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਤੋਂ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜਲਦੀ ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

Culture and Personality (ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ)

ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਸਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਢੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਜੰਮਦਾ, ਪੁੰਗਰਦਾ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਸਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਹ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ

ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਹ ਪਨਪਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਤੋਂ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਧਰਮ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਮਿੱਥਾਂ ਆਦਿ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗੌਣ ਸਥਾਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਜਿਹਾ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਜਨਮ ਜਾਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਐਫ. ਜੇ. ਬ੍ਰਾਊਨ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਿਸੇ ਸਮੁਦਾਏ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਵਹਾਰ

ਦਾ ਇੱਕ ਢਾਂਚਾ ਹੈ ਜੋ ਅੰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੌਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਤਾਵਰਨ

ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਤੇ ਮਾਨਵ ਨਿਰਮਿਤ ਦੋਨੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਢਾਂਚਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਆਦਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਕੂਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" (ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਜ 208)

ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਵੱਲੋਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਹੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਕਾਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਕਾਦਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਿਰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਨਿਯਮ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ,

"ਲੈਵੀ ਸਤ੍ਰਾਸ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਫੋਨੀਮਾ ਵਾਂਗ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰੇ

ਸਾਕਾਦਾਰੀ ਵਿਆਹ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਟਾਕਰੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧੁਨੀਗ੍ਰਾਮਾਂ ਵਾਂਗ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਇਕਾਈ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਧੁਨੀਗ੍ਰਾਮਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਵੀ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹੋਣ। ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਧੁਨੀਗ੍ਰਾਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਅਚੇਤ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮੱਤ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"

(Levis Strausse, Structure Anthropology 46)

ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਕੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਕੜੀ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੀ ਹਨ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮਿਆਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਮਾਨਵੀ ਤੱਤ ਹਰ ਇਕੱਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰੀਵੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਨਿਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੋਈ ਅਮੂਰਤ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ, ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਜੋੜ ਹੈ।" (ਉਧਰਿਤ, *Classical Sociological Tradition, P.L. Arora, Nanda & Sachdeva* 22)

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਆਦਮੀਅਤ ਤੋਂ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਵਿਚ ਬਦਲਦਾ ਹੈ।"

ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਂਦਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬਾਕੀ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੰਬੰਧਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਸੁਨਾਖਤ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁੱਢਲੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਣੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੌਰਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਸੰਗਠਿਤ, ਇਕਸਾਰ ਪੈਟਰਨ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਇੱਕ ਖਾਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਮਾਜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਵਹਾਰ ਸਿਰਜਦੇ ਹੋਏ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ।" (ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਕਿਸਾ ਕਾਵਿ 139)

ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਤੱਥ ਹਨ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਵੀ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਪਦਾਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ।" (ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਕਿਸਾ ਕਾਵਿ 141)

ਡਾ. ਸੇਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ,

“ਬਰਾਦਰੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਦੇ ਅੰਗ ਸਾਕ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਵਡਿੱਕੇ ਦੇ ਅੰਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਲਹੂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।” (ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ 82)

ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸਾਂਝ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਬਰਾਦਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪਹੁਦਰਾਪਨ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਬੇਹਤਰ ਜਿੰਦਗੀ ਜੀਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਾਰਨ ਆਪਹੁਦਰਾਪਨ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਸ਼ੀਨੀ ਵਰਤਾਰੇ ਕਾਰਨ ਸਵਾਰਥੀ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਨਿੱਜ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਮੱਹਤਵ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਸੇਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ,

“ਹਰੇਕ ਬਰਾਦਰੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਣ ਨਾਲ ਹੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਇਜ਼ਤ ਮਾਣ ਵੱਧਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਬੜਾ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਦਿਖਾਵੇ ਲੋਕ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨੱਕ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਰਾਦਰੀ ਹੀ ਬਾਹਵਾਂ ਹਨ ਤੇ ਬਰਾਦਰੀ ਹੀ ਨੱਕ ਸਮੂਹ। ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਜੇ ਆਦਰ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਇਜ਼ਤ ਨਹੀਂ।” (ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ 1766)

1.2.2 ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਦਰਭ

ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਅਨੁਸਾਰ, “ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪੈਦਾਵਾਰੀ

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਉਸਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਰਣੈਕਾਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਆਰਥਿਕਤਾ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੇ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਹਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਤੇ ਆਪਣਾਪਨ ਖਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਸ਼ੀਨੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਵੀ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਪੁਰਜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਹੱਦ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਅਖਾਣ 'ਜਿਸ ਦੀ ਕੋਠੀ ਦਾਣੇ, ਉਸ ਦੇ ਕਮਲੇ ਵੀ ਸਿਆਣੇ' ਧਨ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਿਆਣਪ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪੈਸਾ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਮਾਣ ਸਕਦਾ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਭੁੱਖ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਾਇਦਾਦ ਲਈ ਖੂਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਖਤਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਲਹੂ ਦਾ ਰੰਗ ਸਫੈਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿਓ-ਪੁੱਤ, ਭਰਾ-ਭਰਾ ਜੋ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਦੇ ਸਾਥੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਜਾਨ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨਸਾਨ ਵਿਚੋਂ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਦੌੜ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਨਵੀਆਂ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਢੰਗ ਬਦਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਢੰਗ ਬਦਲਣ ਸਮੇਂ ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ।..... ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਇੱਕ ਗਤੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਤਰੇੜਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਕਰਨ ਵੀ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਦੀ ਹਰ ਕੋਈ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਹੀ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਜਾਇਜ਼ ਢੰਗ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾਜਾਇਜ਼। ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਧੁੰਦਲੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਚਮਕ ਖਤਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਦੂਰੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਵਾਨ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕੇਹਾਂ ਦੂਰ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਜੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਚ ਰੁਲਦੇ ਨੇ ਰੋਜ਼ੀ ਲਈ
ਉਹ ਜਦੋਂ ਦੇਸ ਪਰਤਣਗੇ ਆਪਣੇ ਕਦੀ
ਕੁਝ ਤਾਂ ਸੇਕਣਗੇ ਮਾਂ ਦੇ ਸਿਵੇ ਦੀ ਅਗਨ
ਬਾਕੀ ਕਬਰਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਜਾ ਬਹਿਣਗੇ"

ਜਦੋਂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਆੜੇ ਵੀ ਆਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨਸਾਨ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਭਾਵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ:

"ਪਿਤਾ ਪਰਦੇਸ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਸੀ।
ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੇ ਨੈਣਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਤੇ ਹਨੇਰ ਸੀ।
ਕਿੱਥੋਂ ਦਿਆਂ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿੱਥੋਂ ਚੋਗਾ ਲੱਭਿਆ।
ਧੀਆਂ ਦੇ ਵਸੇਬੇ ਲਈ ਬਾਪੂ ਦੇ ਛੱਡਿਆ।
ਕਿੰਨਾ ਹੈ ਮਹਾਨ ਦੇਸ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ।
ਝੁੰਝਾ ਮੇਰੀ ਹਿੱਕ 'ਚ ਤਿਰੰਗਾ ਗਿਆ ਗੱਡਿਆ।"

ਜਦੋਂ ਪਰਵਾਸ ਗਿਆ ਇਨਸਾਨ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਡਾਲਰ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਫਿੱਕੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਕੰਮ ਦੇ ਰੁਝੇਵੇਂ, ਕੁਝ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਾਲਾਂ ਬੱਧੀ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਜੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਗੁਲਾਮੀ ਹੈ ਮਰਦ ਦੀ। ਇਸ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਮਰਦ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਦੀ ਖਾਤਰ ਵੀ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਔਰਤ ਦੀ ਇਸ ਹਾਲਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ 'ਅੰਨਦਾਤਾ' ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ:

"ਮੇਰੀ ਜੀਭ ਤੇ ਤੇਰਾ ਲੂਣ ਏ

ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਦਿਆਂ ਹੇਠਾਂ ਤੇ....

ਅੰਨ ਦਾਤਾ!

ਮੈਂ ਚੰਮ ਦੀ ਗੁੱਡੀ ਖੇਡ ਲੈ, ਖਿਡਾ ਲੈ,

ਅੰਨ ਦਾਤਾ!

ਮੇਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਇਨਕਾਰ?

ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੈ!

ਹਾਂ.... ਪਿਆਰ.... ਇਹ ਤੇਰੇ ਮਤਲਬ ਦੀ ਸ਼ੈਅ ਨਹੀਂ"

ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮਰਦ ਦੀ ਦਾਸੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹੇ ਪਰ ਹੁਣ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਔਰਤ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖੇਡਾਂ, ਪੜ੍ਹਾਈ, ਵਪਾਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਮਰਦ ਦੀ ਦਾਸੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਾਥੀ ਬਣਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਤਰੇੜਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਮਸ਼ੀਨੀ ਪੁਰਜੇ ਵਾਂਗ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰਦਾ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪਛਾਣ ਗੁਆ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ,

“ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਭ

ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਨੁਭਵ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਤਨ, ਮਨ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਮਾਲਕ ਹੋਣਾ ਹੈ।” (ਪਰਵਾਸ 12)

1.2.3 ਮਾਨਵੀਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਦਰਭ

ਮਾਨਵੀਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਖਮ ਤੰਦਾਂ ਨਾਲ ਬਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਜ਼ਾਰੀਕਰਨ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈਣ ਕਰਕੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਵਿਤਰਤਾ ਤੇ ਪਾਕੀਜ਼ਗੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਅਜੋਕੀ ਮਤਲਬੀ ਤੇ ਮੋਹ ਹੀਣ ਮੰਡੀ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜ ਪਿਆਰ, ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਆਪਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਨਪੀੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਬਦਲਦੀ ਇਬਾਰਤ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਓ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨਿਭਾਉਣ ਤੇ ਪੁਗਾਉਣ ਲਈ ਜੀ ਜਾਨ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ,

“ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅਖੋਂ ਪਰੇਖੇ ਨਹੀਂ

ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਓ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਤਣਾਓ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਹਰ ਅੰਗ ਉਪ-ਅੰਗ, ਸਿੱਧੇ/ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਇਸ ਤਣਾਓ ਤੇ ਸੁਲਝਾਉ ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ

ਸੰਬੰਧਤਾ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਇਸ ਜਟਿਲਤਾ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜਿਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।“

(ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅੰਸ਼ 7)

ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

“ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਪਰ ਮਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਤੰਤਰਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਪ੍ਰਤੱਖਣ, ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ, ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ, ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਗਿਆਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਅਤੇ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ, ਸੁਪਨੇ, ਯਾਦਾਂ ਅਰਥਾਤ ਸੁਚੇਤ ਅਤੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਆਦਿ ਇਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰ ਹਨ।“ (ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ 290)

ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਆਲੋਚਨਾ ਫ਼ਰਾਇਡ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

“ਪੱਛਮ ਦੇ ਸਿਰਮੌਰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਿਗਮੰਡ ਫ਼ਰਾਇਡ, ਐਲਫਰਡ ਐਡਲਰ, ਸੀ.ਜੀ. ਜੁੰਗ ਅਤੇ ਯੱਕ ਲਾਕਾਂ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੰਤਕ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਫ਼ਰਾਇਡ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ।“

(<https://pa.m.wikipedia.org/wiki/>)

ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਅਚੇਤ ਮਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਜਦੋਂ ਰੋਸ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਟਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਜੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸੂਬਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਦੀ ਚਿੜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮਜਬੂਰ ਉਸੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗੱਭਰੂ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਰੋਜ਼ੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਜਵਲ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਝੰਜੋੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਅੰਨ੍ਹੀ-ਦੌੜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸ ਜਾਣ ਲਈ ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਗੁਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਅਜੋਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਲਈ ਮਾਨਵੀਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਫੁਰਸਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪ੍ਰੰਜੀਵਾਦ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਬਹੁਦਿਸ਼ਾਵੀ ਕੋਣਾਂ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵੰਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਪਦਾਰਥੀਕਰਨ, ਮਨੋਗੁੰਝਲਾਂ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਵਿਭਾਜਨ, ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਮੀਕਰਣ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਨਿੱਜ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਮਨ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਇਹ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਇਕ ਬੰਦਿਸ਼ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਖੁਲ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤਾਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਣਾਓ ਤੇ ਇਕਲਾਪਣ ਹੀ

ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਆਪਣੇ ਮੂਲਵਾਸ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਫੈਲਿਆ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੇ ਦਵੰਦ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਖਤਰਨਾਕ ਜ਼ਖਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਰਿਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜ਼ਖਮ ਹੋਰ ਗਹਿਰਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜੋ ਘਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ, ਘਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਂ-ਬਾਪ, ਭੈਣ-ਭਰਾ, ਪਤੀ ਤੇ ਔਲਾਦ ਸਭ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਘਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਯੁੱਗ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਵਿਚਰਦਾ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਰਿਸ਼ਤੇ ਇਸ ਥੋਥੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਘਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਟੁੱਟ ਕੇ ਚੂਰ-ਚੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬੇਮਾਇਨੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ ਜਿਸ ਘਰ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਤੇ ਆਪਣਾਪਣ ਨਹੀਂ। ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰ ਦਾ ਅਸਰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਪਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਲਈ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਔਰਤ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਧੀ ਹੈ, ਭੈਣ ਹੈ, ਮਾਂ ਹੈ ਜਾਂ ਪਤਨੀ, ਹਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੀ ਗੁਲਾਮ ਹੀ ਹੈ। ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ ਘੋਰ ਅਨਿਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਔਰਤ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਪੇਕੇ ਘਰ 'ਪਰਾਇਆ ਧਨ' ਤੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ 'ਪਰਾਏ ਘਰੇ' ਆਈ ਹੋਈ ਦੇ ਠੱਪੇ ਨਾਲ ਦੁਖਾਂਤਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭੋਗਦੀ ਹੈ।

ਹਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੋਚ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਪੇ-ਔਲਾਦ, ਭੈਣ-ਭਰਾ, ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਆਦਿ ਹਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਜ ਦੇ ਸਵਾਰਥ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਤੇ ਮਿਠੇ ਵਚਨਾਂ ਨਾਲ ਅਹਿਮ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਸਿਖਾਲੀ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਲਈ ਹੀ ਚਾਹਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗੁਆ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਨਿਜ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਉਸ ਲਈ ਪੱਕੇ ਪੀਛੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਧੀਰਜ, ਤਿਆਗ ਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਸਭ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਗਏ । ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਵਿਉਂਤ ਸਕੀਮਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਮਾਨਵੀਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਦੇਣ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਖਾਲੀਪਨ ਨਾਲ ਖੜਕਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦੀ ਡੋਰ ਸਦੀਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਜੋਕੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਖਾਵਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

“ਸੁਚੱਜੇ ਸੁਮੇਲ ਤੇ ਸਹਿਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਹਾਜ਼ਰੀਆਂ, ਹਜ਼ੂਰੀਆਂ ਤੇ ਹਜ਼ੂਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਘਰ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ, ਸਕੂਲ, ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਵਿਆਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਹਾਜ਼ਰੀਆਂ ਲਈ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪੈਣ ਉਦੋਂ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲਣ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਗੂੰਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੁੱਧ ਤੇ ਆਟੇ 'ਚ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬੰਦਿਆਂ 'ਚ ਕਿਥੋਂ ਰਹਿਣਾ ਸੀ। ਵਹਿਣ ਦੁੱਖੋਂ ਅੱਥਰੂ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਫਰੋਲਣ ਦੁੱਖੋਂ ਢਿੱਡ ਪਾਟ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਵਿਹਲ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣਿਆਂ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਵਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦਾ ਟੱਪਰੀਵਾਸ ਨੁਮਾ ਤੇ ਹਾਈਬ੍ਰੈਡ ਜਲਾਵਤਨੀ ਸੰਸਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਪੁਟਣਾ ਉਖਾੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੜਕ ਨੂੰ ਹਾਈਵੇਅ ਸਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਬੁਲਡੋਜ਼ਰ ਕੰਢਿਆ ਤੇ ਲੱਗੇ ਛਾਂ ਦਾਰ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਉਖੇੜਦੇ ਮੇਟਦੇ ਹਨ।”

<https://beta.ajitjalandhar.com/edition/20181004/1.cms>

ਸਮੇਂ ਦੀ ਚਾਲ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਿੱਘ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਮੋਹ ਮਨਫੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬਜ਼ਾਰੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਭਰਮ ਤੇ ਛਲਾਵਾ ਅਹਿਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਗੁਆਚਦੀ ਹੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਾ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਜੋ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਭਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਮਈ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1.2.4 ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਹਾਵੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਨਵੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਮਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਿੰਗਜ਼ਲੇ ਡੇਵਿਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

"ਜੀਵ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਾਂਗ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵੀ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।"

ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤਾਂ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਬੇਝਿਜਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਰਜਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮੁਖ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜੋ ਵੰਸ਼ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਅਹਿਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਂ-ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇੱਕ ਉਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਪਿਆਰ ਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ (ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ) ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਧੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਰੱਕੀ ਕਰਦਾ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ

ਹਨ। ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ:

"ਪੁੱਤੀ ਗੰਢ ਪਵੇ ਸੰਸਾਰ।"

ਮਾਂ-ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਸਿੱਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਅਖਾਣ ਹੈ,

"ਪੁੱਤਰ ਮਿੱਠੜੇ ਮੇਵੇ ਰੱਬ ਸਭ ਨੂੰ ਦੇਵੇ।"

ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਰਾ-ਭਰਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਬਹੁਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਕਿੱਸਾ 'ਹੀਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

"ਲੱਖ ਓਟ ਹੈ ਕੋਲ ਵਸੰਦਿਆਂ ਦੀ,

ਭਾਈ ਗਿਆਂ ਜੇਡੀ ਕਾਈ ਹਾਰ ਨਾਹੀਂ।

ਭਾਈਆਂ ਬਾਝ ਨਾ ਮਜਲਸਾਂ ਸੋਹਦੀਆਂ ਨੇ,

ਅਤੇ ਭਾਈਆਂ ਬਾਝ ਬਹਾਰ ਨਾਹੀਂ।

'ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬ' ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਲੇਖਕ ਪੀਲੂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

ਬਾਝ ਭਰਾਵਾਂ ਜੱਟ ਮਾਰਿਆ।"

ਪਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਖੁਸ਼ਨਸੀਬ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਓਨੀ ਹੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨੀ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਪੁੱਤ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਸੱਕਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ। ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੰਗਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ:

"ਮੰਜ਼ਿਲ ਕੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਲੋਕੀ ਰਾਹਾਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।

ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਕੀ ਕਰਦੇ

ਭੁੱਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਂਵਾਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।"

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਹਿਮ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਾਮਾ-ਮਾਮੀ, ਤਾਇਆ-ਤਾਈ, ਚਾਚਾ-ਚਾਚੀ, ਭੂਆ-ਫੁੱਫੜ, ਮਾਸੀ-ਮਾਸੜ ਆਦਿ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਚ ਰੂਪ ਵਟਾ ਕੇ ਇੱਕੋ ਹੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਅੰਕਲ ਆਂਟੀ ਦਾ। ਪਿਤਾ, ਮਾਤਾ, ਦਾਦਾ, ਦਾਦੀ, ਨਾਨਾ, ਨਾਨੀ ਭਾਵ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਜੀਅ ਰਹੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਇਹ ਸੰਬੰਧਨੀ ਸ਼ਬਦ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਆਪਣਾਪਣ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅਸਲ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਗੁੰਮ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਜੇ ਸਕੂਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ।

ਕੁਝ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸੰਕੋਚ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਹੁਰੇ ਤੇ ਨੂੰਹ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ, ਜੇਠ ਤੇ ਭਰਜਾਈ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਹਾਸਾ ਮਜ਼ਾਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜੀਜਾ-ਸਾਲੀ ਤੇ ਦਿਓਰ-ਭਰਜਾਈ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ। ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਖੇੜੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਅਨੁਰੂਪ ਨਵੀਨ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ।

ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਣਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਗੋਦ ਲਿਆ ਬੱਚਾ,

ਧੀ ਜਾਂ ਪੁੱਤਰ। ਧਰਮ ਭੈਣ ਜਾਂ ਪੱਗ ਵੱਟ ਭਰਾ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਾਲਾ ਨਿੱਘ ਘੱਟ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਧਾਰ ਕਰਕੇ ਹੈ। 'ਸਰੋਗੋਟ ਮਾਂ' ਜਾਂ 'ਕਿਰਾਏ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਾਲੀ ਮਾਂ' ਬੱਚੇ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜਿੰਨਾ ਸੁਖਾਵਾਂ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਜੇ ਫਿੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੇ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤੇ ਜੋ ਗੈਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਸੋਚ ਬਦਲਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਵਰ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਔਰਤ ਹੁਣ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਆਹ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਣ ਹੁਣ ਆਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜੋ ਕਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਆਹ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਸੋਚ ਬਦਲਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਸੰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਧਰਮ ਵਿਆਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਣ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਬੰਦੀਆਂ ਘਟ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇੱਕ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ।

ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਆਪਣੀ ਮਾਣ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਯਮ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਰਜਿਤ। ਪਸ਼ੂ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਮਰਿਆਦਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕਾਇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸੀਮਾ, ਆਦਰਸ਼,

ਸਦਾਚਾਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਨ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੁਝ ਰਿਸ਼ਤੇ 'ਟੈਬੂ' ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਟੈਬੂ 'ਪੇਲੀਨੀਸ਼ੀਅਨ' ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਰਜਿਤ, ਨਿਸ਼ੇਧ, ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ, ਪਾਬੰਦੀ, ਰੋਕ, ਪਵਿੱਤਰ ਜਾਂ ਅਪਵਿੱਤਰ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਤੀ, ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਰੋਕਣਾ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰੋਕ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਦਮ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਝ ਕੁ ਰਿਸ਼ਤੇ ਟੈਬੂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਭੈਣ-ਭਰਾ ਵਿਚਕਾਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹੁਤਾ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨਾਹੀ ਹੈ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਲੱਗਦੇ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੈ ਪਰ ਸਕੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਖਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਲੰਕਾ ਦੀ ਜਾਤੀ ਵਿਧਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਰਾ ਅਤੇ ਭੈਣ ਨੂੰ ਇੱਕ ਛੱਤ ਹੇਠ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ। ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ। ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਵਿਚ ਦੋਨੋਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇੱਕ ਜਾਤ ਜਾਂ ਗੋਤ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਵੀ ਸਾਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਮਨਾਹੀਆਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰਵਰਤਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦੀ ਅਜੇ ਵੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਮਨਾਹੀ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਹੀ ਉਡਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕਾਗਜ਼ੀ ਅਤੇ ਝੂਠੇ ਵਿਆਹ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ। ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਰ-ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਘ੍ਰਿਣਤ ਜਾਂ ਟੈਬੂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਣਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ। ਪੱਛਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਗਰਲਫ੍ਰੈਂਡ ਅਤੇ ਬੁਆਏਫ੍ਰੈਂਡ ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਮਰਦਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਵੀ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ 'ਸੌਂਕਣ' ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ ਪਰ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਲਈ ਸੌਂਕਣ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਆਉਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਇਕ ਅਥਾਹ ਪਦਾਰਥਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਹੋਈ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਢਲੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਅਸੀਮ ਫੈਲਾਵਾਂ ਤੱਕ ਫੈਲਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮਤਾਵਾਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰਸਾਈ ਸਮੁੱਚੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਬਹੁ ਪਰਤੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅੱਜ ਤੱਕ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਅਮਲ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ / ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਢਲ ਕੇ ਸੰਬੰਧਤ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਲਈ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਛਾਣਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸੁੱਚੀਆਂ ਜੀਵਨ ਲੋੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ

ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤ-ਵਰਤਾਰੇ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਕਲਾਵਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਜੋਂ ਦੇ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

1. ਵਸਤ-ਵਰਤਾਰਾ
2. ਸੁਹਜ-ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ

ਵਸਤ-ਵਰਤਾਰਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਕਲਾ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੌਧਿਕ, ਭਾਵਾਤਮਿਕ ਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਪਦਾਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਰੂਪੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੁਹਜ ਕਲਾਵਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਕਲਾ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸੂਖਮ, ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਸਮਰੱਥ ਕਲਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ Literature, ਉਰਦੂ ਫਾਰਸੀ ਦੇ 'ਅਦਬ' ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ 'ਸਾਹਿੱਤਯ' ਦਾ ਸਮਾਨਅਰਥੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਂ ਆਸ਼ਾ ਇਕੋ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨਾਲ ਤੇ ਹਿੱਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਿਆਰ। ਸੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ "ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਹੋਇਆ" ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਨਿਰੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦੀ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤਰਕ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਸ਼ੇਖਰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

" ਇਹ ਉਹ ਵਿਦਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਅਰਥ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਹਿਭਾਵ ਜਾਂ ਸਹਿਰੋਂਦ ਹੋਵੇ। " (ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ 27)

ਹਰ ਲਿਖਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਹਰ ਲਿਖਤ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਰਥ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਹਿਤਕਾਰ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਦਰ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। According to Hudson,

"Literature is a vital record of what have seen in life, what they experienced of it. What they have thought and felt about those aspects of it which have they most immediate and enduring interest for all of us. It is thus fundamentally an expression of life through the medium of language." (Outline history of English literature 13)

ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਭੁੱਖ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਵਧੀਆ ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਕਲਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਮਾਧਿਅਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੜੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰੇ ਤੇ ਇਸ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਲਮ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਕਈ ਆਚਾਰੀਆ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਆਚਾਰੀਆ ਮੰਮਟ ਅਨੁਸਾਰ,

“ ਕਾਵਿ (ਸਾਹਿਤ) ਜਸ ਲਈ, ਧਨ ਲਈ, ਵਿਵਹਾਰ ਜਾਣਨ ਲਈ,

ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਨਿਮਿੱਤ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਜਿਹੇ ਕੋਮਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ

1. ਯਸਸੇ-ਜਸ

2. ਅਰਥਕ੍ਰਿਤੇ-ਧਨ

3. ਸਿਵੇਤਰ ਕੁਸ਼ਤਯੇ-ਭੈੜ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਨਿਮਿੱਤ ਆਦਿ ਕਵੀ ਲਏ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸੁਹਿਰਦ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ” (<http://www.scribd.com/document/220034203/Kavya-Prakash-Acharya-Mammata-Hindi-Tika-Acharya-Vishveshavar-Siddhanta-Shiromani-Part1>)

ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਜੱਸ ਖੱਟਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਤਿਅੰ, ਸ਼ਿਵੰ, ਸੁੰਦਰੰ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਰਚਨਾ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸਤੁੰਸ਼ਟੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪੈਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਭਾਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਫਰੇਲਿਆਂ ਕੁਝ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਕੇਸ਼ਵ ਦਾਸ, ਬਿਹਾਰੀ ਤੇ ਫਿਰਦੋਸੀ ਆਦਿ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

“ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਜੀਵਨਾਦੀ

ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਥੂਲ ਤੇ ਸੂਖਮ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਭੌਤਿਕ, ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਨੂੰ ਵਲੇਟਦਾ ਹੈ। ”

(ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ 35)

ਸਾਹਿਤ ਜਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚਲੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਰਕਮਈ ਬਿਰਤੀ ਅਪਣਾ ਕੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਚੁੱਕੇ ਸਤ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

John Keats ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਤ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ,
"Beauty is truth, truth beauty; that is all/Ye know on earth,
and all ye need to know." (An ode to a Grecian Urn.
(<https://www.poetryfoundation.org/poems-and-poets/poems/detail/44477>))

ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਤ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਛ ਦਾ ਮਿੱਠਾ ਫੱਲ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਨੁਭੂਤੀ ਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ content ਅਤੇ form ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਲੇ ਤੱਤ, ਵਿਚਾਰ, ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਜਜ਼ਬਾ content ਭਾਵ ਆਤਮਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ, ਲੈਅ, ਛੰਦ, ਯੋਜਨਾ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਆਦਿ form ਭਾਵ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਸਤਿਅੰ, ਸ਼ਿਵੰ, ਸੁੰਦਰੰ। ਸਤਿਅੰ ਤੇ ਸ਼ਿਵੰ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰੰ ਸ਼ੈਲੀ ਤੱਤ ਭਾਵ ਰੂਪ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਅਲੱਗ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖੇ ਹਨ। An introduction to the study of English Literature ਵਿਚ William Hudson ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਚਾਰ ਤੱਤ ਦੱਸੇ ਹਨ।

1. ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ (Intellectual Element)
2. ਕਲਪਨਾ ਤੱਤ (Elements of Imagination)
3. ਭਾਵ ਤੱਤ (Emotional Element)
4. ਸ਼ੈਲੀ ਤੱਤ (Element of Style)

ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਜਮਤਾ, ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਸੰਖੇਪਤਾ ਆਦਿ ਗੁਣ ਹੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਸੀਮਤ ਘੇਰੇ ਦੇ ਅਧੀਨ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੇ ਹਨ। ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ,

"Intellect works not
alone but incited by the emotions and directed by the will."

ਡਾ. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਰਚਨਾ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਲਈ ਉਹ ਡਾ. ਇਕਬਾਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ਕਰਦੇ ਹਨ:

"ਅੱਛਾ ਹੈ ਦਿਲ ਕੇ ਸਾਥ ਰਹੇ ਪਾਸਬਾਨੇ-ਅਕਲ,
ਲੇਕਿਨ ਕਭੀ ਕਭੀ ਇਸੇ ਤਨਹਾ ਭੀ ਛੇਡ ਦੇ,
ਅਕਲ ਇਕ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਵਾਂਗ ਰਹੇ ਦਿਲ ਦੇ ਨਾਲ,
ਪਰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਇੱਕਲੇ ਵੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ "

(<http://iqbalurdu.blogspot.com/2011/03/bang-e-dra-062-majnu-ne-shehar-chora-to.html>)

ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਲਪਨਾ ਭਾਵ ਅੰਤਰੀਵ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਦਿੱਖ ਤੇ ਅਰੂਪ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਾਖਿਆਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਸਿਰਜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਮਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਾਕਾਰ ਜਾਂ ਦੂਰ

ਵਰਤੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਕਰਨਾ" (ਕਾਵਿ ਦੇ ਤੱਤ 72)

ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮੰਤਵ ਅਨੰਦ ਵਿਭੋਰ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਰਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਰਚਨਾ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ, ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਜਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਨਿਰਹੋਦ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਤੱਤ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਕਲਪਨਾ ਕਵੀ ਦੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਨੋਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਮਨੋਸ਼ਕਤੀ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਅਜੇਹੇ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਅਸਲ ਨਾਲੋਂ ਪਿਆਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੱਚ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤੇ ਦਿਲਚਸਪ। ਇਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਕਵੀ ਅਗਿਆਤ ਤੇ ਅਪਹੁੰਚ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਸਚਿਤ੍ਰ ਬਣਾ ਕੇ ਗਿਆਤ ਤੇ ਸੁਗਮ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।" (ਕਾਵਿ ਦੇ ਤੱਤ 76)

ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਸੰਵੇਦਨਾ ਇਕ ਆਧਾਰ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਵੀ। ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਾਵ ਤੱਤ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਬਾਰੇ ਕਵੀ ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਚਾਸ਼ਨੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਭਾਵਕ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਰਸਤੂ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਲੱਛਣ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਲਿਰਕ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਖੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਇੰਨਾਂ ਮਖਮੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਅਤੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਲਵਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ... ਤੇ ਕਵੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਦਲੀਲ ਛੱਡ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਤ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। " (ਕਾਵਿ ਦੇ ਤੱਤ 63)

ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਉੱਦਾਤ ਭਾਵ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਵਰਗੀ ਸੂਖਮ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਵੇਲੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਸੁਚੇ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਭਾਵ ਹੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰੇ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਤੰਗ ਦਿਲੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੀ ਤੱਤ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅੰਦਰਲੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ (Georges-Louis Lecler) ਇਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ,

"Style is the man himself"

ਸ਼ੈਲੀ ਤਾਂ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਹੈ ਜੋ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਰੇਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮਾਰਕਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

"ਸ਼ੈਲੀ ਇਕ ਛੁਰੀ ਹੈ ਜੋ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਘਾਇਲ ਕਰਨ ਲਈ

ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸ਼ੈਲੀ ਉਹ ਛੁਰੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅਰੁਕ ਤੋਰ ਤੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਜਾ ਖੁਭਦੀ ਹੈ।" (ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾ 20)

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਢੰਗ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਦੇਸ਼ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪੁਹੰਚ ਜਾਏ। ਡਾ. ਧਰਮ ਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

"ਸ਼ੈਲੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ

ਦਾ ਉਹ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਲੋਂ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਵਰਤ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ

ਸਕਦਾ। ਸ਼ੈਲੀ ਉਸ ਦੇ ਆਪੇ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਾਹਨ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਯੋਜਨਾ, ਵਾਕ-ਬਣਤਰ ਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ।" (ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ 58)

ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਲ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਨੋਬਿਊਤੀ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ: ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੰਦਾ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੋਮਲ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ

ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਆਰਸੀ ਵੀ।" (ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਆਮੁਖ)

ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਗਤਿਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਅਭਿਜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ। ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾਲੋਂ

ਨਿਖੇੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।" (ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ 9)

ਪ੍ਰੋ. ਐਮ. ਜੀ. ਭਾਟੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੇਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋਣ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁਖ ਕੰਮ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸੇ ਸੰਚਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਗੁਣ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਰੂੜੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਜਕ, ਸਮੀਖਿਅਕ ਇਕੋ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੰਚਾਰ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਟੁੱਟ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਹੈ।

1.3 ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿੱਧਾਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਦਿਲ ਦੀ ਬੋਲੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਾਰਤਕ (ਨਾਟਕ, ਨਾਵਲ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਆਦਿ) ਰੂਪ ਰਾਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਟਕ ਇਕ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਵਿੱਧ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਝਰੇਖੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਦੀਦਾਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਰੂਪ ਜਿਵੇਂ ਕਵਿਤਾ, ਨਾਵਲ, ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਜੀਵਨੀ, ਸਫਰਨਾਮਾ ਤੇ ਨਿਬੰਧ ਆਦਿ ਸਿਰਫ ਪਾਠ ਪੜਨ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਾਟਕ ਮੰਚ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਕਾਰਨ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਤੱਕ ਪੁੰਹਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਪਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਰੰਗਮੰਚ ਹੈ। ਖੇਡਿਆ ਨਾਟਕ ਹੀ ਨਾਟਕ ਹੈ ਤੇ ਕੇਵਲ ਲਿਖਤੀ ਨਾਟਕ ਪੱਥਰ, ਅਹਿਲ, ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਤੇ ਮੁਰਦਾ ਸਰੀਰ। ਰੰਗਮੰਚ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਨਕਲ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਇਕ ਖੇਡ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ। ਤਮਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਪਿੜ, ਅਖਾੜਾ, ਥੜਾ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਖੁਲ੍ਹੀ ਜਗਾ ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਦਰਸ਼ਕ ਬੈਠ ਕੇ ਦੇਖ ਸਕਣ। ਸੋ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਖੇਡਣ ਨਾਲ ਤਾਂ ਪੱਕਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਾਵਿ ਹੈ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਮੰਚ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੰਚ ਕੋਈ ਉਚੀ ਥਾਂ ਜਾਂ ਟਿੱਬਾ ਵਗੈਰਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਨਾਟਕ ਦੀ ਉਪਜ ਨਿਰਤ ਦੇ ਨਟ ਤੋਂ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਤ ਦਾ ਅਰਥ ਨਾਚ ਤੇ ਨਟ ਦਾ ਅਰਥਨਕਲ ਹੈ। ਨਾਟਕ 'ਆਉ ਕੁਝ ਹੋਰ ਬਣੀਏ,' ਜਾਂ 'ਆਉ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਾਂਗ ਲਾਈਏ' ਜਾਂ 'ਨਕਲ ਉਤਾਰੀਏ' ਤੋਂ ਪੁੰਗਰਦਾ ਹੈ। Drama ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ 'ਡਰਾਓ' ਹੈ। ਡਰਾਓ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕੁਝ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾਉਣਾ। 'The Anatomy of Drama' ਦਾ ਲੇਖਕ Marjorie Boulton ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

"A true play is three dimensional, it is literature that works and talks before our eyes." (The Anatomy of Drama 10)

ਨਾਟਕ ਕਾਰਜ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਜਾਂ ਨਾਟਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਡਾ. ਰਾਘਵਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਨੇ

ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਰੱਖਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਦਸ ਰੂਪ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।" (ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤਰ 286)

"ਉੱਘੇ ਵਿਆਕਰਣ ਲੇਖਕ ਪਾਣਿਨੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਨਿਕਾਸ 'ਨਟ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ।" (ਪਾਣਿਨੀ ਅਸ਼ਟਾਧਯਯੀ 4.3.129)

"ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਵੈਬਰ ਅਨੁਸਾਰ ਨਟ ਧਾਤੂ ਹੀ ਨ੍ਰਿਤ ਧਾਤੂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ।"
(Waber A History of Indian Literature 197)

"ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਨਟ ਧਾਤੂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।" (ਰਿਗਵੇਦ 7/104/123)

ਰਿਗਵੇਦ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਟ ਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦੋਨੋਂ ਰੂਪ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਨਿਰਪੇਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਆਏ ਕੁਝ ਕੁ ਸੰਵਾਦਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਦਾ ਬੀਜ ਰੂਪ ਉਸ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਦ ਅਪੁਰਸ਼ਯ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਕਿ ਇਹ

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦਾ ਕਾਲ 5000 ਈ.ਪੂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸੰਵਾਦ ਉਪਲਬਧ ਹਨ:

"ਅਗਸਤਯ ਲੇਪਾਮੁਦਰਾ ਸੰਵਾਦ" (ਰਿਗਵੇਦ, 1.179)

"ਇੰਦਰ ਮਰੂਤ ਸੰਵਾਦ" (ਰਿਗਵੇਦ, 1.165)

"ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤਰ ਨਦੀ ਸੰਵਾਦ" (ਰਿਗਵੇਦ, 3.33)

"ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਠ ਸੁਦਾਸ ਸੰਵਾਦ" (ਰਿਗਵੇਦ, 3.83)

"ਇੰਦਰ-ਇੰਦਰਾਣੀ ਵਿਰਸਕਪੀ ਸੰਵਾਦ" (ਰਿਗਵੇਦ, 10.86)

"ਪੁਰੂ ਰਵਾ ਉਰਵਸ਼ੀ ਸੰਵਾਦ" (ਰਿਗਵੇਦ, 10.95)

"ਸਰਮਾ ਪਣਿ ਸੰਵਾਦ" (ਰਿਗਵੇਦ, 10.108)

"ਯਮ ਯਮੀ ਸੰਵਾਦ" (ਰਿਗਵੇਦ, 10.10)

"ਮਹਾਂ ਮੁਨੀ ਭਰਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਉਤਪੱਤੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਚਾਰਾਂ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰ ਭਾਵ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਵਾਂ ਵੇਦ (ਨਾਟਯ ਵੇਦ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਿਗਵੇਦ ਤੋਂ ਪਾਠਯ (ਸੰਵਾਦ), ਸਾਮ ਵੇਦ ਤੋਂ (ਸੰਗੀਤ), ਯਜੁਰ ਵੇਦ ਤੋਂ (ਅਭਿਨਯ) ਅਤੇ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਤੋਂ ਧਾਤੂ ਲਏ।" (ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, 1.17)

"ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਰਿਗਵੇਦ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। 'ਨਾਟਯ ਸਰਵਵ ਦੀਪਿਕਾ' ਤੇ 'ਸਿਧਾਂਤ ਕੋਮੁਦੀ' ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਟ ਧਾਤੂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ ਨ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਅਭਿਨਯ ਦਾ ਸੁਮੇਲ।" (ਭਰਤ ਮੁਨੀ, ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, 18/2)

ਧਨੰਜਯ ਨੇ 'ਦਸ ਰੂਪਕ ' ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਦੀਆਂ 10 ਕਿਸਮਾਂ ਦਸੀਆਂ ਹਨ,

1. ਨਾਟਕ
2. ਪ੍ਰਕਰਣ
3. ਭਾਣ
4. ਪ੍ਰਸਨ
5. ਡਿਮ
6. ਵੀਥੀ
7. ਸਮਵਕਾਰ
8. ਵਯਾਯੋਗ
9. ਅੰਕ
10. ਈਰਾਮ੍ਰਿਗ" (ਦਸ ਰੂਪਕ 1/8)

ਪਰ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਸਤੁੰਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ ਦੇ ਲੇਖਕ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 18 ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

1. ਨਾਟਿਕਾ
2. ਤੇਟਕ
3. ਗੋਸ਼ਠੀ
4. ਸੱਟਕ
5. ਨਾਟ੍ਰਯਰਾਸਕ
6. ਪ੍ਰਸਥਾਨਕ
7. ਉਲਾਪਯ

8. ਕਾਵਯ
9. ਪ੍ਰੋਕਸ਼ਣਕਮ੍
10. ਸੰਲਾਪਕਮ੍
11. ਸ੍ਰੀ ਗਦਿਤਮ
12. ਸਿਲਪਕਮ੍
13. ਵਿਲਾਸਿਕਾ
14. ਦੁਰਮੱਲਿਕਾ
15. ਪ੍ਰਕਰਣਿਕਾ
16. ਹੇਲੀਸ
17. ਭਾਣਿਕਾ
18. ਰਾਸਕਮ੍ (ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ 6/552 ਤੋਂ 6/579)

ਕਾਵਯਸੁ ਨਾਟਕ ਰਸ਼ਯੰ ਸ਼ਬਦ ਨਾਟਕ ਲਈ ਵਰਤ ਕੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਈ ਹੈ। ਧਨੰਜਯ ਰਚਿਤ ਦਸ ਰੂਪਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਛੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ-

- "1. ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਵਿਧਾਨ
2. ਵਿੱਤੀ
3. ਕਥਾਵਸਤੂ
4. ਨਾਇਕ
5. ਰਸ

6. ਵਰਜਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਅੰਕ ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਤਭੇਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਧਨੰਜਯ ਨੇ ਅੰਤ ਵਿਚ 'ਵਸਤੂ ਨੇਤਾ-ਰਹਸੇਤੋਸ਼ਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਟਕ ਦੇ ਦਸ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।" (ਦਸ ਰੂਪਕ 3-23)

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁਖ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਗਏ ਸਨ। ਕਥਾ ਵਸਤੂ, ਨੇਤਾ (ਨਾਇਕ), ਰਸ ਅਤੇ ਅਭਿਨਯ। ਦਸ ਰੂਪਕ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਕਥਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਤਿ ਵਿੱਰਤ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਅੰਸ਼ ਜੋ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਿਕ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾ, ਕਲਪਿਤ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਮਿਸ਼ਰਤ ਭਾਵ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ।

ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਨੇਤਾ ਜਾਂ ਨਾਇਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਨੇਤਾ ਦਾ ਹੀ ਗੁਣ-ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਵਾਸਤੇ 'ਦਿਵਯਾਸ਼ਯੋਪੇਤਮ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਭਿਨਯ ਗੁਪਤ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਦੈਵੀ ਪੁਰਸ਼' ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੋਰਵ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਨਾਟਕ ਦਰਪਣ ਦੇ ਲੇਖਕ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਨਾਇਕ ਕਸ਼ਤ੍ਰੀਯ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਰਾਜਾ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨੇ ਰਸਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਧਨੰਜਯ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਰਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਵੀਰ ਜਾਂ ਸਿੰਗਾਰ ਨੂੰ ਅੰਗੀ (ਮੁਖ) ਰੂਪ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗ (ਗੋਣ) ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਰਵਹਣ (ਉਪਸੰਹਾਰ) ਸੰਧੀ ਵਿਚ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। " (ਦਸ ਰੂਪਕ 3-33)

ਜੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕੋਰਾ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਬਣਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਾਵਿ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਲੋਕਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ-

1. ਰਸ - ਸਿੰਗਾਰ ਆਦਿ ਨੌਂ ਰਸ
2. ਭਾਵ - ਰਸ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ
3. ਅਭਿਨੈ - ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਅਨੁਕਰਣ
4. ਰਮ - ਲੋਕ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨਾਟ ਧਰਮ
5. ਵਿਰਤੀਆਂ - ਭਾਰਤੀ ਆਦਿ ਚਾਰ ਵਿਰਤੀਆਂ
6. ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ - ਨਾਟ ਕਰਮੀਆਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ: ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਸਤਰ ਆਦਿ
7. ਸਿੱਧੀ - ਨਾਟ ਕਰਮ- ਅਭਿਨੈ ਦੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ
8. ਸਵਰ - ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੁਰ
9. ਆਤੇਦਿਆ - ਸਾਜ
10. ਗਾਨ - ਗੀਤ ਸੰਗੀਤ
11. ਰੰਗਮੰਚ - ਨਾਟਸ਼ਾਲਾ

ਆਚਾਰੀਆ ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਾਵਿ ਦੇ ਲਈ ਨਾਟਯ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਪਾਤਰ ਲੋਕ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਅਭਿਨੈ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਧਨੰਜਯ ਨੇ ਦਸ ਰੂਪਕ ਵਿਚ ਨਾਟ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਤੀ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਨੇ ਸਾਹਿਤ੍ਰਯ ਦਰਪਣ ਵਿਚ ਅਭਿਨੈ ਤੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਰਾਮਚੰਦ-ਗੁਨੰਦਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰੂਪਕ, ਨਾਟ, ਅਭਿਨਯ ਤੇ ਨਾਟਕ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਕਾਵਿ ਲਈ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੇ ਹਨ।" (ਨਾਟਯਦਰਪਣ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ 220)

ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਰਾਸ਼ੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਟਕ ਹੀ ਸਭ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਤਮ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਵਿਧਾ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਗਿਆਨ, ਸ਼ਿਲਪ, ਵਿਦਿਆ, ਕਲਾ, ਯੋਗ ਅਤੇ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਿਲਪ ਅਤੇ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਕਰਮ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।" (ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ 1/113-115)

ਅਰਸਤੂ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਅਨੁਕਰਣ ਸਿਰਫ ਨਾਟਕ ਦੀ ਆਧਾਰ ਭੂਮੀ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਆਤਮਾ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰਿਆ ਉਹ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਤੱਕ ਪੁੰਹਚਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

Hudson ਅਨੁਸਾਰ,

"The dramatist more than any other artist is dependent on the human factor, the poet or novelist can proceed as long as he has pen, ink and paper. But the dramatist must have

players a stage and an audience." (An introduction to the study of Literature)

J.B. Priestely ਅਨੁਸਾਰ,

"A dramatist writes for theatre. A man who writes to be read and not to be performed is not a dramatist." (The Art of Dramatist)

ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, "ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਕਿਸੇ ਗੰਭੀਰ, ਮੁਕੰਮਲ ਅਤੇ ਨਿਸਚਿਤ ਆਕਾਰ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਟਕ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਕੇ ਕਾਰਜ ਵਪਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਰੁਣਾ ਅਤੇ ਤ੍ਰਾਸ ਰਾਹੀਂ ਇੰਨਾਂ ਮਨੋਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" (ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ 58)

ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਤੇ ਅਰਸਤੂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਨਕਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਹੈ। ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਕਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਰਸਤੂ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅਨੁਕਰਣ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿਸਰੋ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਤਾਰਾ, ਰਸਮਾਂ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਲਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਭਿਨੈ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਮੁਦਰਾਵਾਂ, ਪਹਿਰਾਵਾ ਅਤੇ ਬੋਲਚਾਲ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਰਸ ਦਰਸ਼ਕ ਨੇਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਰੂਪ ਜਾਂ ਰੂਪਕ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਿੰਧ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨ੍ਰਿਤ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਸਮੇਂ ਨਾਟ ਕਲਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਣੇ ਭਵਨ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜੋ ਨਾਟ ਗਤੀ ਵਿਧੀਆਂ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ।

ਸਿੰਧ ਸਭਿਅਤਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਆਏ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਪਹੁੰਚੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਟ ਕਲਾ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਵੀ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਦੀ ਨਾਟ ਕਲਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਉਤੇ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਜੋ ਚੌਥੀ ਈਸਵੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਹਿਲੇ ਖੇਡੇ ਗਏ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ ਇੰਦਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਮਹਿੰਦਰ ਗਿਰੀ ਉਤੇ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਸਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਸੀ। ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਟੇਜੀ ਕਰਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਉਪਲਬਧ ਨਾਟਕ ਸੂਦ੍ਰਕ ਦਾ "ਗ੍ਰਿਫ਼-ਕਟਕ" (ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਗਡੀਰਾ) ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ ਦਾ ਨਾਟਕ "ਚਾਰੂਦੱਤਾ" ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਦਾ ਸਰਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਕਾਲ ਸੀ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਾ ਰਹੇਗਾ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੋਕ ਨਾਟ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਸ ਲੀਲਾ, ਰਾਮਲੀਲਾ, ਸਵਾਂਗ, ਨੈਟੰਕੀ, ਨਕਲਾਂ, ਗਿੱਧਾ ਆਦਿ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਸੀਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। 19ਵੀਂ

ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਖੇਡੇ ਨਹੀਂ ਗਏ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਨੈਰਾ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਜੋ ਆਇਰਲੈਂਡ ਤੋਂ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਆਈ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਸ਼ਗਨ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਆਈ.ਸੀ. ਨੰਦਾ ਜਿਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਡਾ.ਕਮਲੇਸ਼ ਉਪਲ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਫਿਲਿਪਸ ਅਰਨੈਟ ਰਿਚਡਜ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣ ਕੇ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੈਰਾ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਲਈ ਬਰਕਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਈ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਰਸਵਤੀ ਸਟੇਜ ਸੁਸਾਇਟੀ ਬਣਾਈ ਜਿਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ।" (ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ 145)

ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। 'ਨਾਟਕ ਦੀ ਨਕੜਦਾਦੀ' ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀ ਨੈਰਾ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਨੇ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ,

"ਨਾਟਕੀ ਹੁਨਰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।" (ਸੈਮੀਨਾਰ ਲਾਇਲਪੁਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਜਲੰਧਰ ਅਖੀਰਲਾ ਪੰਨਾ)

ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੇ ਲੇਕ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਾਂਗ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜੱਦੋ ਜਹਿਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੇਡੀ

ਗਰੈਗਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਤੇ ਨੌਰਾ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਲੇਡੀ ਗਰੈਗਰੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ।

ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਟਕ 'ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ' ਦੇ ਮੁਖਬੰਦ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ,

"ਨਾਟਕ ਨਿਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ,

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਹ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਿਸੇ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕਾਰਨ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿਨ ਦੀਵੀਂ ਕੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਕੀ ਹੋਇਆ?" (ਮੁਖ ਬੰਦ 4)

ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਕਾਰਜ ਕਿਸੇ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾ ਦੀ ਝਾਕੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ

ਤਪਦੇ ਹੋਏ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕਥਨਾ ਦੀ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਹੈ। ਉਹ ਵਾਰ ਵਾਰ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਐਕਟਰ ਹਾਂ ਤੇ ਭੇਸ ਵਟਾ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕਿਆ ਯਥਾਰਥ ਦਿਖਾ ਰਹੇ ਹਾਂ।" (ਯੂਈ ਦੀ ਅੱਗ 12)

ਡਾਕਟਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਸਮੂਹਿਕ ਕਲਾ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ

ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" (ਅਣਹੋਈ 7)

ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਪੁਤਲੀ ਘਰ' ਦੇ ਮੁਖ ਬੰਦ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

"ਨਾਟਕ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤ ਵਾਂਗ ਪੜਿਆ ਅਤੇ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਾਟਕੀ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸਰੀਰਕ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵੀ ਸਰੀਰਕ ਕਾਰਜ ਬਣਾ ਕੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" (ਪੁਤਲੀਘਰ 4)

ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਮੁਤਾਬਕ,

"ਨਾਟਕ ਦੇ ਚੇਤਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਰੰਗ ਮੰਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜੀਵਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰੰਗ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਨਕਲ ਜਾਂ ਤਮਾਸ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।" (ਅਤੀਤ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ 5)

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ,

"ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਿਧਾ

ਲਿਖਤੀ ਪਾਠ ਨੂੰ ਅਭਿਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਮੰਚ ਤੇ ਕੀਤੇ ਅਭਿਨੈ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਧਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚੋਂ ਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਤਾਂ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਾਸਾਰ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਧਾ ਜਟਿਲ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੋਲੇ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਅਭਿਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਇਕੱਠ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸਗੋਂ ਹਰ ਭਾਂਤ ਦਾ ਕਲਾਤਮਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਸੁਰਜੀਤ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਨਾਟਕ ਸੰਪੂਰਨ ਕਲਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਲੈਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।" (ਸਰੂਪ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ 9-10)

ਡਾ. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਨਾਟਕ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਟਕਰਾਅ ਵਿਚ ਤਨਾਅ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਦੀ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਉੱਪਜ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਦਸਤ ਪੰਜਾ ਲੈਣ

ਵਾਲਾ ਨਾਟਕ ਸਮਕਾਲੀ ਕਲਾ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ" (ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ: ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰ 69)

ਡਾ. ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਨਾਟਕ ਵਿਧਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਦੋ ਨੇਮ ਵਿਧਾਨ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਪਾਠਗਤ ਨੇਮ ਹੈ ਜਦਕਿ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਕਲਾ ਦਾ ਨੇਮ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਢੰਗ ਇੰਨੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ ਕਿ ਸਿਰਫ ਮਿਲ ਕੇ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਅਰਥ ਜਗਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।" (ਨਾਟਕ ਤੇ ਨਾਟ ਚਿੰਤਨ 17)

ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਤੱਤ ਵਸਤੂ, ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਰਸ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਰਸਤੂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਛੇ ਭਾਗ (ਵਸਤੂ, ਪਾਤਰ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਵਿਚਾਰ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ) ਦੱਸੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅਰਸਤੂ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਕਾਰਜ ਦੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਹੀ ਮੱਹਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਕਾਰਜ ਦੀ ਅਨੁਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਜੇ ਛੇ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਸਰਵ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਥਾਵਸਤੂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ- ਦੰਤ ਕਥਾ ਮੂਲਕ, ਕਲਪਨਾ-ਮੂਲਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਮੂਲਕ। ਭਾਰਤੀ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਵੀ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ- ਪ੍ਰਾਖਿਅਤ, ਉਤਪਾਦਯ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਰਤ। ਪ੍ਰਾਖਿਅਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਾਂ ਜਾਣੀ-ਪਛਾਣੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਯ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਪਜਾਈ ਹੋਈ ਕਥਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਖਿਅਤ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਯ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਨਾਟਕਾਰ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਰ ਜਾਂ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਖਿਆਤ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਬੱਝਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਲਪਿਤ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਬੰਦਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਕਥਾ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸਥਾਰ ਕਈ ਵਾਰ ਮੰਚ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਾਂਗ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਟਕ ਮੰਚ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਜਾਂ ਮੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ- ਅਧਿਕਾਰਿਕ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ। ਅਧਿਕਾਰਿਕ, ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੁਖ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਕਥਾ ਪ੍ਰਸੰਗ-ਵੱਸ ਆਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਚੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਲੇਖਕ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਲ ਜਾਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕਥਾਨਕ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਖ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਕਈ ਗੋਠ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੁਖ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਿਕ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਕਥਾਨਕ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਹਨ : ਸਰਲ ਤੇ ਜਟਿਲ । ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਕਥਾਨਕ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਰਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਜਟਿਲ" (ਨਾਟਕ ਤੇ ਨਾਟ ਚਿੰਤਨ 28)

ਇਸ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਜਟਿਲਤਾ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਾਰਜ ਸਰਲ ਹੈ ਤਾਂ ਕਥਾਨਕ ਸਰਲ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਜੇ ਕਾਰਜ ਜਟਿਲ ਹੈ ਤਾਂ ਕਥਾਨਕ ਜਟਿਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕਰਣ ਨਾਲ ਹੀ ਕਥਾਨਕ ਬਣਦੇ ਹਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਭੇਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" (ਨਾਟਕ ਤੇ ਨਾਟ ਚਿੰਤਨ 22)

ਸਰਲ ਕਥਾਨਕ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਕਾਰਜ ਇਕ ਅਤੇ ਅਟੁੱਟ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਉਲਟਾਉ ਅਤੇ ਅਭਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੀ ਕਿਸਮਤ ਮੋੜਾ ਖਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਰਲ ਕਥਾਨਕ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦੁਫੇੜ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਕਾਰਜ ਮੁਖ

ਘਟਨਾ ਵੱਲ ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਇੱਕਲਾ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵੱਧੇ। ਅੰਤਮ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਉਲਟਾਊ ਅਤੇ ਅਭਿਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਪਵੇ। ਜਟਿਲ ਕਥਾਨਕ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਉਲਟਾਊ ਜਾਂ ਅਭਿਗਿਆਨ ਦੋਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਜਟਿਲ ਕਥਾਨਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਿੱਧਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਇੱਕਲਾ ਮੁਖ ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧਦਾ ਸਗੋਂ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਉਲਟਾਊ ਅਤੇ ਅਭਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਅਚਾਨਕ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੇ ਘਟਨਾ-ਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਅੰਤਿਮ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੇ ਜਟਿਲ ਕਥਾਨਕ ਇੱਕਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਜੋੜ ਤੇ ਮੋੜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਦੁਹਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਵਸਤੂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ:

1. ਆਰੰਭਿਕ ਘਟਨਾ
2. ਕਾਰਜ ਵਿਕਾਸ
3. ਸਿਖਰ
4. ਉਤਾਰ
5. ਅੰਤਿਮ ਫਲ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਆਕਾਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਕਾਰ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਥਾਨਕ ਦੇ ਹਰ ਭਾਗ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੇ ਖਤਮ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸਚਤ ਹੱਦ ਮੁਕਰਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਅਥਵਾ ਲਟਕਾ ਲੇਖਕ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਨਵਨਿੰਦਰਾ ਬਹਿਲ ਨੇ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੀਮਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿਤੇ ਹਨ,

“ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਉਸੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਕ ਇਕੋ ਹੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਵੇਖ ਸਕਣ।”

ਪੱਛਮੀ ਅਲੋਚਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਛੇ ਮੂਲ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

1. ਏਕਤਾ
2. ਪੂਰਨਤਾ
3. ਸੰਭਵਤਾ
4. ਸਹਿਜ ਵਿਕਾਸ
5. ਕੁਤੂਹਲ
6. ਸਾਧਾਰਣੀਕਰਣ

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪਲਾਟ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਲਾਟ ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੱਹਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਕਲਾਤਮਿਕ ਹੋਂਦ ਅਕਰਮਕ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਸਕਰਮਕ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਜ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਰਸਤੂ ਗੋਂਦ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੱਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਥਾ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਾਲਪਨਿਕ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰਜੀਆਂ ਜਾਣ ਕਿ ਉਹ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਲਈ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਸਿਰਜਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਨ। ਨਾਇਕ ਹੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੇਤਾ ਸ਼ਬਦ ' ਨੀ ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਲੈ ਚਲਣਾ। ਭਾਵ ਜਿਹੜਾ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲੈ ਕੇ ਚਲੇ। ਨੇਤਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: ਇਕ ਨੇਤਾ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇ ਦੂਜਾ ਪਾਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਮੁਖ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਅਸਰ ਨੇਤਾ ਭਾਵ ਨਾਇਕ ਤੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕ ਅਚਾਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਇਕ ਚਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ: ਧੀਰਲਲਿਤ, ਧੀਰਪ੍ਰਸ਼ਾਤ, ਧੀਰੇਦਾਤ ਤੇ ਧੀਰੇਦਤ। ਧੀਰ ਜਾਂ ਧੀਰੇ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੁਭਾਵਿਕ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਧੀਰ ਜਾਂ ਧੀਰੇ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਹਰ ਪਾਤਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਲੱਗੇ।

ਧੀਰ-ਲਲਿਤ : ਕੇਮਲ ਭਾਵ ਵਾਲਾ, ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਕੁਲੀਨ, ਸੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਨਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਰਾਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਧੀਰ-ਪ੍ਰਸ਼ਾਤ : ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਭਾ ਵਾਲਾ, ਸਮਤੁਲਨ, ਸੁਚੇਤ, ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਸੂਝ ਵਾਲਾ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਧੀਰੋਦਾਤ : ਉਤਸ਼ਾਹ-ਭਰਪੂਰ, ਅੱਤ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ, ਗੰਭੀਰ, ਪੱਕੇ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲਾ, ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਪਛਾਣਨ ਵਾਲਾ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਧੀਰੋਦਤ: ਅਭਿਮਾਨੀ, ਛਲੀਆ, ਈਰਖਾਵਾਦੀ, ਕਾਹਲੇ ਸੁਭਾ ਵਾਲਾ, ਰਾਕਸ਼ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਤੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਉਵੇਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਇਕ ਨੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਤਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਆਪ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦਾ। ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕ ਆਚਾਰੀਆ ਕਈ ਵਾਰ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਜਾਂ ਪਿਆਰ ਰਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੰਡ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਭੇਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

- ਅਨੁਕੂਲ ਨਾਇਕ: ਇਹ ਪਤਨੀਵਰਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।
- ਦਕਿਸ਼ਣ: ਇਹ ਕਈ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਭੁੱਲਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੰਗਾ ਵਰਤਾਉ ਕਰਦਾ ਹੈ।

- ਛਲਨਾਇਕ: ਛਲੀਆ, ਕੱਪਟੀ ਤੇ ਚਲਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਉਣ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਪ੍ਰਿਸ਼ਟ: ਇਹ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਗਲਤੀਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਚੰਗੇ, ਦਰਮਿਆਨੇ ਤੇ ਨਖਿਧ ਨਾਇਕ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵੀ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ: ਦਿਵਯ, ਅਦਿਵਯ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦਿਵਯ। ਦਿਵਯ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ, ਅਦਿਵਯ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦਿਵਯ ਦੇਹ-ਧਾਰੀ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਨਾਇਕ ਦੀਆਂ 144 ਕਿਸਮਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਇਕ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਖਲਨਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬੁਰਾ ਤੇ ਬਦਚਲਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: ਬਿਟ, ਚੇਟ, ਵਿਦੂਸ਼ਕ, ਮਾਲਾਕਾਰ, ਰਜਕ, ਤਮੇਲੀ ਆਦਿ ਜਦੋਂ ਕਿ ਖਲਨਾਇਕ ਦੇ ਵੀ ਕੁਝ ਸਹਾਇਕ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਹੋਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਆਚਾਰੀਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਕਾਰਨ, ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਚਿਤ੍ਰਣ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੀਮਾ-ਬੱਧ ਤੇ ਨਿਯਮ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਾਤਰ ਦਾ ਆਪਾ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਪਾਤਰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚਾ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਪਾਤਰਾਂ ਲਈ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੰਚ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਤਰ ਉਹ ਜੀਵ ਹਨ ਜੋ ਕਾਰਜ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਜ ਪਾਤਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇ, ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਆਪ ਜੀਉਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ। ਪਾਤਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਿਰਫ ਨਾਟਕੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਚਿਤਵੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਰਸਤੂ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਦੋ ਲੱਛਣ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਪਾਤਰ ਦੇ ਆਚਰਨ ਵਿਚ 'ਈਥੋਸ' ਹੋਵੇ ਭਾਵ ਸਦਾਚਾਰਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਿਕ ਸੂਝ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਵਿਚ 'ਡਾਇਨੋਇਆ' ਭਾਵ ਬੋਧਿਕ ਸੂਝ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਪਾਤਰ ਦੋਨਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਿਚਰੇ। ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਨਾਇਕ ਚੰਗਾ ਸਿਆਣਾ ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਤੇ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਤੇ ਅਤਿ ਦਾ ਭਾਵਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਚੇਤ ਹੀ ਇਹੇ ਜਿਹੀ ਗਲਤੀ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਲਝਣਾਂ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਖੋਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੋਰ ਫਸਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ, ਨਾਟਕੀ ਪਾਤਰ ਕੋਮਲਭਾਵੀ, ਚੇਤੰਨ, ਸਰਲ ਤੇ ਜੀਵਨਮਈ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਗੋਂਦ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਬਦਲਦਾ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਜਾਵੇ ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇ ਪਾਤਰ ਅੰਦਰੇ ਬਾਹਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇ।

ਸਫਲ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਅਸਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਭਾਵਪੂਰਨ, ਚੁਸਤ ਤੇ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸਿਰਜਣਾ ਇਕ ਸ਼ਿਲਪ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਗਤੀ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ।

ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਤੱਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਅਰਥ ਛੰਦ ਭਾਵ ਕਾਵਿਕ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਸਮੇਂ ਨਾਟਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਸਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੇ ਪਾਤਰ ਦਾ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਥਾ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਪਾਤਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

"ਭਰਤਮੁਨੀ ਦੇ ਰਚੇ ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਤੇ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਦੇ ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ 335 ਈ.ਪੂ. ਵਿਚ ਉਸ ਨਾਟਕ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਖੇਡੇ ਨਾਟਕ ਵੇਖੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਲਗਭਗ 330 ਈ.ਪੂ. ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਲਿਖਿਆ।"

(Hemphery Hosue: Aristotles Poetries 19)

ਭਰਤਮੁਨੀ ਦੇ ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਰਘੁਵੰਸ਼ ਨੇ ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

"ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਦੇ

ਲਾਗੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ" (ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਵਾਦ ਰਘੁਵੰਸ਼ 18)

ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦੇ ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਪਰ ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀ ਲੰਮੀ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਕੁਝ ਖੇਡੇ ਗਏ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਨਾਟਕ, ਨਾਟਕ ਅਭਿਨੈ, ਨਾਚ, ਰੰਗਮੰਚ ਆਦਿ ਦਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਰਘੁਵੰਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਨਾ ਕੋਈ ਐਸਾ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਸ਼ਿਲਪ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਧਾ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਐਸੀ ਕਲਾ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਯੋਗ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਧਰਮ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।" (ਭਰਤਮੁਨੀ, ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਵਾਦ ਰਘੁਵੰਸ਼, ਭੂਮਿਕਾ)

ਸ਼ਾਤੀ ਗੁਪਾਲ ਪਰੇਹਿਤ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਭਰਤ ਦੇ ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਚੌਥੇ

ਹਿੱਸੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦੇ ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਰਗੀ

ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁਪੁੱਖੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ।" (ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ 101)

ਭਾਵੇਂ ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਛੋਟਾ ਹੈ ਤੇ ਸਿਰਫ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੱਛਮ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਨਾਟਕ ਆਲੋਚਕਾਂ ਉਤੇ ਉਸਦਾ ਅਮਿੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।

ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਫਰੋਲਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦੇ ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਇਧਰ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ।

ਭਰਤਮੁਨੀ ਤੇ ਅਰਸਤੂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਅਨੁਕਰਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਟਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਰਸਤੂ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅਨੁਕਰਣ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਗੰਭੀਰ, ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਖਾਸ ਆਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਤੱਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ ਜਦੋਂਕਿ ਅਰਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੋਂਦ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੱਤ ਹੈ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਵਸਤੂ, ਨੇਤਾ ਤੇ ਰਸ ਤਿੰਨ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਗੋਂਦ, ਪਾਤਰ, ਵਿਚਾਰ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਗੀਤ ਛੇ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਇਹ ਛੇ ਤੱਤ ਭਰਤਮੁਨੀ ਦੇ ਦੱਸੇ ਤਿੰਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਾਤਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨੇਤਾ ਤੱਤ ਵਿਚ, ਵਸਤੂ ਤੇ ਗੋਂਦ ਇਕੋ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਹਨ। ਸੋ, ਵਸਤੂ, ਨੇਤਾ ਤੇ ਰਸ ਤਿੰਨੇ ਤੱਤ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਗੋਂਦ, ਪਾਤਰ, ਵਿਚਾਰ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਗੀਤ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਸੁਮੇਲ ਹੈ।

1.4 ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ : ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

1.4.1 ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਕਾਰਨ

ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਵਾਂ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹੀ ਹੈ, ਅਤਿਪਤ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚੰਗੇਰਾ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਭਵਿੱਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

"ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ

ਨਿਵਾਸ ਕਰਨਾ।" (ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ: ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ 803)

ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। 'ਪਰ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਪਰਾਇਆ ਅਤੇ 'ਵਾਸ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਵੱਸਣਾ ਭਾਵ ਮੂਲ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸ ਜਾਣਾ। ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਬ੍ਰਿਟੈਨਿਕਾ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ,

"ਉਮਰ ਭਰ ਲਈ ਜਾਂ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣਾ"

(The departure from a country for life or residence 227)

ਡਾ. ਸ. ਪ. ਅਨੁਸਾਰ,

"ਪਰਾਈਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਆਰਥਿਕ

ਵਸੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿਚ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ

ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" (ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ 3)

ਡਾ. ਲਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋਹਲ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਨਵੀਂ ਸੋਚ, ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਨਵੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਅਤੇ

ਵੰਗਾਰਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਪੂਰਵ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿੜਕਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।“ (ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ
ਤਨਾਉ 12)

ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਪਰਵਾਸੀ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ

ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ।“ (ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ
ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 9)

ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਪਰਵਾਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਪਰਵਾਸੀ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ

ਛੱਡ ਕੇ ਬੇਗਾਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਣਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਦੂਜੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੋ ਜਾਣ
ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਪਰਵਾਸੀ ਆਬਾਦ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਦੋਚਿੱਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ
ਹੁੰਦੇ ਹਨ।“ (ਜਲਾਵਤਨ ਪੰਜਾਬ 9)

ਪਰਵਾਸ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ
ਸਮੂਹ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ
ਦੂਸਰੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਘਰ, ਦੇਸ਼ ਤੇ ਜਨਮ ਭੂਮੀ
ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਰਵਾਸੀ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ, ਆਵਾਸੀ ਤੇ ਆਬਾਦਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ ਜੋ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼
ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਅਣਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਹੋ
ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਦ ਵਾਪਸ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਆ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ
ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ

ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਆਵਾਸ ਦਾ ਸੰਕਲਪ। ਆਵਾਸੀ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸੀਮਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਿਥਿਆ ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਬਾਦਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਗਹਿਣ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ 'ਸੋਨੇ ਦੀ ਚਿੜੀ' ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੀ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਆਦਿ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ।

3300 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਮੋਹਿੰਜੋਦੜੋ ਵਰਗੀਆਂ ਸੱਭਿਅਕ ਦਰਾਵੜ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਵੀ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਿਜਰਤ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਜੋ 2000 ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਭਾਰਤ ਆਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਵੱਸੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵੱਸ ਗਏ। ਆਰੀਆ ਦਾ ਭਾਰਤ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਧਰਮ ਵੈਦਿਕ ਜਾਂ ਸਨਾਤਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚ 'ਆਰੀਆ' ਸ਼ਬਦ ਸਰਵੋਤਮ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਈ ਕੌਮਾਂ ਹਮਲੇ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਵਰਗੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੋਨਾ ਲੁਟ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇੱਕ ਲੋਕ ਅਖਾਣ ਇਸ ਦੀ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ :

"ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਲਾਹੇ ਦਾ, ਰਹਿੰਦਾ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹੇ ਦਾ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਰਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਆਬਾਦਕਾਰ ਬਣ ਗਏ। ਇਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਇੱਕ-ਮਿੱਕ ਹੋ ਗਏ।

ਭਾਰਤੀ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੱਜ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

"ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਪਰਵਾਸ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ 1849 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਫੌਜ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਨਸਲਵਾਦ ਭਾਰੂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਸਲਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਹਾਦਰ ਹਨ। ਇਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਿਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜੱਟ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਫੌਜੀ ਜਾਤ ਦੇ ਜੱਟ ਅਤੇ ਜਮਾਤ ਵਜੋਂ ਕਿਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ।..... ਇਹ ਫੌਜੀ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਦੇ ਮੁਲਕ ਜਿਵੇਂ ਮਲਾਇਆ, ਸਿੰਗਾਪੁਰ, ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਅਤੇ ਸੰਘਾਈ ਆਦਿ ਗਏ।" (ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ 72)

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪਰਵਾਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤਕ ਘਟਨਾ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਨਾਮਕ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੁਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੋਇਆ :

"..... ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਗਏ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੇ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਤੇ ਮਲਾਇਆ ਵਿਚ ਠੇਕੇਦਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਲਗਾਈ ਪਾਬੰਦੀ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਹਟਾਣ ਲਈ ਜਾਪਾਨ ਦੀ ਇੱਕ ਕੰਪਨੀ ਕੋਲੋਂ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਨਾਮੀ ਜਹਾਜ਼ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਤੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਸਮੇਤ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ। 23 ਮਈ, 1914 ਨੂੰ ਇਹ ਜਹਾਜ਼ 376 ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਵੈਨਕੂਵਰ ਬੰਦਰਗਾਹ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਲੱਗਭੱਗ ਸਾਰੇ ਮੁਸਾਫਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ

ਸਿਰਫ਼ 22 ਮੁਸਾਫਿਰਾਂ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਉਤਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕੈਨੇਡਾ

ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਸੀ।" (https://pa.wikipedia.org/wiki/ਬਾਬਾ_ਗੁਰਦਿੱਤ_ਸਿੰਘ)

ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਭਰੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਉਤਰਨ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵਧਦਾ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਮਾਣ ਸਨਮਾਨ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਸਟਿਨ ਟਰੂਡੋ ਨੇ ਹਾਊਸ ਆਫ ਕਾਮਨਜ਼ ਦੇ ਭਰੇ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ 18 ਮਈ 2016 ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੌਰਾਨ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੁਖਾਂਤ ਲਈ ਮੁਆਫੀ ਵੀ ਮੰਗੀ।

ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਗਏ ਕਾਮੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਚੰਗੇਰੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਵੱਸ ਗਏ ਤੇ ਕੁਝ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਆ ਗਏ। 1450 ਈਸਵੀਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1763 ਈਸਵੀਂ ਤੱਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵਪਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਯੂਰਪੀਅਨ ਕੌਮਾਂ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭ੍ਰਮਣ ਕੀਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼, ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਤੇ ਪੁਰਤਗੀਜ਼ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇੜ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ।

ਭਾਰਤ ਦਾ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਤੇ ਸਰਮਾਇਆ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਪਹੁੰਚਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰ ਵੀ ਪਹੁੰਚਣ ਲੱਗੇ ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਹ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਲੋਹਾ ਮਨਵਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, "ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਅੱਧੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ 20 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮਾਰਸ਼ਲ ਕੌਮ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਫੈਲਾਅ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਮ ਫੌਜ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਲੜਾਈ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਫੌਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇੱਕ ਲੱਖ ਸੀ ਜੋ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਵਧ ਕੇ 3 ਲੱਖ 80 ਹਜ਼ਾਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।..... ਪਹਿਲੀ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦ

ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਕੌਮ ਦਾ ਅਸਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ ਸੀ।" (ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ 26)

ਦੂਸਰੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਬਰਤਾਨੀਆ ਜਾਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। 1950 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਬਹੁਤ ਸੀ। 1 ਜੁਲਾਈ, 1962 ਨੂੰ ਕਾਮਨਵੈਲਥ ਇਮੀਗ੍ਰੇਂਟਸ ਐਕਟ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਪਰਵਾਸ ਜਾਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਾਸਤੇ ਵਾਊਚਰ ਸਿਸਟਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰਵਾਸੀ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਰਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੋਂ ਵਾਊਚਰ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਵਾਊਚਰ ਸਿਸਟਮ ਅਧੀਨ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਮੱਧ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਵਕੀਲ, ਅਧਿਆਪਕ ਆਦਿ। ਇਹ ਮੱਧ ਵਰਗ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੁਖ ਸਮੱਸਿਆ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਚੇਰਾ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਸਨ। ਵਾਊਚਰ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲੋਕ ਬਰਤਾਨੀਆ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜੋ 1973-74 ਵਿਚ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਖੋਜ ਤੋਂ ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੱਜ ਨੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ,

" ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਲੱਗੇਗੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਟੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘਰ ਘਰ ਜਾ ਕੇ, ਫੇਰੀ ਲਾ ਕੇ, ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਚਣ ਦਾ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਧਾਰ ਆਦਿ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾ ਕੇ ਵਸਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 1950 ਤੋਂ ਬਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਭਾਲਿਆ ਅਤੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਘਰ ਦਿੱਤੇ।" (ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ 15)

ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਭਾਵ ਵਰਕ-ਵਾਊਚਰ ਸਿਸਟਮ ਕਰਕੇ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚੇ, ਉਹ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਬਣੇ। ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਪਰਵਾਸੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਮਾਨਸਿਕ ਦਰਦ ਸਹਿਣੇ ਪਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਇਸ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਧੀਰ, ਸਾਥੀ ਲੁਧਿਆਣਵੀ, ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ, ਰਘਬੀਰ ਢੰਡ, ਅਵਤਾਰ ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸ ਇੱਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਉਪਜ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਸੀ। ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਵਧਣ ਕਰਕੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਘੱਟ ਹੋ ਗਏ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਵਾਸ ਮਜਬੂਰੀ ਤੋਂ ਸ਼ੌਂਕ ਤੱਕ ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਅਮੀਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਯੁਵਾ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਦੌੜ ਰਹੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਬਦੀਲੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਖਿੱਤੇ ਨਾਲ ਬੱਝ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਕਾਰਨ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਣ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਪਰਵਾਸ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਕਾਫ਼ੀ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਉਕਤਾਹਟ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ। ਭਾਰਤ-ਚੀਨ ਦੀ ਨਮੇਸ਼ੀਜਨਕ ਹਾਰ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਹਾਰ ਕਰਕੇ ਨਹਿਰੂਵਾਦ ਦੇ ਇਕਰਾਰਾਂ ਦਾ

ਖੇਖਲਾਪਨ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿ ਯੁੱਧ ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਆਦਿ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਾਰਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਚਿੰਤਾ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਨੈਜਵਾਨ ਵਰਗ ਨੇ ਜੱਦੀ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਵਾਸ ਵੱਲ ਰੁੱਖ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਾਵੇਂ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਵੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਸੀ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲੀਅਤ ਸੀ। ਅਸਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਪਜੀਵਿਕਾ ਕਮਾਉਣਾ ਹੀ ਮੁਖ ਮਕਸਦ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਘਿਰੇ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦਾ ਰੁਖ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਿਛਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੱਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਨਵੀਆਂ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਣਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੋਈ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਗੁਲਾਬ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਨਾਲ ਕੰਡੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਕਈ ਹੋਰ ਭਿਆਨਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਜੋ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਬਣੇ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਵਾਤਮਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੀ ਲਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਅਣਥਕ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਮਾਤਾਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। “ਪੰਜਾਬ ਭਵਨ, ਸਰੀ, (ਕੈਨੇਡਾ) ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸੁੱਖੀ ਬਾਠ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਭਵਨ ਵਿਚ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਮੁਫਤ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੈ।” (ਸੁੱਖੀ ਬਾਠ ਨਾਲ ਇੰਟਰਵਿਊ)

ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਵਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਗਏ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਇੰਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੀ ਦੁੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਭਾਵੇਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਆਤਮਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਵਸਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਘਰ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਲਈ ਰੀਝਦੇ ਸਨ ਪਰ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਉਹ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਭਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪਰਵਾਸੀ ਵਧੀਆ ਜੀਵਨ ਜੀਅ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਸਥਿਤੀ ਤਸੱਲੀਬਖ਼ਸ਼ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਤੀਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਾਣ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵੀ ਅੱਜ ਬਦਲਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਭੁੱਖ ਲਾਲਚ ਜਾਂ ਸਵਾਰਥ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ ਬਲਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਆਤਮ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਹੈ। ਕਾਦਰ ਦੀ ਬਣਾਈ ਖੂਬਸੂਰਤ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚਾਹਤ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਸ ਜਾਣਾ ਮਜਬੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ। ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਰੈਣ ਬਸੇਰੇ ਲਈ ਚੁਣ ਲੈਣਾ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਲੋਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਪਰਵਾਸੀ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਪਰਾਈਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਰਨਾ, ਭਟਕਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬੇਭਰੋਸਗੀ ਤੇ ਬੇਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦੀ ਜਿਲ੍ਹੂਤ ਵਿਚ ਖੁੱਭਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸਥਿਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਭੇਗਦੀ ਹੈ। “ (ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 9)

ਆਦਿ ਮਾਨਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਘਰ ਬੈਠੇ ਹੀ ਇੰਟਰਨੈਟ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਤਾਂਘ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਮਾਨਣ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਜੇ ਲੋਕ ਬਰਤਾਨੀਆ ਗਏ ਉਹ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਰਹੇ ਪਰ ਵਾਪਸ ਨਾ ਪਰਤ ਸਕੇ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਤੰਗੀਆਂ ਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਉਹ ਪਰਵਾਸੀ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਵਿਕਸਿਤ ਤੇ ਅਲਪਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬਰਤਾਨੀਆ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਜਾਂ ਹੋਰ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੱਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਬੇਹਤਰੀ ਹੀ ਹੈ।

1947 ਦੀ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਉਜੜ ਕੇ ਆਏ ਲੋਕ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਏ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵੇਖੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪੂਰੀ ਹੋਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲਗ ਰਹੀ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ

ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਧ ਗਈ। ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਕਮਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਪਰਤਣਾ ਸੀ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਇਆ। ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਪਰਾਏ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਾਸੀ ਹੋ ਗਏ।

ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅੱਜ ਦੇ ਨੈਜਵਾਨ ਵਰਗ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦੌੜ ਦਿਨ ਬ ਦਿਨ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਾਇਜ਼, ਨਜਾਇਜ਼ ਢੰਗ ਵਰਤ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਯੁਵਾ ਵਰਗ ਹਰ ਹੀਲੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਦੌੜ ਲਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨੈਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਹੈ। ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨਾ ਮਿਲਣਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੰਮ ਮਿਲ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤਨਖਾਹ ਇੰਨੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੂਬਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਕਿਸਾਨ ਦਿਨ ਬ ਦਿਨ ਕਰਜ਼ਈ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਨਾ ਉਤਾਰ ਸਕਣ ਦੇ ਬੋਝ ਵਿਚ ਬਝਿਆ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇੰਨਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜੀ ਰਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਪਰਵਾਸ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਜੱਦੀ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਾਈ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸਣਾ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਸੁੱਖਾਂ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਅਸੀਮਤ ਲੋੜਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਸਮੁੱਚੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਪਿਛੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਆਰਥਿਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੀ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਜ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਜਮਾਤੀ ਜਬਰ ਜੁਲਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਕਾਰਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

“ਪਰਵਾਸ ਜੋ ਸਿਰਫ ਖੇਤੀ ਜਾਂ ਫਸਲਾਂ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਚੰਗੀ ਰੋਟੀ-ਰੋਜ਼ੀ ਅਤੇ ਚੰਗੇਰੀਆਂ ਜੀਵਨ ਹਾਲਤਾਂ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਰੀਬ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਰਾਜਾਂ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਵੱਡੇ

ਵੱਖਰੇਵਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਗੈਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਹੋਣਾ। 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਪਰਵਾਸ, ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡਾਇਆਸਪੋਰਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। (ਇੰਟਰਵਿਊ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ),

ਦੰਗੇ ਵੀ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਬੌਧਿਕ ਪਰਵਾਸ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਗਰੀਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਲ ਕਦੇ ਪਰਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਲਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਰਾਜ ਵਿਚੋਂ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਕਾਰਨ ਵਿਕਸਤ, ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਤੇ ਗਰੀਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਖਰੇਵਿਆਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਲਾਹੇਵੰਦ ਰੁਜ਼ਗਾਰ, ਚੰਗੀ ਰੋਟੀ-ਰੋਜ਼ੀ ਅਤੇ ਚੰਗੇਰੀਆਂ ਜੀਵਨ ਹਾਲਤਾਂ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਤੇ ਗਰੀਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਮੂਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਬੜੇ ਘੱਟ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਖਾਂਦੇ ਪੀਂਦੇ ਲੋਕ ਵਿਕਸਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।“

ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਨਾਟਕ ਉਂਕਾਰਪ੍ਰੀਤ ਨੇ ਰੋਟੀ ਹੀ ਦਸਿਆ ਹੈ:

“ਰੋਟੀ ਸਭ ਦੀ ਖੇਡ ਖਿਡਾਵੀ

ਰੋਟੀ ਦੇ ਸਭ ਵਣਜ ਵਪਾਰ

ਰੋਟੀ ਪਰਬਤ ਜੰਗਲ ਗਹੁੰਦੀ

ਵਿਚ ਆਕਾਸ਼ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾਉਂਦੀ

ਕੱਚੀ ਰੋਟੀ ਸੇਕਣ ਆਉਂਦੇ

ਲੋਕੀਂ ਸਤ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ। “ (ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ 29)

ਪਰਮਜੀਤ ਕੋਰ ਸਵੈਚ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

“ਆਪਾਂ ਕਿਹੜਾ ਇਥੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਆਏ ਆਂ, ਉਥੇ ਭੁੱਖੇ

ਮਰਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਇਥੇ ਆ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਆ । ਜੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਹੀ ਪੈਸੇ ਅਉਣਗੇ। “ (ਤਵਾਰੀਖ
ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 18)

ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੌਰ ਨਾਲ ਪਰਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਕ ਆਮ ਆਦਮੀ ਉਪਰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਤਕਨੀਕੀ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਉਪਰ ਉਸ ਦਾ ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਕਿ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਗਵਾਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਕੋਈ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤਹਿ ਕਰ ਸਕੇ। ਜਦੋਂ ਕਾਰਨ ਲਈ ਸਰਵੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੇ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਸਚਮੁਚ ਉਹ ਦਿਲ ਹਲੂਣਨ ਵਾਲੇ ਸਨ।

ਇਕ ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਬੱਚਾ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਜੋ ਆਪ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹਨ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜੱਦੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬੱਚਾ ਜੇ ਉਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਉਹ ਕੰਮ ਦੀ ਚੋਣ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਸੜਕ ਤੇ ਲੱਗੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਆਕਰਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:

“ਆਪਣੇ ਸੁਪਨੇ ਸੱਚ ਕਰੋ

ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਣਾ ਹੋਇਆ ਸੈਖਾ

ਸਿਰਫ ਇਕ ਫੋਨ ਕਰੋ ---- “

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਗਏ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਨਿਹਰੇ ਤੇ ਸੁਪਨੀਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਹਰ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤੇ ਜੇ ਅਗਵਾਈ ਏਜੰਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਦਿਖਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਲ ਦੌੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਫੀਸ ਭਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੱਕ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਫੀਸ ਭਰਨਾ, ਰਹਿਣ ਲਈ ਘਰ ਤੇ ਖਾਣ ਲਈ ਰੋਟੀ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਇੱਕਲੇ ਹੀ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੇ ਬੱਚੀਆਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ ਭਜਣ ਦਾ ਸੋਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਉਚ ਸਿੱਖਿਆ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਲੜਕੀਆਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਕੁੜੀਆਂ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਲੋੜ ਹੈ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਣ।

ਸਰਕਾਰੀ ਤਕਨੀਕੀ ਕਾਲਜ ਜਿਵੇਂ IITs, IIITs, NITs ਆਦਿ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣਗੇ ਪਰ ਕਾਬਲ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ

ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਨਖਾਹ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਖੋਜ ਸੰਬੰਧੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮੁਹਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਕਿੰਨੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਮਿਸਾਲ ਵੀ ਸਰਵੇ ਦੌਰਾਨ ਮਿਲੀ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਪਾਰਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੰਨੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀ ਹਸਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬੇਟੇ ਨੇ IIT ਤੋਂ ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਤੇ IIM ਤੋਂ MBA ਕਰਨ ਤੇ ਬਾਦ ਪਰਿਵਾਰਕ ਵਪਾਰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਰਖਿਆ ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਵਪਾਰ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਰਹੇਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਅਣਗਿਣਤ ਦਫਤਰ ਹਨ ਤੇ ਉਥੇ 500 ਦੇ ਕਰੀਬ ਭਾਰਤੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਚਪਨ ਤੇ ਹੀ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਆਦਿ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਭਾਰਤ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਕਰਨਾ ਭਾਰਤ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਸੌਖਾ ਹੈ। ਜਾਗਰੂਕ ਲੋਕ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੋ, ਭਾਰਤ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਯੂਰਪ ਆਦਿ ਲਈ ਵਧੀਆ ਮੈਨੇਜਰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੀ ਦੇ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਤਰੱਕੀ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸੱਚੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜੋ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ ਵਲ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਮੂਲ-ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮੱਰਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ। ਹਾਲਾਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਬੰਜਰ ਭੂਮੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੇ ਬੂਟੇ ਉਗ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬੇਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਬਨੀ ਰਾਹੀਂ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਇਕ ਸੰਵਾਦ ਜੋ ਭੈਣ ਮਾਣਾ ਤੇ ਭਰਾ ਬਨੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

“ਮਾਣਾ : (ਥੋੜਾ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ) ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਨੀ ਲਗਦਾ ਕਿ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਤੂੰ ਲੋੜ ਤੋਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕ੍ਰੋੜੀ ਐ..... !

ਬਨੀ : ਹਰ ਕੋਈ ਹੈ, ਹਰ ਕੋਈ ਜੋ ਇਕ ਵਧੀਆ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਐਵਰੀ ਬਾਡੀ ਵਾਂਟਸ ਟੂ ਗੋ.....! ਕਿਉਂ! ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਧਰ ਬੈਟਰ ਫਿਊਚਰ ਹੈ, ਬੈਟਰ ਲਾਈਫ ਹੈ, ਲਾਈਫ ਦੀ ਸਕਿਓਰਿਟੀ ਹੈ, ਲਿਵਿੰਗ ਸਟੈਂਡਰਡ ਹੈ... ਪਰ ਇਧਰ ਕੀ ਹੈ, ਮਿੱਟੀ ਘੱਟਾ“
(ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ 21)

ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਇੰਨੀ ਵਧ ਚੁਕੀ ਹੈ ਕਿ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਢਿਆਂ ਨਾਲ ਨਰੜ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਉਥੇ ਬੁਲਾ ਲਵੇਗੀ। ਬਾਪ ਨੂੰ ਧੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ। ਇਕੋ ਚਾਹਤ ਹੈ ਡਾਲਰ ਕਮਾਉਣ ਦੀ। ਬਾਪ ਅਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਇਕ ਕੈਨੇਡੀ ਬਜ਼ਰਗ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ,

“ਕੈਨੇਡਾ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਕੱਠਾ ਹੋ ਜੂ ਗਾ, ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਸ਼ਰੀਕੇ ਚ ਸ਼ਾਨ ਵਧੂਗੀ, ਡਾਲਿਆਂ ‘ਚ ਖੇਡਾਂਗੇ ਡਾਲਿਆਂ ‘ਚ “ (ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ 65)

ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਰਿਸ਼ਵਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਹ ਠੀਕ ਵੀ ਹੈ।

ਉਂਕਾਰਪ੍ਰੀਤ ਨੇ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਚੰਦਰੇ ਹਾਲਾਤ ਦੱਸੇ ਹਨ।

“ਕਿਹੜੀ ਮਾਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਪੁੱਤ ਪਰਦੇਸੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਚੰਦਰੇ ਹਾਲਾਤ ਈ ਐਸੇ”

“ਰੋਟੀ ਰੋੜੀ ਕਰਕੇ ਕੈਨੇਡੀ ਚ ਬਾਪੂ ਵਤਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਪੋਤਰੀਆਂ ਏ.ਬੀ.ਸੀ. ਸਿਖਦੀਆਂ ਨੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਚ ਬਿਹਾਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਉੜਾ ਐੜਾ, ਕਿਉਂ? “ (ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ 42)

ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨਿੱਘ ਵਿਚ ਉਹ ਰੋਟੀ ਨਾ ਕਮਾ ਸਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰਵਾਸੀ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਹੋ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ “ਜ਼ਮੀਨ “ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਬਿਰਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਵਤ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਇਥੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪਰਵਾਸੀ ਹੋਇਆ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਲਵੰਤ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ :

“ਬਲਵੰਤ : ਭਾਈਆ ਇਹ ਇੰਡੀਆ ਨਹੀਂ ਜਿਥੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇ ਕੇ ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਆ। ਏਥੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਫੇਰਨ ਜੇਲ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਆ। “ (ਜ਼ਮੀਨ 32)

ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਬਿਰਕ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਫਤਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਾ ਹੈ :

“ਸ਼ਿਵ ਸਿੰਘ : ਓ ਪੁਤਰਾ! ਅਜੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ, ਕੋਠੀਆਂ ਈ ਕੋਠੀਆਂ, ਕਾਰਾਂ ਹੀ ਕਾਰਾਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਪੁਤਰਾ! ਅੱਜ ਕੱਲ ਤਾਂ ਸਾਲੇ ਕਲਰਕਾਂ ਨੇ ਵੱਢੀਆਂ ਖਾ ਖਾ ਕੇ ਕੋਠੀਆਂ ਬਣਾ ਲਈਆਂ। “ (ਜ਼ਮੀਨ 32)

ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਾਂ ਰੋਟੀ ਹੀ ਹੈ ਜੇ ਜਿੰਦਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ,

“ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ : ਛੱਡ ਪਰਾਂ, ਦੇਸ਼ ਨੂੰ, ਨੰਗ ਭੁੱਖ ਦਾ ਘਰ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਬਈ ਇਹੋ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਔਰੇਟ ਆਂ।

ਸੁਰਜੀਤ : ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਈ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝਦੇ ਓ। ਕੀ ਇਹ ਝੂਠ ਹੈ, ਕਿ ਜੇ ਸੁੱਖ ਛੱਜੂ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਨਾ ਬਲਖ ਨਾ ਬੁਖਾਰੇ।

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ : ਹਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਡੂਠ, ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਬੜਾ ਪੈਸਾ ਈ ਆ। “ (ਆਤੂ ਦਾ ਵਿਆਹ 113)

ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੱਧਦਾ ਹੋਇਆ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਸਿਆ ਹੈ।

“ਬਿੰਦਰ : ਹਾਂ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਤਾਂ ਉਹੋ ਗੰਦ ਹੈ। ਕੁਰੱਪਸ਼ਨ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਹਰ ਛੋਟਾ ਬੜਾ ਸ਼ਰੇਆਮ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਾਲੀ : ਕੀ ਹੈ ਕੋਈ ਸੁਧਰਨ ਦੀ ਆਸ? “ (ਡਿਪਟੀ ਦੀ ਧੀ 139)

ਭਾਵੇਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ ਪਰ ਵਾਪਸ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਪਾਤਰ ਬਿੰਦਰ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਜਬੂਰੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ,

“ਇਹੋ ਤਾਂ ਮੁਸੀਬਤ ਹੈ। ਇਕ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਬੰਦਾ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਦੋਂ ਉਧਰ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁੜਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮੋਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਅਮੋਸ਼ਨਜ਼ ਚੋਂ ਜ਼ਰਾ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਜਦੋਂ ਸੋਚੀਦਾ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਦੁੱਖੀ ਹੋਈਦਾ।“ (ਡਿਪਟੀ ਦੀ ਧੀ 147)

ਲੇਖਕ ਉਂਕਾਰਪ੍ਰੀਤ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਬਾਰੇ ਜੋ ਧਾਰਨਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਲ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ,

“ਕੈਨੇਡਾ ਲੈਂਡ ਆਫ ਐਪਰਚੂਨਿਟੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਤੁਸੀਂ ਜੇ ਮਨ ਚ ਧਾਰ ਲਓ, ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਸਦਕਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ।“ (ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ 20)

ਲੇਖਕ ਗਿਆਨੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕਾਂਗੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਪਾਲੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਪਰਤਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਆਂਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੋਟੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲੰਡਨ ਰਹਿੰਦਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਇਥੋਂ ਦਾ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਸਿਸਟਮ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਖਾ

ਮਰਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਇਕ ਹੱਦ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। “ (ਡਿਪਟੀ ਦੀ ਧੀ 141)

ਨਾਟਕਕਾਰ ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਧਾਰਨਾ ਬਾਰੇ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ,

“ਏਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਕਰਨਾ ਕੀ ਐ! ਬੰਦਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹੱਡ ਪੈਰ ਭੰਨਾਉਦਾ ਰਵੇ... ਤੇ ਫਿਰ ਜੀਉਣ ਹੰਢਾਉਣ ਜੋਗਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। “ (ਕੱਲਰ 38)

ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਪਨਮਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਆਸ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਵਾਨ ਹਰ ਹੀਲੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਇਸ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸਚੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ :

“ਬਾਹਰ ਤਾਂ ਹੁਣ ਜਾਣਾ ਈ ਜਾਣੈ... ਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ...ਤਾਂ ਫਿਰ... ਫਿਰ ਜੱਟ ਕੋਲ ਡਾਲਰ ਹੋਣਗੇ। ...ਕਿੱਲਿਆਂ ਦੇ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਹੋਵੇਗੀ, ਚੁਬਾਰੇ ਪੈਣਗੇ..ਤੇ ਜੱਟ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਵੇਗਾ...! ਬਾਹਰ ਤੇ ਹੁਣ ਜਾਣਾ ਈ ਜਾਣਾ ਐ...ਜਾਣਾ ਈ ਜਾਣੈ... “ (ਕੱਲਰ 38)

ਪਰਵਾਸ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਾਨਿਕਤਾ ਉਜੜ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਅਵਾਜ਼ਾਰ ਹੋਇਆ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮੰਡੀ ਤੇ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਹੱਲ ਲੱਭਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਕੇ ਕਿੱਤਾ ਮੁੱਖੀ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ। ਯੁਵਾ ਵਰਗ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰਤਮਕ ਕੰਮਾਂ ਵਲ ਲਗਾ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ

ਨਿਜਾਤ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਉੱਕਾਰਪ੍ਰੀਤ ਵੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਧਰ ਦਿਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ,

“ਉਏ! ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲਿਓ!! ਨਸ਼ਾ ਛਡਾਊ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ

ਥਾਂ... ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੀਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿਵਾਓ! ਨਸ਼ੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪੇ ਛੱਡ ਦੇਣੇ। “ (ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ 43)

ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਾਗ ਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਨੈਤਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ। ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਹਰ ਪਾਰਟੀ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਵਾਅਦੇ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦਿਖਾਂਦੇ ਹਨ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸ਼ਿਦਤ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਕੋਈ ਮਹਾਂਨਗਰ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਤੇਲਗਾਨਾਂ ਕੋਲ ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਕੋਲ ਚੇਨਈ, ਕੇਰਲਾ ਕੋਲ ਤਿਰੂਵਨੰਤਪੁਰਮ, ਕਰਨਾਟਕਾ ਕੋਲ ਬੰਗਲੋਰ, ਆਧਰਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕੋਲ ਵਿਸ਼ਾਖਾਪਟਨਮ, ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਕੋਲ ਮੁੰਬਈ ਹੈ। ਮਹਾਂਨਗਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਸਤੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸੂਬੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਣ ਦਾ ਢੰਗ, ਕਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ, ਆਪਸੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਮਰਸ਼, ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਆਦਿ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਲ ਵੀ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਵਪਾਰ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। “ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਾਨਕਤਾ ਦਾ ਉਜਾੜਾ“ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਮਿ. ਗੁਰਬਚਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ,

“ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਂਨਗਰ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ

ਦੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਲ ਤੌਰ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਘੁਰਣਾ ਮਾਨਸਿਕਤਾ

ਤੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂਨਗਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ

ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਵਿਸਤਾਰਾਂ ਵੱਲ ਲਿਜਾਵੇ। “ (www.sikchintan.com 23 July 2015)

ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੌਧਿਕਤਾ, ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਮਿਹਨਤੀ ਡਾਕਟਰ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਤੇ ਸਰਮਾਇਆ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਫਿਰ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੈਸਾ ਜੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਬਚ ਜਾਵੇਗਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

“ਇਸ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਡੇਢ ਤੋਂ ਦੋ ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਵਿਦਿਆਰਥੀ

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ।“ (ਆਈਲੈਟੱਸ ਦੇ ਆਈਨੇ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ 11 ਨਵੰਬਰ 2018)

ਕੁਲ ਪੈਸਾ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਵਿਚ ਛਪੇ ਲੇਖ ਮੁਤਾਬਿਕ,

“ਇਸ ਸਾਲ 67 ਹਜ਼ਾਰ ਕਰੋੜ ਰੁਪਿਆ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ

ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ 70 ਹਜ਼ਾਰ ਕਰੋੜ ਰੁਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਰ ਸਾਲ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਰ ਵੀ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। “(ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਪਰਵਾਸ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਮਸਲਾ punjabiakhbar.com 3.8.2018)

ਜੇ ਪਰਵਾਸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਭਾਤ ਦੇ ਅਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਦਰਦਨਾਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉੱਕਾਰਪ੍ਰੀਤ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :

“ਲੰਘ ਗਿਆ ਪਰਭਾਤ ਦਾ ਵੇਲਾ

ਹੁਣ ਹੈ ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਦਾ ਵੇਲਾ

ਕਾਮੇ ਦੇਸੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਚੱਲੇ

ਉਹ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਨੂੰ ਚੱਲੇ “ (ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ 44)

ਸੋ, ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਇਸ ਹੜ੍ਹ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ, ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਆਗੂ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਲ ਕੇ ਉਦਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਹੁੰਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ, ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤਨਖਾਹ ਦੇ ਕੇ ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਵੱਧ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਉੱਜਵਲ ਕਰਨ।

ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ। ਪਰਾਈ ਧਰਤੀ, ਪਰਾਏ ਲੋਕ, ਪਰਾਏ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਇਸ ਰੁਚੀ ਅਧੀਨ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਰਹੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ 50 ਦੇ ਲਗਭਗ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ 500 ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੇਖਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ, ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ, ਨੀਦਰਲੈਂਡ, ਆਸਟਰੇਲੀਆ, ਸਵੀਡਨ, ਡੈਨਮਾਰਕ, ਇਟਲੀ, ਜਾਪਾਨ ਅਤੇ ਕੀਨੀਆ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ, ਨਾਵਲ, ਕਹਾਣੀ, ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਖਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ।

ਪਰਵਾਸ ਦੌਰਾਨ ਪਰਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨਵੇਂ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ,

ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਖਰੇਵੇਂ ਕਾਰਨ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜਟਿਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਮਨਫੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਹਾਰਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ : ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜਾ, ਅਲਗਾਓ ਸਥਿਤੀ, ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਮੋਹ, ਉਪਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਾਰਜ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨਾ, ਨਸਲਵਾਦ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੰਤਾਨ ਦੁਆਰਾ ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਨਾ ਆਦਿ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗਿਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਰਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਆਰਥਿਕ ਅੰਕੜਾ, ਨਸਲਵਾਦ, ਭੂ-ਹੋਰਵਾ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ, ਸਨਾਖਤ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

1.4.2 ਪਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਗਾਨੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਸਲਾ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਉਪਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਬੇਗਾਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਨਾਲ ਜੀਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।

ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੁਖਦਾਇਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਭਾਵਾਤਮਿਕ ਵਿਅੰਗ ਭੋਗਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਦਾ ਅਸਲੀ ਚਿਹਰਾ ਦਿਸ ਜਾਂਦਾ

ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿੜਕੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਵੈ ਮਾਣ ਚੂਰ-ਚੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਨ ਦਾ ਸੁੱਖ ਚੈਨ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਸਫਰ ਦੁਖਦਾਇਕ, ਉਦਰੇਵੇਂ ਤੇ ਬੁੜ੍ਹਾਂ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਕਿਰਤ ਨਾਲ ਕਿਰਸ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਪਰਵਾਸੀ ਜਦੋਂ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਆਪਣਾ ਘਰ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਮਾਜ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਧਰਮ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜਟਿਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਤੰਗੀਆਂ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ, ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਜਿਲ੍ਹਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਨ ਤੇ ਹਢਾਉਂਦੇ ਬੜੀ ਦਿਕਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਅਤੀਤ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ, ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਦੇ ਜਹਿਦ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਖਲਾਅ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਪਰਾਈ ਧਰਤੀ ਤੇ ਵਸੇਬਾ ਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭਵਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀ ਦੁਚਿਤੀ ਕਿ ਪੈਸੇ ਕਮਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਨਾਂ, ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹੋਰਵਾ, ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਆਦਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸੂਤਰ ਹਨ ਜੋ ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਮਨ ਦੇ ਉਬਾਲ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗੇ।

ਬੇਗਾਨੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਗਏ ਲੋਕ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਇਕਲਤਾ, ਤਨਹਾਈ ਤੇ ਓਪਰੇਪਨ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਰਕਾਂ ਕਰਕੇ ਤਣਾਓ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਠੇ-ਕੈੜੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ, ਕਵਿਤਾ, ਸਫਰਨਾਮਾ, ਨਾਟਕ ਆਦਿ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ।

ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਘੋਖਣ-ਪਰਖਣ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਨਾਟਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ “ਨਾਟਯ “ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। “ਨਾਟਯ “ “ਨਟ “ ਅਤੇ “ਨਾਟ “ ਧਾਤੂਆਂ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ “ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ “ ਵਿਚ “ਨਟ “ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਨੱਚਣਾ, ਹੇਠਾਂ ਡਿਗਣਾ, ਭਾਵ ਦਿਖਾਉਣਾ, ਕੰਬਣਾ, ਸਰਕਣਾ ਆਦਿ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਲਈ “ਡਰਾਮਾ “ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਰਾਮਾ ਸ਼ਬਦ ਡਰਾਓ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਕੁਝ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਉਣਾ।

ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕ ਅਰਸਤੂ ਦੇਵੇਂ ਹੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਕਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਇਕ ਸਮੂਹਿਕ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਲਾ-ਅੰਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਭੋਗਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਘੁਟਨ,ਲਗਾਤਾਰ ਵਧ ਰਿਹਾ ਤਨਾਅ,ਅੰਦਰੂਨੀ ਟੁੱਟ ਭਜ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਅਸਲੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥ,ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ,ਮਸ਼ੀਨੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਜੀ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ,ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਬਹੁ ਸਭਿਅਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ :

1. ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਏਜੰਟਾਂ ਦੀ ਹਕੀਕੀ ਤਸਵੀਰ
2. ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆ
3. ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਰੁਝਾਨ
4. ਨਸਲਵਾਦ
5. ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ
6. ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

7. ਭੂ-ਹੋਰਵਾ
8. ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗੁੰਮ ਹੋਣਾ
9. ਔਰਤ ਦਾ ਸੰਤਾਪ
10. ਅਣਜੋੜ ਵਿਆਹ
11. ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ
12. ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ
13. ਸਵੈ-ਹੋਂਦ
14. ਨੈਤਿਕ ਵਿਗਠਨ
15. ਸਮਾਜ-ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆ
16. ਭਾਸ਼ਾ ਕਾਰਨ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ
17. ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ
18. ਬੁਲੀਇੰਗ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ
19. ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ

ਆਦਿ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਹਨ।

ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਏਜੰਟਾਂ ਦੀ ਹਕੀਕੀ ਤਸਵੀਰ

ਇਕ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਸਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜਵਾਨ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅਣਗਿਣਤ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਰੁਲਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹਨ। ਇਕ ਸਰਵੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਤਾਬਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਲਗਪਗ ਸੱਤ ਸੌ ਟਰੈਵਲ ਏਜੰਟ ਭਗੋੜੇ ਹਨ। ਦੋ ਨੰਬਰ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਧੱਕਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦਾ

ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਾ ਠੱਗ, ਵੱਡੇ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਏਜੰਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਜਦੋਂ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੇ ਵੀ ਮੰਜ਼ਲ ਤੇ ਨਹੀਂ ਪੁੰਚਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਧੋਬੀ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ - ਧੋਬੀ ਦਾ ਕੁੱਤਾ ਨ ਘਰ ਦਾ ਨਾ ਘਾਟ ਦਾ ।

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਏਜੰਟ ਵੀਜ਼ਾ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਚਕਰਵਿਊ ਵਿਚ ਫਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਵਿਚਾਰੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਦੁਖਦਾਈ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੈਸੇ ਖਰਚ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਮੰਜ਼ਲ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੇ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਜਾਨਾਂ ਤੱਕ ਗਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਵਰਾਜ ਬੀਰ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਦਲਬੀਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੱਚ ਘਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੋਸਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

“ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ : ਉਏ ਤੂੰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸੌਹ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਰੋਂਦਾ ਏਂ। ਫਿਰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੇ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਉਏ ਤੂੰ ਜੀਉਂਦਾ ਤੇ ਹੈ... ਤੇ ਇਹ ਕਿਤੇ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਐ... ਤੇ ਪੁੱਤਰਾ, ਅਜੇ ਤੇਰਾ ਬਾਪ ਜੀਉਂਦਾ ਏ।” (ਕੱਲਰ 98)

ਏਜੰਟ ਤਾਂ ਲੱਖਾ ਰੁਪਏ ਲੈ ਕੇ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜਾ ਕੇ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ। ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਾਲੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ :

“ਇੰਦਰ ਮੋਹਨ ਸ਼ਰਮਾ ਨਾ ਐ ਮੇਰਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਚਾੜ੍ਹ ਤੇ ਲੂਲੇ ਲੰਗੜੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਭਰ ਕੇ ਕਨੇਡਾ, ਮਰੀਕਾ।” (ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ 26)

ਏਜੰਟਾਂ ਦੇ ਗਲਤ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਨਾਟਕ ‘ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ’ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ,

“ਬਕਰੈ ਵਿਚਾਰਾ, ਬਲੀ ਦਾ ਬੱਕਰਾ, ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਗਲਤ ਕਿਸਮ ਦੇ ਏਜੰਟ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਨਾਲੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਪੈਲੀ ਵਿਕਵਾ ਤੀ, ਨਾਲੇ ਲਿਜਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਨੇਡਾ ਲੈ ਗਿਆ ਹੋਰ ਈ ਕਿਧਰੇ, ਕਾਬਲ, ਕੰਧਾਰ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਲਿਬਨਾਨ ਕੰਨੀ, ਉਥੋਂ ਪਤਾ ਨੀ ਕਿਵੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਚ ਪੁਹੰਚ ਗਿਆ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਲੇ ਥੋਨੂੰ ਪਤੈ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਚ ਸਿਰੇ ਦੇ ਪੀਰ ਐ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਾ ਲਾ ਬਿਜਲੀਆਂ ਪਾਗਲ ਕਰਤਾ ਵਿਚਾਰਾ, ਆ ਪਿਛੋਂ ਜੇ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਕਿਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਾੜੇ ਮੋਟੇ ਹਾਲਾਤ ਸੁਧਰਗੇ ਤੇ ਉਧਰੋਂ ਇਧਰ ਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਆਇਆ ਕਾਹਦਾ, ਇਥੇ ਜੋ ਸੀ ਸਕੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਨੱਪ ਲਿਆ। (ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ 40)

ਕਿੰਨੀ ਦਰਦਨਾਕ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਜੇਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਅਤਿਅੰਤ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਉਚਿਤ ਜਾਂ ਅਣਉਚਿਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕ ਜਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਭੇਜਣ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੱਕ ਵੇਚਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ :

“ਅੱਠ ਲੱਖ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਦੱਸ ਪੈਸੇ ਦੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੀ, ਜਿਥੇ ਤਿੰਨ ਵਿਕਣੇ ਐ, ਉਥੇ ਚਾਰ ਵਿਕ ਜਾਣਗੇ, ਬੱਸ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਗਰੰਟੀ ਚਾਹੀਦੀ ਐ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕਿ ਬਈ ਕੰਮ ਹੋ ਜੂਗਾ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਬੜੇ ਧੋਖੇ ਖਾਏ ਐ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ। “ (ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ 28)

ਹਲਾਤ ਇੰਨੇ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਕਈ ਬਾਪ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕਮਾਈ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਤੱਕ ਦੇ ਪਵਿਤਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

“.....ਪੈਸੇ ਦੀ ਖਾਤਰ ਇਸ ਕੰਜਰ ਦੇ ਪੁੱਤ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵਡੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵਾਰ ਵਿਹਾਇਆ ਇਧਰ ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ, ਅੱਜ ਵਿਹਾਇਆ, ਕੱਲ ਮੁੰਡਾ ਉਧਰ ਬੁਲਾਇਆ, ਪਰਸੋਂ ਮੁੰਡਾ ਪੱਕਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਚੋਥੇ ਤਲਾਕ, ਫਿਰ ਵਿਹਾਇਆ, ਫਿਰ ਤਲਾਕ ਦੁਆਇਆ” (ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ 30)

ਲੇਖਕ ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਨੇ ਏਜੰਟਾਂ ਵਲੋਂ ਘਰਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਦਲਬੀਰ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਏਜੰਟ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਗਏ ਮੁੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਗਰੀਸ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੁਕ ਛੁਪ ਕੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਰਨ ਦੀ ਸੋਚਦੇ ਹਨ :

“...ਤੇ ਫਿਰ ਉਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸਾਡੀ ਹਾਲਤ ਏਨੀ ਮਾੜੀ ਹੋ ਗਈ... ਏਨੀ ਮਾੜੀ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਮੁੰਡੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ... ਜਿਹੜੀ ਉਥੇ ਕੀੜੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਦਵਾਈ ਸੀ ਸਲਫਾਸ ਵਰਗੀ...ਕਿ ਉਹ ਦਵਾਈ ਪੀ ਲਈਏ..ਪੀ ਲਈਏ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲੇ। ... ਗਰੀਸ ਤੋਂ ਇਟਲੀ ਤੱਕ ਜਾਣ ਲਈ ਗਰੀਕੀ ਏਜੰਟ ਨੇ ਹੋਰ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਸਟੀਮਰ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਫਿਰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੈਰਨਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਡੁਬ ਕੇ ਮਰ ਗਏ, ਜਿਹੜੇ ਬਚੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਕੱਟਣੀ ਪਈ ਤੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਤੇ ਡੀਪੋਰਟ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। “
(ਕੱਲਰ 95,97)

ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਚਮੁੱਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਲਈ ਸੋਚ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ ਨ ਜਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਿਰਮਲ ਜੌੜਾ ਨੇ ਏਜੰਟਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ :

“ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਕਰੀ ਫਿਰਦਾ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ - ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਮੂਏ ਮੂੰਹ ਡਿਗਦੇ ਆ ਫੇਰ ਆਉਂਦੀ ਆ ਨਾਨੀ ਯਾਦ...

ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਗਲਪਣ ਵਿਚ ਮਾਪੇ ਵੀ ਅੰਨੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਆ ਤੇ ਟਰੈਵਲ ਏਜੰਟ ਲੁਟਾਂ ਮਾਰਾਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਆ। ਬਰਬਾਦ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਆ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ। “ (ਵਾਪਸੀ 90)

ਜਦੋਂ ਏਜੰਟਾਂ ਨੂੰ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ “ਵਾਪਸੀ “ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਦਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਨਿਰਮਲ ਜੋੜਾ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੋ ਅਸਲੀ ਚਿਹਰਾ ਏਜੰਟਾਂ ਦਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਸਬਕ ਸਿਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ,

“ਕੋਹਲੀ ਨੇ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਸਾਨੂੰ ਬਾਪੂ। ਯੂਕਰੇਨ ਦੇ ਉਜਾੜਾਂ ਚ ਭੁੱਖੇ ਭਾਣੇ ਛੱਡ ਕੇ, ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਲੈ ਕੇ ਖਿਸਕ ਗਿਆ। ਪੰਜ ਦਿਨ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਘਾਹ ਪੱਤੇ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਅਸੀਂ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਤਾਂ ਮਰ ਵੀ ਗਏ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਚੀਤੇ ਖਾ ਗਏ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਪਿਆਸ। ਹਾਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਆਏ। ਜੇ ਮਰਨਾ ਈ ਸੀ ਤਾਂ ਸੋਚਿਆਂ ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਂਗ ਤਾਂ ਮਰਾਂਗੇ। ਸਾਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਕੁੱਟ ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਪਰ ਫਿਰ ਸਾਡੇ ਤੇ ਤਰਸ ਖਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਇੰਬੈਸੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਤਾ। “ (ਵਾਪਸੀ 91)

ਏਜੰਟਾਂ ਦੀ ਗਲਤ ਨੀਅਤ ਕਾਰਨ ਅਨੇਕਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਜਾਨਾਂ ਗਵਾ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਆਪ ਨ ਬਣੇ, ਮੌਤ ਨੂੰ ਨਾ ਸਹੇੜੋ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਵਲੈਤ ਵਾਲੇ ਭੂਤ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਹੱਡ ਭਨਵੀਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਕੀਤੀ ਕਮਾਈ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

“ਬਥੇਰੇ ਧੱਕੇ ਖਾ ਕੇ ਦੇਖ ਲੇ ਭਾਈ। ਜਾਨੀ ਕਿ ਮਨਾਂ ਮੂੰਹੀ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਕੀਤੀ ਆ। ਪਰ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਕੋਈ ਗੇੜੁ ਵਲੈਤ ਦਾ। “ (ਵਾਪਸੀ 32)

ਜੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਰੁਲ ਰੁਲ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾਂ ਲੇਖਕ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਇਕ ਘਟਨਾ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਦਰਾਂ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੇ ਵੀ ਰੁਲਦੇ ਹੋਏ ਚੋਰੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਥੇ ਕੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

“ਨੰਬਰ 1 : ਪਰਸੋਂ ਕਿਸੇ ਬਿਲਡਰ ਦੀ ਗੱਡੀ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਮਹਿੰਦਰ : ਬੜਾ ਮਾੜਾ ਹੋਇਆ ਬਈ...ਬਹੁ...

ਦੀਪਾ : ਵਿਚਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਐ ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨੀ ਪਤਾ ਕਿ ਆਹ ਲੱਖਾ ਤੇ ਬਲਦੇਵ ਸਕੇ ਭਰਾ ਸਨ।

... ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੱਸਦੇ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਕੁਝ ਦੱਸਣਗੇ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਕੁਝ।

ਨੰਬਰ 3 : ਅਜੇ ਪਿਛਲੇ ਮਹੀਨੇ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰੇ ਯੂ.ਕੇ. ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰੋਂ ਤੁਰੇ ਸਨ...

ਪੰਦਰਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਲੱਖ ਰੁਪਈਆ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਏਜੰਟਾਂ ਨੂੰ। ਮਹੀਨੇ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੇਸਤ ਕੋਲ ਕਦੇ ਕਿਸੇ

ਕੋਲ ਰਾਤ ਕੱਟਦੇ ਨੂੰ... ਉਤੋਂ ਘਰਦਿਆਂ ਦਾ ਫੂਨ ਆ ਗਿਆ ਪੈਸਿਆਂ ਨੂੰ। ਇਹ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਬੜੇ

ਆਪਸੈਟ ਸੀ ਵਿਚਾਰੇ। “ (ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 23-24)

ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਦਵਾਉਣ ਲਈ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਏਜੰਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਝਾਂਸੇ ਵਿਚ ਫਸਾ ਕੇ ਆਰਥਿਕ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯੈਸ ਪੰਜਾਬ ਕਾਮ ਤੇ 6 ਨਵੰਬਰ 2017 ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਇਕ ਸੱਚੀ ਘਟਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ,

“ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ

ਐਰਤ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਕੌਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਭੀਨਾ ਦਾ ਇਕ ਵੀਡੀਉ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਤੇ ਵਾਇਰਲ

ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਟਰੈਵਲ ਏਜੰਟ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਦੋਸ਼ ਮੜ੍ਹਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉੱਥੇ

ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਤਕਲੀਫਾਂ ਝਲ ਰਹੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਵਤਨ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਲੋੜਦੀਆਂ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਂ ਧੀ ਦਾ ਦੋਸ਼

ਹੈ ਕਿ ਟਰੈਵਲ ਏਜੰਟ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਲੇਸੀਆ ਭੇਜਣ ਦਾ ਲਾਰਾ ਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਊਦੀ ਅਰਬ ਭੇਜ

ਦਿੱਤਾ। “ (ਯੈੱਸ ਪੰਜਾਬ)

ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਖਬਰਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ, ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚੇਤਨ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆ

ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਵਿਚ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਪੈਸਾ ਹੀ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਵੀ ਪੈਸਾ ਹੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਕੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਥਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਡੀ.ਐਸ. ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿਚ :

“ਬਿੰਦਰ : ਹੱਦ ਹੋ ਗਈ ਯਾਰ ਤੂੰ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਗਿਆ..... ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਪੂਰਾ ਵਲੈਤੀ ਸਾਹਿਬ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ।

ਪਾਲੀ : ਵਲੈਤੀ ਸਾਹਿਬ ਨਹੀਂ, ਪੂਰਾ ਵਲੈਤੀ ਕੁਲੀ ਆਖ।..... ਓ ਬਾਦਸ਼ਾਹੇ, ਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਿਥੇ, ਸ਼ਾਹੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਇੰਡਿਆ, ਇਥੇ ਤਾਂ ਬਸ ਨੜ੍ਹਨਵੇਂ ਦੇ ਗੋੜ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਆ। “ (ਡਿਪਟੀ ਦੀ ਧੀ 133)

ਇਸ ਇਕਾਂਗੀ ਦੀ ਪਾਤਰ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਡਿਪਟੀ ਦੀ ਧੀ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾ ਕੇ ਪੈਂਡਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਐਤਵਾਰ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਡੇ ਦੇ ਪੈਸੇ ਡਬਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

“ਤੇਜੀ : ਪੈਂਡਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਤਾਂ ਵੇਖ ਲਉ ਭਾ ਜੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਏ। ਇਸ ਚੌਰਾਸੀ ਦੇ ਗੋੜ ਵਿਚ ਜੋ ਫਸਿਆ ਉਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।...

ਅਸੀਂ ਕਿਹੜੇ ਬਾਗ ਦੀਆਂ ਮੂਲੀਆਂ, ਇਥੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਨਾਢੂ ਖਾਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿਚ ਧੱਕੇ ਖਾਂਦੇ ਆ। “
(ਡਿਪਟੀ ਦੀ ਧੀ 142)

ਸਾਧੂ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਲਾ ਸਵਰਗ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ :

“ਇਹ ਤਾਂ ਭੈਣੇ ਸੁਰਗਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਆ-ਕੋਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਪਾਂ ਵਿਚ ਭਾਂਡੇ ਧੋ ਕੇ ਲੈ ਰਿਹਾ, ਕੋਈ ਕਲੀਨ-ਅੱਪ ਕਰਕੇ ਤੇ ਆਪਾਂ ਮਸ਼ਰੂਮ ਤੋੜ ਕੇ। “ (ਪਿਕਟ ਲਾਈਨ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 109)

ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਜੋ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਗਹਿਰਾ ਸਦਮਾ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਔਲਾਦ ਦਾ ਹੱਥੋਂ ਗੁਆਚਣਾ ਤੇ ਭੈੜੀ ਸੰਗਤ ਕਰਕੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸੇ ਜਾਣਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਗੱਲ ਘਰ ਕਰ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਡਾਲਰ ਤੇ ਪੈਂਡ ਕਮਾਣੇ ਬਹੁਤ ਸੌਖੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨਿਰਮਲ ਜੌੜਾ ਇਸ ਸੱਚ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ,

“ਸਭ ਨੇਟਾਂ ਦੀ ਤਮਾ ਆ। ਭਟਕਣ ਆਂ ਮਨ ਦੀ ਜਾਨੀ ਕੇ ਗਰਕਣ ਤੇ ਆਈ ਪਈ ਆ ਦੁਨੀਆਂ, ਜਿਹਨੂੰ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮੌਹ ਵੀ ਨਾ ਰਹੇ। ਪੈਸਾ-ਪੈਸਾ ਪੈਂਡ-ਪੈਂਡ। “ (ਵਾਪਸੀ 48)

ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਰੁਝਾਨ

ਪਰਵਾਸੀ ਜਦੋਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਆਈ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਡੀ.ਐਸ.ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ :

“ਪਾਲੀ : ਦੇਖ ਲੈ ਬਿੰਦਰ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਐਟੀਚੀਊਡ। ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦਰ ਮਾਣ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਗੱਲ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ।

ਬਿੰਦਰ : ਪਾਲੀ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਗਲ ਹੈ।

ਪਾਲੀ : ਬਿੰਦਰ, ਉਥੋਂ ਆਇਆ ਹਰ ਇੰਟਲੈਕਚੁਅਲ ਬੰਦਾ ਇਥੇ ਮਾਨਸਕ ਰੋਗ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।“ (ਡਿਪਟੀ ਦੀ ਧੀ 146)

ਔਲਾਦ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਨਾ ਦੇਣਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਡਾਲਰ ਪੈਂਡ ਇੱਕਠੇ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਕਹਿਣੇ

ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਬਸ ਲਾਚਾਰ ਹੋ ਕੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਰਤਨ ਰੀਹਲ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ ਹੈ :

“ਮਹਿੰਗਾ ਸਿੰਘ : ਉਧਮ ਸਿਆਂ ਹੁਣ ਤਾਂ ਕੋਲ ਸਿਰਫ ਰੁੱਟਣ ਹੀ ਰੁੱਟਣ ਆ। ਨਾ ਪੱਲੇ ਪੈਸਾ ਰਿਹਾ ਨਾ ਐਲਾਦ ਰਹੀ। ਇਸ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਆਪਣੀ ਐਲਾਦ ਚੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਕੀਹਦੇ ਦੇਣਦਾਰ ਸੀ?”

ਉਧਮ ਸਿੰਘ : ਸੁਣਿਐ ਮਹਿੰਗਾ ਸਿਆਂ ਤੂੰ ਤੇ ਕੰਮ ਵੀ ਇਕੋ ਫਾਊਡਰੀ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਪੰਤਾਲੀ ਸਾਲ ਕੀਤਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਰਿਟਾਇਰਡ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਦੋ ਸਾਲ ਹੋਰ ਲਾਏ।

ਮਹਿੰਗਾ ਸਿੰਘ : ਰੱਬ ਤੁਹਾਡਾ ਭਲਾ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਐਲਾਦ ਵਿਗੜੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕੰਮ ਹੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਵੱਲ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਨੇ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। “ (ਹਾਰਟ ਅਟੈਕ (ਮੈਤਰੀ ਭਾਵ) 54)

ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਨਾਂ ਚਣੇਤੀਆ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਤੇ ਪੈਂਡ/ਡਾਲਰ ਕਮਾਂਦੇ-ਕਮਾਂਦੇ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹੀ ਨਾ ਖੋ ਬੈਠੀਏ। ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਰ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ :

“ਅਸੀਂ ਪੈਸਿਆਂ ਦੇ ਭੁੱਖਿਆਂ ਨੇ

ਬੇਸ਼ਕ ਪੈਂਡ ਕਮਾ ਲਏ

ਇਜ਼ਤ ਅਣਖ ਧਰਮ ਤੇ ਗੈਰਤ

ਸਣੇ ਐਲਾਦ ਗਵਾ ਲਏ

ਬੋਲੀ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਭਿਅਤਾ

ਕੁਝ ਵੀ ਰਿਹਾ ਨਾ ਪੱਲੇ,

ਖੱਟੀ ਖੱਟਣ ਆਏ ਸੀ,

ਪਰ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਕੇ ਚੱਲੋ " (ਪੱਛਾਂ ਦੀ ਪੁਆੜੇ 10)

ਰੇਜ਼ੀ ਰੇਟੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁਖਮਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪੱਛ ਡਾਲਰ ਕਮਾਉਣਾ ਹੀ ਮੁਖ ਮਕਸਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਮਕਸਦ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰੀ ਜਿਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਉਹ ਹੈ ਬੱਚਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕਾਰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਬਰਬਾਦ ਹੋਣਾ। ਕੰਮ ਤੋਂ ਥੱਕੇ ਆਏ ਬਾਪ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਥਕਾਵਟ ਉਤਾਰਨੀ ਤੇ ਮਾਂ ਨੇ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਫਰਜ਼ ਭੁੱਲ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕਲਤਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਦ ਬਾਰੇ ਦਸ ਰਿਹਾ ਹੈ :

“ਜਸ : (ਖਿੱਝਿਆ ਹੋਇਆ) ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਈ ਕੀ ਆ ਮੈਨੂੰ। ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਟੈਮ ਨਹੀਂ। ਡੈਡ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਗੱਲ ਕਰੇ ਮੂਹਰਿਓ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਆ ਜਾਹ ਉਏ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਕੂਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ। “ (ਬੋਤਲ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ 9)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚੇ ਗਲਤ ਰਸਤੇ ਹੀ ਚਲਣਗੇ ਫਿਰ ਦੇਸ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਲੜਕੇ ਦੀ ਟੀਚਰ ਰਾਹੀਂ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ,

“ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਗਨੇਅਰ ਕਰਦੇ ਰਹੋਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਕ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨੋਂ ਹੀ ਹੱਟ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਖਿੱਝ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਵੇਗਾ ਤੇ ਫੇਰ ਇਹ ਖਿੱਝ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਬੱਚੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਗੈਰਾ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਗੇ। “ (ਬੋਤਲ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ 9)

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਨਸੀਹਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ,

“ਸਾਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖੀਏ। ਅਸੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਬਾਰੇ ਹਰ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਹੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਾਬਲਮਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਐਵੀਂ ਜਿਹੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। “ (ਬੋਤਲ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ 10)

ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਖਜ਼ਾਨੇ (ਬੱਚਿਆਂ) ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪਛਤਾਵੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਐਂਜਲਾ ਨੇ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਬਰਬਾਦ ਹੁੰਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚੇ ਲੋਕ ਜੇ ਰਾਤੇ ਰਾਤ ਅਮੀਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਡਰੱਗਜ਼ ਦੀ ਸਮਗਲਿੰਗ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿਨ ਰਾਤ ਹੱਡ ਭਨਵੀਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਿਰਫ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ :

“ਦਰਸ਼ਨ : ਹਰਜੀਤ ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤੈ, ਮਹਿੰਗਾਈ ਬੜੀ ਵੱਧ ਗਈ ਐ। ਛੋਟੀਆਂ ਜੋਬਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸੱਤੇ ਹੀ ਦਿਨ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦੇ।

ਅਮਰੀਕ : ਮਰਦਾ ਰਹਿ ਗੁਣ ਸੱਤੇ ਦਿਨ, ਤੇਰਾ ਕੁਸ਼ ਨੀ ਬਣਨਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਸਮਝਾਇਆ ਐ, ਬਈ ਕਿਉਂ ਭੁੱਖ ਨੰਗ ਨਾਲ ਖੇਡੀ ਜਾਨੈਂ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲੈ ਦੇ ਚਾਰ ਗੇੜੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ, ਫੇਰ ਦੇਖੀਂ ਡਾਲਰ ਤੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਚ ਨਾ ਰੁਲਦੇ ਫਿਰਨ। ਏਧਰ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਤੀਹ ਟਰੱਕ ਚਲਦੇ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਜੱਟ ਨੇ ਧੁਕੀ ਕੱਢੀ ਪਈ ਐ। “(ਸੁਪਰ ਵੀਜ਼ਾ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਨਦੀਨ 48)

ਲੇਖਕ ਨੇ ਅਮਰੀਕ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਸੀਹਤ ਦੇਣ ਲਈ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਕਿ ਅਮਰੀਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਮੁੰਡਾ ਰਵੀ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਅੰਨੇ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ।

“ਹਰਜੀਤ : ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਦੋਂ ਦੀ ਕਹਿੰਨੀ ਆ, ਆਹ ਮਾੜਾ ਧੰਦਾ ਛੱਡ ਦਿਓ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਇਕ ਨੀ ਮੰਨੀ।

ਅਮਰੀਕ : ਤੂੰ ਮੁਰਖ ਤਾਂ ਨੀ ਹੋਗੀ? ਰਵੀ ਨੂੰ ਡਰੋਂਗਾ ਖਾਣ ਮੈਂ ਲਾਇਐ?

ਦਰਸ਼ਨ : ਬਾਈ ਜੀ ਫਰਕ ਤਾਂ ਏਨਾ ਕੁਝੀ ਐ, ਤੁਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੋ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨੂੰ ਲਾਤਾ। ਅੱਗ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਸੰਤ ਹੀ ਲੱਗਦੀ ਐ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੱਗਦੀ ਐ, ਸੇਕ ਦਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦੈ।“ ਇਕ ਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਜਾਗਰੂਕ ਕੀਤਾ ਹੈ :

“ਹਾਰ ਕੇ ਜੁਏ ਚ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ,

ਝਲਕਦੀ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਜੇ ਸਰਮਿੰਦਗੀ।

ਵਕਤ ਜਦ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਰ ਗਿਆ,

ਫਿਰ ਕੀ ਪਛਤਾਵਾਂ ਜਾਂ ਕੀ ਬਖਸਿੰਦਗੀ। “ (ਸੁਪਰ ਵੀਜ਼ਾ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਨਦੀਨ 49, 50)

ਲੇਖਕ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਨਿਜ਼ਾਤ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ।

“ਅੰਨ੍ਹੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਲਾਲ ਗੁਆਚੇ-ਕੀ ਕਰੀਏ?

ਕੀ ਪਛਤਾਈ ਜਾਈਏ ਜਾਂ ਹਉਕੇ ਭਰੀਏ?

ਜੇ ਜੀਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੰਗ ਲੜਨੀ ਪੈਣੀ ਹੈ,

ਨੇਰੇ ਦੀ ਹਿੱਕ ਤੇ ਕੋਈ ਦੀਵਾ ਧਰੀਏ।

ਅੰਨ੍ਹੀ ਗਲੀ ਵਿਚ... “ (ਸੁਪਰ ਵੀਜ਼ਾ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਨਦੀਨ 46)

ਡਰੱਗ ਦਾ ਇਹ ਧੰਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਫੈਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗਰਕ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਭਿਆਨਕ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਹੁਤ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ,

“ਇਹ ਪ੍ਰਾਬਲਮ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਨਹੀਂ; ਸਗੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਿਰਦਰਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਓ ਆਪਾਂ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਮੁਤਾਬਕ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਅਵੇਅਰਨੈਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਰੂਆਤ ਕਰੀਏ। “ (ਸੁਪਰ ਵੀਜ਼ਾ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਨਦੀਨ 46)

ਸਮੇਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾ ਰਹੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇਸਤਾਨਾ ਮਾਹੋਲ ਨਾ ਹੋਣਾ ਇਕ ਵੱਡੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਹੈ। ਅਕਸਰ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਘੱਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਘੂਰਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣਾ ਦਰਦ ਸਾਂਝਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਐਂਜਲਾ ਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਖੁਸ਼ਮਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਣ,

“ਆਪਾਂ ਐਵੇਂ ਈ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਰਟੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਰਹੋ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਵਖਤ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਦਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੱਢ ਸਕੇ। ਜਦੋਂ ਆਪਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਤੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜਾਂ ਜੋਗੀ ਕਮਾਈ ਕਰ ਸਕਦੇ ਆਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜੰਮੇ ਸਾਡੇ ਵਾਰਸ ਕੀ ਇਸ ਕਾਬਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ? ਸਗੋਂ ਸਾਡੀ ਜੁੰਮੇਵਾਰੀ ਤਾਂ ਇਹ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਦਿਵਾ ਸਕੀਏ ਤੇ ਚੰਗੇ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕੀਏ ਤੇ ਚੰਗੇ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਸਕੀਏ। ਫਿਰ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਘਾਟ ਰਹੇਗੀ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ । ਅਗਰ ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਗਲਤ ਰਸਤਾ ਚੁਣ ਲਿਆ ਫਿਰ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਦਿਨ ਰਾਤ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਜੋੜੀ

ਸਾਰੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਵਹਾ ਦੇਣਗੇ। ਫਿਰ ਸਾਡੇ ਪੱਲੇ ਤਾਂ ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਪਨੇ ਤੇ ਸਹਿਮ ਦੇ ਪਲ, ਬੱਸ ਸਹਿਮ ਦੇ ਪਲ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ।“ (ਸੁਪਰ ਵੀਜ਼ਾ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਸਹਿਮ ਦੇ ਪਲ 79)

ਘਰ ਘਰ ਇਹ ਦੁਖਦਾਇਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਵਿੱਕੀ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਛਤਾਵਾ ਤੇ ਦੁੱਖ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਡਰੱਗ ਖਾਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਬਾਰੇ ਲੇਖਿਕਾ ਪਰਮਿੰਦਰ ਕੋਰ ਸਵੈਚ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ :

“ਅਮਰੀਕ : ਰੇਜ ਆ ਨਿਊਜ਼ਪੇਪਰ, ਟੀ.ਵੀ. ਰੇਡੀਉ ਸਭ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਕਸੂਰ ਐ ਕਿ ਉਹ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਵਰਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਅਸੀਂ ਕਿਧਰ ਨੂੰ ਜਾਈਏ।

ਅਜੈਬ ਸਿੰਘ : ਬਾਈ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਮਾਪੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਉਹ ਇਥੇ ਦੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਜਿਹੜੀ ਐਨੀ ਡਰੱਗ ਬਾਹਰਲੇ ਕੰਟਰੀਆ ਤੋਂ ਅਉਂਦੀ ਐ, ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਪਤੈ। ਜਿਹੜੀ ਮੀਡੀਏ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਜੇ ਕੁਝ ਮਰਜ਼ੀ ਕਹਾਈ ਜਾਉ।“ (ਬਲਦੇ ਬਿਰਖ 81)

ਜਿਸ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਕੈਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰਾ ਘਰ ਹੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨੇ ਬੱਚੇ ਹੀ ਡਰਗਜ਼ ਵਿਚ ਗ੍ਰੂਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਕੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਡਰਗਜ਼ ਦਾ ਧੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਦੇ ਰੋਕਣ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਚੋਗਿਰਦਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ।

“ਵਿੱਕੀ : ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਲੋੜਾਂ limited ਸਨ। ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ all the time ਦਾਲ ਰੋਟੀ ਖਾਈ ਜਾਂਦੇ ਉਂ ਪਰ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ, there is so much for us to see and do, ਫਿਰ ਸਾਡਾ ਵੀ ਜੀ ਕਰਦੈ.....

ਸਾਡੀ society ਸਾਨੂੰ allow ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, our friends have nice cars and stylish clothes so we want them too. That's why we need more money.

ਰਾਣੀ : ਤੂੰ ਤਾਂ more money ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਇਹਨਾਂ ਡਰੱਗਾਂ ਨੂੰ ਖਾਂਦੇ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਤਬਾਹ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ। “ (ਬਲਦੇ ਬਿਰਖ 77)

ਡਰੱਗਜ਼ ਦਾ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਪਾਰ ਹੋਣਾ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਫਸਾਉਣ ਦਾ ਮਕਸਦ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੁਆਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਤਾਂ easy money

ਦਾ ਘੋੜਾ ਫੇਰਤਾ, ਬੱਸ ਇਹ ਪੱਕੇ ਨਾਲੇ ਇਹ ਬਿਜ਼ਨਸ ਕਲ੍ਹੇ ਵੈਨਕੂਵਰ, ਬੀ.ਸੀ. ਜਾਂ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ; ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਚਲਦੇ ਤੇ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਉਪਰਲੇ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਲੋਕ ਨੇ। ਜਿਹੜੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਕਰਕੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਨੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ੇ ਖੁਆ ਕੇ ਸੋਚਹੀਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਹ ਭੇਲੀ ਭਾਲੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਕੀ ਐ, ਬੱਸ ਉਲਝਾਈ ਜਾਉ।“ (ਬਲਦੇ ਬਿਰਖ 81)

ਲੇਖਿਕਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਸੀਹਤ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕੰਡਿਆਲੀ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾਵੇ। ਵਿਕੀ ਪਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪ-ਬੀਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ,

“ਨਾ ਤੁਰਿਓ ਇਸ ਰਾਹ ਓ ਲੋਕੋ

ਜਿਹੜੇ ਰਾਹ ਮੈਂ ਤੁਰਿਆ।

ਬੜਾ ਸਮਝਾਇਆ ਮੈਨੂੰ

ਪਰ ਮੈਂ ਨਾ ਮੁੜਿਆ।

ਨਾ ਤੁਰਿਓ ਇਸ ਰਾਹ ਓ ਵੀਰੋ..... “ (ਬਲਦੇ ਬਿਰਖ 83)

ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਲਈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਚਣੌਤੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਡਰੱਗਾਂ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਭੁੱਜਣੋਂ ਬਚਾਉਣ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਡਰੱਗਾਂ ਦੇ ਕਾਲੇ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਪੈਣ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਦਿਲ ਹਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਲਾਹਨਤ ਨੇ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ। ਕਈ ਤਾਂ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸਿਰਫ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਕਈ ਇਮਾਨਦਾਰ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਵੱਸਦੇ ਰਸਦੇ ਘਰ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਤਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਤਸਕਰੀ ਇਸ ਲਈ ਕਰਨ ਲਗਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਪੈਸਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਵੇ। ਇਸ ਦਲਦਲ ਬਾਰੇ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਖਹਿਰਾ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਦਾ ਹੈ,

“ਜਿਸ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਧਸ ਚੁੱਕਾ ਉਹ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਏ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਈ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣਾ, ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ..... ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਸਤੀ ਕਮਾਈ ਹੋਈ ਦੌਲਤ ਦੀ ਚਮਕ ਚਹੁੰ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਬਸ ਸਵਾਹ ਹੀ ਬਚੀਆ... “ (ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ 90)

ਨਸ਼ਾ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਉਤਨੇ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਤਨੇ ਕਿ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਅਸਲੀ ਖਤਰਾ ਤਾਂ ਨਸ਼ੇ ਤੋਂ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਖਹਿਰਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ,

“ਕੁਲਤਾਰ : ਅਸੀਂ ਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਚੇਕਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਲਝੇ ਰਹੇ ਤੇ ਸੋਚਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਖਤਰਾ ਏ, ਅਸਲੀ ਖਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀਆਂ ਇਹ ਪਤਾ ਈ ਨਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਦੋਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਖਤਰਾ ਹੋ ਗਿਆ?”

ਬਾਬਾ : ਤੂੰ ਠੀਕ ਕਹਿੰਨਾ ਏ ਪੁਤਰਾਂ, ਜੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਬਚ ਗਈ ਤਾਂ ਧਰਮ ਖੁਦ ਹੀ ਬਚ ਜਾਵੇਗਾ, ਪਰ ਜੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਹੀ ਮਰ ਗਈ ਤਾਂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕੌਣ ਬਚਾਵੇਗਾ? (ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ 93)

ਨਸ਼ਾਂ ਤਾਂ ਨਿਰਾ ਧੋਖਾ ਹੈ ਖਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਤੇ ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਵੀ। ਕੁਲਤਾਰ, ਛਲਾਵੇ ਭਰੀ ਉਸ ਪੈੜ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਾ ਕਰੀਂ ਜੋ ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਜਵਾਨ ਪੀੜੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਛੇਤੀ ਇਸ ਦਿਖਾਵੇ ਭਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਸ਼ੇ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵੀ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਜਿੱਤਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਨਾਇਕ ਕੁਲਤਾਰ ਆਸਵੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਇਹ ਹੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਇਸ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗ ਰਹੀ ਡਰਗਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਅੱਗ ਤੇ ਤਰੁੰਤ ਕਾਬੂ ਨਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਲਾਂਬੂ ਬਣ ਰਹੀ ਇਸ ਅੱਗ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜੰਗੀ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਲੜਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਤਦ ਹੀ ਸਾਡੇ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।“ (ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ 100)

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਡਰੱਗਾਂ ਦੇ ਕਾਲੇ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਪੈਣ ਨਾਲ ਜੋ ਦੁਖਾਂਤ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ ਉਹ ਦਿਲ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਬਿਰਕ ਨੇ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਸੁਖ ਬੁਧ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਇਸ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਂਦੇ ਹਨ :

“ਸਿਵ ਸਿੰਘ : ਓ ਹੁਣ ਨਾ ਜਗਰੂਪਾ ਵਿਆਹੁਣ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਰਾਬ ਉਹ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਪੀ ਈ ਲੈਂਦਾ ਆ। ਸਿਗਟਾਂ ਤੇ ਡੋਡਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਉਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਥੇਰੇ ਤਰੀਕੇ ਆ। ਪੁੱਤਰਾ ਟਕਾ ਦੇਉ ਤਾਂ ਰੁਪਈਆ ਲਿਖਾਉਂ। ਓ ਹੁਣ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿੱਥੇ ਚਲੀ ਆ।“ (ਜ਼ਮੀਨ 31)

ਨਸ਼ੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਵਾਨੀਆਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਾਚਾਰਾਂ ਦੀ ਹੂਕ ਉੱਕਾਰਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ :

“ਓਏ! ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲਿਓ!! ਨਸ਼ਾ ਛਡਾਊ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ..ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੀਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿਵਾਓ! ਨਸ਼ੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪੇ ਛੱਡ ਦੇਣੇ।“

(ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ 43)

ਇਹ ਦਰਦਮਈ ਹੂਕ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ।

ਨਸਲਵਾਦ

ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਵਿਚ ਲੱਖਾਂ ਖਰਚ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਪੁਹੰਚੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਗਾਲੀ ਗਲੋਚ ਤੇ ਕੁੱਟ ਮਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਕੰਮ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਤਸੱਦਦ ਸਹਿਣਾ ਮਜਬੂਰੀ ਸੀ। ਲਗਾਤਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਜੁਲਮਾਂ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਲਹਿਰ ਉਠਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਗੋਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਏਸ਼ੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਸਨ। ਗੋਰੇ ਲੋਕ ਏਸ਼ੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਤੇ ਘਟੀਆ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਤੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਮਸਿਆ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ ਸੀ। ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਨਾਲ ਬੇਹਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਕੁੱਤੇ, ਬਾਸਟਰਡ ਤੱਕ ਕਹਿ ਕੇ ਦੁਰਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਹ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਸਤਾਏ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਖਾਤਰ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਛੇ ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਆਉਣ ਲਈ ਚੁਕਿਆ ਕਰਜਾ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਸਲਵਾਦ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਵਿੰਦਰ ਚੰਦਨ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਨਸਲਵਾਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇਤਿਹਾਸਿਕ

ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨਵਿਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਣ ਵਾਂਗ ਘੱਟ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਂਗ ਵੱਧ ਸਾਹਮਣੇ ਅਉਂਦਾ ਹੈ। “

(ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਮਸਲੇ 90-91)

ਨਸਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ “Race“ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕੇਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹਨ,

“Group of persons or animals or plants connected by common descent, prosperity of (persons); house, family, tribe or nation regarded as a common stock; distinct ethnical stock (The Caucasion, Mongolain etc); germs or species or breed or variety of animals or plants, any great division of living creatures.” (G.W.S.F Oxford English Dictionary 10-12)

ਨਸਲ ਜਾਂ Race ਸ਼ਬਦ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪੌਦਿਆਂ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਆਂਤਰਿਕ ਲੱਛਣਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਅੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਸੇਲਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਉਤਮਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਦੇ ਨਸਲ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ,

“ਨਸਲ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ 1508 ਈ. ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ

ਵਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਗੁਣਾਂ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਕੋਮ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਕੋਮ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਵਾਲਾ ਤੱਤ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਰੀਰਕ ਦਿੱਖ ਹੀ ਹੈ।“ (ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਥੀਮ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ 108)

ਡਾ. ਲਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੌਹਲ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਨਸਲਵਾਦ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰੁਚੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ

ਅੰਦਰ, ਆਪਣੇ ਰੰਗ, ਜਾਤ ਅਤੇ ਨਸਲ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਰੰਗ ਜਾਤ ਤੇ ਨਸਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਤੇ ਸਰਵਉੱਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਹਉਮੈ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਹੈ।“ (ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਦੇ ਪਾਸਾਰ 90)

ਨਸਲਵਾਦ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਕਲਪ ਮਨੁੱਖੀ ਚਮੜੀ ਦੇ ਰੰਗ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਡਾ. ਜੌਹਲ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਸਲਵਾਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜਾਤ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ। ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿਤੇ ਹਨ,

“ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ

ਸਲੂਕ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਾਤ ਪਾਤ ਵਾਂਗ ਖਚਰੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਘੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਘਟੀਆ ਹੋਣ ਦੀ ਮਿੱਥ ਘੜੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਹੀ ਨਸਲਵਾਦ ਹੈ। “ (ਨੂਰ ਦਾ ਵਣਜਾਰਾ 197)

ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੇਖਕ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਦਾ ਲੇਖਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਚ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਭਾਵਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੌਮ ਦਾ ਹੀ ਫਰਕ ਹੈ, ਰੰਗ ਤੇ ਨਸਲ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਰੋਟੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਲਭਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਵਧੀਕੀਆਂ ਸਹਿਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸਵੈਚ ਨੇ ਇਸ ਦਰਦ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

“ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ : ਜਗਤ ਸਿੰਘਾਂ ਉਦਾਸ ਨਾ ਹੋ, ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਤਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੀ ਹੈ।

ਜਗਤ ਸਿੰਘ : ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਗਲੋਂ ਛੱਡਿਆ ਸੀ ਉਹ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਨੀ ਦੀਂਹਦੀ। ਹੁਣ ਐਥੇ ਆ ਕੇ

ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੈ, ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ?

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ : ਕੰਮ ਤਾਂ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਵੇਗਾ ਦੋਹ ਦੋਹ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰ..

ਜਗਤ ਸਿੰਘ : ਪਰ ਕੀ ?

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ : ਇਥੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਵੀ ਤੇ ਕੰਮ ਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦੈ।

...ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੋਂ ਦੇ ਬਸਿੰਦੇ ਸਾਡੇ ਰੰਗ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਦੇ ਨੇ।“ (ਤਵਾਰੀਖ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 17)

ਇਕ ਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ :

“ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਜਾਣਾ ਸੀ ਸਾਡੀ ਮਜਬੂਰੀ,

ਗੋਰੇ ਕਹਿ ਕੇ ਡੰਗ ਬੁਲਉਂਦੇ ਨਾਲੇ ਵੱਟਦੇ ਘੁਰੀ,

ਜਦੋਂ ਲੰਘਦੇ ਕੋਲ ਦੀ।

ਤਵਾਰੀਖ ਬੋਲਦੀ, ਤਵਾਰੀਖ ਬੋਲਦੀ... “ (ਤਵਾਰੀਖ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 18)

ਚੰਗੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਾਂਘ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਲਈ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਨਸਲਵਾਦੀ ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ “ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ “ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜੁਝਦੇ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਦਿੱਖ ਕਾਰਨ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਬੇਅਦਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਦੇ ਚਿਤੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਜੀ ਰਹੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਦੀਪ, ਹਰਨਾਮ ਦਾ ਲੜਕਾ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ

ਅਨੁਸਾਰ, ਕੇਸ ਤੇ ਪੱਗੜੀ ਰੱਖਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਣਾ ਨਿਜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੈ।

ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਖਾਲੀਪਣ, ਬੇਗਾਨਗੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਲੈਣ ਸਮੇਂ, ਤਨਖਾਹ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ, ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਭਾਵ ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

‘ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। 1914 ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਕੈਨੇਡਾ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਉਤਰਨ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਗਏ ਸੀ। ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੇ ਬੇ ਇਨਸਾਫੀ ਨੂੰ ਉਚੀ ਬਾਂਹ ਕਰਕੇ ਲਲਕਾਰਿਆ ਤੇ ਕਦੀ ਹਾਰ ਨ ਮੰਨੀ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਨਸਲ ਨੂੰ ਨਮੋਸ਼ੀ ਸਹਿਣੀ ਪਵੇ। ਲੇਖਕ ਜਸਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਘੁਮਾਣ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਲਿਖੇ ਹਨ,

“ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੇ ਵਾਪਰੀ ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਦੀ ਘਟਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ, ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਅਨਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।” (ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ 19)

‘ਜ਼ਹਿਰ ਦੀ ਫਸਲ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਾਧੂ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਸਲਾਂ ਤੇ ਕੀੜੇਮਾਰ ਸਪਰੇਅ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਪਏ।

ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗ-ਭੇਦ, ਨਸਲ, ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਆਦਿ ਕਾਰਨ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਰੰਗਦਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੋਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਤਨਖਾਹਾਂ, ਘੱਟ ਉਨਤੀ ਤੇ ਛੋਟੇ

ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਨੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ,

“ਗੋਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਦੁਗਣਾ ਕੰਮ ਕਰੀਦਾ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਪੇਅ ਗੋਰਿਆਂ ਨੂੰ ਈ ਜਾਅਦੇ ਦਿੰਦੇ ਅ। ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਜਾਬ ਤੇ ਨਹੀਂ ਖੜ੍ਹਨ ਦਿੰਦੇ।“ (ਮਲੂਕੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਾ 171)

ਗਿਆਨੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿਚ ਨਸਲਵਾਦ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ:

“ਬਿੰਦਰ : ਪੜ੍ਹਦੇ ਸੁਣਦੇ ਰਹੀਦਾ ਕਿ ਇਥੇ ਰੰਗ ਨਸਲ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਬਹੁਤ ਏ।

ਪਾਲੀ : ਇਹ ਵਿਤਕਰਾ ਵਾਕਈ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਹੈ। ਰੇਸ ਰੀਲਸ਼ੇਨਜ਼ ਵਰਗੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਲ ਫਰਕ ਤਾਂ ਪਿਆ ਪਰ ਕਾਨੂੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ। “ (ਡਿਪਟੀ ਦੀ ਧੀ 143-144)

ਵੈਨਕੂਵਰ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਰਸਾਈ ਹੈ ਜੋ ਅਕਸਰ ਟਾਈਮ ਪਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਬੱਸ ਅੱਡਿਆਂ ਦੇ ਬੈਚਾਂ ਤੇ ਅਤੇ ਪਾਰਕਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਆਮ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ ਨਸਲਵਾਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜੰਮੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਡਾਲਰ ਪੈਂਡ ਕਮਾਂਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੌਗਿਰਦਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਵਰਗੇ ਮਨ ਭਾਵ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਬੂਲਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਹੋਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖਾਲੀਪਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਾਨੂੰਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿਖਾਣ ਲਈ ਡਾਂਟ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਬੱਚੇ “ਇਟ ਇਜ਼ ਮਾਈ ਲਾਈਫ਼ “ ਕਹਿ ਕੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇਣ ਦਿੰਦੇ। ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕਹਿਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੱਚੇ ਜੋ ਬਾਲਗ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅਲੱਗ ਘਰ ਬਣਾ ਲੈਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਜਾਂ ਪਤਨੀ ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੈ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਰਹਿਣ ਦਾ ਬਾਲਗ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਹੱਕ ਹੈ, ਕੋਈ ਜਬਰਦਸਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੈ। ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵੀ ਅਕਸਰ ਐਲਾਦ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੇ ਘਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਹੀ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਹਰ ਹੀਲੇ ਆਪਣੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਂਝ ਕਾਰਨ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕੋਈ ਵੀ ਢੰਗ ਵਰਤ ਕੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਦਾ ਮੁਖ ਮਕਸਦ ਪੂੰਜੀ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਅਕਸਰ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਵੱਧ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਐਲਾਦ ਤੋਂ ਵੀ ਹੱਥ ਧੇ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਨਾ ਦੇ ਸਕਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਣਾਓ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬੱਚੇ ਆਪਣੀ ਮਨ ਮਰਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਗੋਂ ਬਚੇ ਦਲੀਲ ਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਸੋਚ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਕੇਵਲ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵੇਖਦੇ ਰਹੀਏ ਡੈਡੀ? ਤੇ ਭੁੱਲ

ਜਾਈਏ ਕਿ ਟਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਟੈਮ, ਬਰਾਂਚਿਜ ਤੇ ਪੱਤੇ ਵੀ। ਫੁੱਲ ਵੀ, ਫਲ ਵੀ। ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਰੁੱਖ
ਪੁਟ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਈਏ ਡੈਡੀ ?” (ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ 110)

ਵਿਆਹ ਵਰਗੀ ਪਵਿਤਰ ਪ੍ਰਥਾ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-
ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਾਲੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

“ਕੈਨੇਡਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵਿਆਹ

ਕਿਹੜਾ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ ਵਾਗੂੰ ਸੱਤ ਸੱਤ ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦੇ ਐ। ਨਾਲ ਖੇਡੋ, ਖਾਓ ਤੇ
ਜਦੋਂ ਜੀਅ ਭਰ ਜੇ, ਅਗਾਂਹ ਤੋਰ ਦਿਓ ਜਾਂ ਆਪ ਤੁਰ ਜੋ, ਹੁਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਡਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਘਰ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਮੁੰਡਾ
ਤੇਰਾ... “ (ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ 27)

ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ
ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੀ ਦੋਗਲੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਤੇ ਤਨਾਅ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ
ਪਵੇਗਾ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਤਮਜੀਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਕੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਮਸਲੇ ਦੀ
ਜੜ੍ਹ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ,

“ਇਹ ਮੁਲਕਾਂ ਦਾ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ, ਆਪਣਾ ਆ... ਆਪਾਂ ਜੁੜ ਕੇ ਜੀਂਦੇ ਸੀ,

ਇਹ ਟੁੱਟ ਕੇ ਜੀਂਦੇ ਆ... ਘਰ ਦੇ ਬੁਹਿਉਂ ਬਾਹਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਅੰਦਰ ਦੇਸੀ। ਅਸਾਂ
ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਹੋ ਸੋਚਿਆ ਪਈ ਸਾਡੇ ਨਿਆਣੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤਾਂ ਪੱਛਮੀ ਹੋਣ, ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਤਾਂ ਪੂਰਬੀ, ਬੋਲਣ
ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤੇ ਸੋਚਣ ਪੰਜਾਬੀ। ਕਮਾਈ ਹੋਵੇ ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਤੇ ਖਰਚ ਹੋਵੇ ਰੁਪਈਆਂ ਦਾ...।
(ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ 83)

ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਂਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਸਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ
ਦਰਦ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ,

“ਆਏ ਸੀ ਖੱਟੀ ਖੱਟਣ ਲਈ,
 ਪਰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਗੁਆ ਬੈਠੇ
 ਅਨਮੋਲ ਕੀਮਤਾਂ ਕਦਰਾਂ ਨੂੰ,
 ਕੈਡਾਂ ਦੇ ਭਾਅ ਲੁਟਾ ਬੈਠੇ।
 ਅੱਜ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ,
 ਅਸੀਂ ਫੂਕੇ ਸਾੜੇ ਪੇਂਡਾਂ ਦੇ
 ਇਹ ਬੁਰੇ ਨਤੀਜੇ ਪੇਂਡਾਂ ਦੇ

ਆ ਦੇਖ ਪੁਆੜੇ ਪੇਂਡਾਂ ਦੇ। “ (ਪੇਂਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ 9)

ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਪਰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਪਵਿਤਰਤਾ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਆਤਮਜੀਤ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਭਾਈਆ ਬੇਸਮੈਂਟ ਵਿਚ ਰੁਲਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸਤੁੰਲਨ ਖੋ ਬੈਠਦਾ ਤੇ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,

“ਮੈਂ ਅਜੇ ਪਾਣੀ

ਲਾਉਣਾ ਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਧਰ ਲਈ ਜਾਂਦੇ? ਨੱਕੇ ਮੋੜਨ ਬਾਲੇ ਆ। ਅੱਗੇ ਬਰਸਾਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਤੂੰ ਸੁਣਿਆ
 ਕਰ, ਮਈਆਂ ਨੇ ਕਿੱਲੇ ਤੁੜਾ ਲੈਣੇ। ਬਰਸਾਤ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦ ਹੋਣੀ? ਛਿੰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਬਰਸਾਤ ਹੋਣ
 ਬਾਲੀ ਆ। ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਖੂਹ ਤੇ ਛੱਡ ਆ, ਬੰਬੀ ਕੋਣ ਬੰਦ ਕਰੂ? ਛਿੰਦੀ ਨੇ ਕਹਿ ਤਾ ਬਰਸਾਤ ਬਹੁਤ
 ਹੋਣੀ। ਬੰਬੀ ਦਾ ਸਟਾਟਰ ਸੜ ਜਾਣਾ। ਮੂੰਹ ਚ ਘੁੰਗਣੀਆਂ ਪਾ ਲਈਆਂ?...ਬੋਲਦੇ ਨਈਂ। “ (ਕੈਮਲੂਪਸ
 ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ 41)

ਭਾਈਆ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਪਰਵਾਸੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪਾਤਰ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਗੁਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਭਾਈਆ ਬੇਸਮੈਂਟ ਦੀ ਮੱਛੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਭਾਈਆ ਪਿੰਡ ਪਾਖਰਪੁਰ ਦੇ ਖੇਤ-ਬੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਗਏ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪੱਛਮੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਢਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਵਲ ਮੁੜਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਭਾਈਆ,ਧੀਆਂ, ਪੁਤਰਾਂ,ਨੂੰਹਾਂ,ਪੋਤਰਿਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਬਦਤਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀ ਤਸਵੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤੀ ਹੈ :

“ਸੱਚਾ ਸਿੰਘ: ਸਾਡੀ ਤਾਂ ਸੇਹਰੀ ਕਿਸਮਤ ਈ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਆ। ਦੇਸ਼ ਪਹਿਲਾ ਬੁੜ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਦਾਬਾ ਰਿਹਾ, ਉਥੇ ਸਾਡੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ। ਹੁਣ ਏਥੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਵਸ ਪੈ ਗਏ। ਬੱਸ ਹੁਣ ਤਾਂ ਲੰਘ ਗੀ ਸਮਝੋ।”
(ਹਵੇਲੀਆਂ ਤੇ ਪਾਰਕਾਂ 40)

ਬਜ਼ੁਰਗ ਘਰ ਤਾਂ ਦੁੱਖੀ ਹਨ ਹੀ,ਬਾਹਰ ਪਾਰਕਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਵੀ ਮਰਦ ਹੀ ਮਨ ਹੋਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਬਜ਼ੁਰਗ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਹੀ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਨੈਕਰਾਈਆਂ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਰਦ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਪਾਤਰ ਨਸੀਬ ਕੋਰ ਦੀ ਦਰਦ ਭਰੀ ਦਾਸਤਾਨ :

“ਨਸੀਬ ਕੋਰ : ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਤੁਸੀਂ ਹਵਾ ਹਾਰੇ ਬੈਠ ਕੇ ਦੋ ਘੜੀਆਂ ਦੁੱਖ ਸੁਖ ਤਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਆਂ, ਸਾਡੇ ਬੁੜ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਨਸੀਬਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਨਈਂ ਏਸ ਮੁਲਕ ਵਿਚ। ਅੰਦਰੇ ਸਾਰੀ ਦਿਹਾੜੀ ਨਿਆਣਿਆਂ ਮਗਰ ਭੱਜੇ ਫਿਰੇ ਜਾਂ ਬਾਰੀ ਥਾਣੀਂ ਬਾਂਦਰਾਂ ਆਂਗ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਝਾਕੀ ਜਾਓ। “ (ਹਵੇਲੀਆਂ ਤੇ ਪਾਰਕਾਂ 51)

ਬਜ਼ੁਰਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

“ਜਗਤ ਸਿੰਘ : ਬਾਹਲਾ ਨ ਮਨ ਤੇ ਲਾਇਆ ਕਰ ਨਸੀਬ ਕੋਰੇ। ਇਥੇ ਸਾਰੇ ਨਿਆਇਆਂ ਦੀ ਮੱਤ ਏਦਾਂ
ਈ ਆ।

ਨਰੰਜਣ ਸਿੰਘ : ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਪੱਕੀ ਆ ਪਈ ਐਲਾਦ ਨਹੀਂ ਕੰਮ ਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਇਥੇ ਆ ਕੇ।

ਜਗਤ ਸਿੰਘ : ਐਸ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਤਾਂ ਬਾਹਲਾ ਈ ਬੋੜਾ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਆ। (ਹਵੇਲੀਆਂ ਤੇ ਪਾਰਕਾਂ
52)

ਪਰਵਾਸੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭੂਮੀ ਤੇ ਹੀ ਲੈਣਾ
ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਨਾਲ
ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੈਮਲੂਪਸ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਕੈਮਲੂਪਸ ਕੋਲ ਵਗਦੇ ਫਰੇਜ਼ਰ ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ
ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਸਾਲ ਲੰਬਾ ਚੱਕਰ ਲਾ ਕੇ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਥੇ ਉਹ
ਜੰਮੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਕਾਰਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵੀ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡ
ਵਿਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ,

“ਪ੍ਰੀਤਮ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਵਤਨ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਵੀ ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਵਾਂਗ
ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਘਰ ਮੁੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਲਗਦੇ” (ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ 42)

ਪਰਵਾਸੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਅਕਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੋਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ
ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

“ਪੰਜਾਬੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜਿਸ ਪਿਆਰ, ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਤਸਵਰ ਲੈ ਕੇ ਧੀਆਂ-ਪੁੱਤਾਂ ਕੋਲ ਪਰਦੇਸ
ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਜਲਦ ਹੀ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਆਪਣਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਣਗੋਲੇ ਤੇ ਲੋੜ ਸਮੇਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਫਾਲਤੂ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ
ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ,

ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਨਸਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਇਜ਼ਾਫਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।” (ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ: ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ 62)

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਲਈ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਲਈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪੈਨਸ਼ਨ ਆਦਿ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਲੈਣ ਲਈ। ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪਿਆਰ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਖਿੱਚ ਖਾਤਰ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਹਕੀਕਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਕੋਲ ਤਾਂ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ। ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪਾਰਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਬਣਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਸੁਹਾਵਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਖੰਡਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਸ ਰਹੇ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦਾ ਇਕਲੋਤਾ ਬੇਟਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਓਲਡ ਪੀਪਲ ਹੋਮ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੰਮ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਥਕਾਵਟ ਕਾਰਨ ਦੇਖ ਭਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕਢਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਅਨੁਸਾਰ :-

“ਬਾਪੂ: ਮਤਲਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਐ।

ਮੁੰਡਾ : ਜੀ ਨਹੀਂ, ਘਰੋਂ ਨਹੀਂ ਕੱਢਿਆ ਬੱਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਲੁਕ-ਆਫਟਰ ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਚੰਗੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਹੋ ਸਕੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ... “ (ਮੈਂ ਦਰਿਆਂ ਹਾਂ 49)

ਵਿਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਆਇਆ ਲੜਕਾ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਬਾਰੇ ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ (ਬਾਪੂ) ਨੂੰ ਓਲਡ ਪੀਪਲ ਹੋਮ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੰਨਾ ਦਰਦ ਸਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਮਾਂ-ਬਾਪ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਨਹੀਂ ਕੱਢਿਆ। ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਹੋਈ ਬੇਕਦਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ

ਲਈ, ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਵਾਧੂ ਪੈਸੇ ਭਰ ਕੇ ਸੁਪਰ ਵੀਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਘਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ।

“ਜਿਹਨਾਂ ਲਈ ਮਮਤਾ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਆਈ ਜਿੰਦਰੇ ਮਾਰਕੇ,

ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਦੇਸ ਵਿਚ ਮਾਂ ਫਾਲਤੂ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ।

ਖੋ ਗਈ...ਕਿਧਰੇ ਡੰਗੋਰੀ ਖੋ ਗਈ... “ (ਸੁਪਰ ਵੀਜ਼ਾ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 28)

ਬਚਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਲਈ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਤੇਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਕ ਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਤਿੜਕਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

“ਤਿੜਕੇ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਕੱਚ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ ਖਿਲਰ ਗਏ,

ਕੋਈ ਛਿਲਤਰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਖੁਭ ਗਈ ਏ।

ਮੇਰੇ ਮਮਤਾ ਸਾਰੇ ਬੇ ਮਾਅਨੇ ਹੋ ਗਏ ਨੇ...

ਜਿੰਦਾਂ ਕੋਈ ਕਟਾਰ ਕਾਲਜੇ ਚੁਭ ਗਈ ਏ...“ (ਸੁਪਰ ਵੀਜ਼ਾ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 29)

ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਭੱਜ ਦੇੜ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੋ ਘੜੀ ਦੀਆਂ ਸੂਈਆਂ ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੀ ਭੁਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਾਤਰ ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ :

“ਮਨਪ੍ਰੀਤ : ਇਥੋਂ ਦੀ ਭੱਜ ਦੇੜ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਬੰਦਾ ਮਸ਼ੀਨ ਵਾਂਗ

ਹੀ ਸੋਚਦੈ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਹਰਮਨ, ਮਾਮ ਡੈਡ ਅਜੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਆਏ

ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਟਾਈਮ ਲਗੇਗਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਅਜੇ ਮੇਰੇ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਨਾਲ

ਹੀ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਚੋਂਜ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਐ।” (ਸੁਪਰ ਵੀਜ਼ਾ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 30)

ਇਹ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਨਸੀਹਤ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਜਾਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀਯੁਗ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਦੁਖੀ ਨਾ ਹੋਣਾ ਪਵੇ। ਮਨ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਚਾਅ ਲੈ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਬੇਕਦਰੀ ਸਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਦੇ ਦਿਖਾਏ ਹਨ ਪਰ ਅਤਿ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਮਾੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੋਤੀ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਤੰਮਨਾ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ :

“ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ : ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਸੁਪਰ ਵੀਜ਼ਾ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਏਨੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਬੜੇ ਚਾਵਾਂ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਆਏ ਸੀ, ਇਥੇ ਤਾਂ ਹਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਹੀ ਡਾਲਰਾਂ ਨਾਲ ਤੋਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ... “

“ ਚਾਵਾਂ ਦੀ ਗੰਢੜੀ ਚੁੱਕ ਕੇ-ਸਾਗਰ ਦੇ ਉਤੋਂ ਉਡ ਕੇ,

ਆਏ ਸੀ ਬੋਟਾਂ ਪਾਸ ਜੋ- ਪੰਛੀ ਉਹ ਅੱਜ ਉਦਾਸ ਨੇ ।

ਮਾਇਆ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਿਗਲ ਲਏ-ਬੇਗਾਨਗੀ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ,

ਹੋ ਗਏ ਆਂ ਰੁੱਖ ਨਿਪੱਤਰੇ-ਦਿਤਾ ਕੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਾਸ ਨੇ। “ (ਸੁਪਰ ਵੀਜ਼ਾ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 30)

ਪਰਵਾਸ ਜਾ ਕੇ ਜੋ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਲ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਭੂ-ਹੋਰਵਾ

ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਜੋ ਮੁਖ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਉਹ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿਛੇ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਤੇ ਰੋਂਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਮੋਹ ਉਸ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਧਸਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਭੂ-ਹੋਰਵੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਪ੍ਰਵਾਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਉਦਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਦਲੀਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਉਦਰਦੇਵਾਂ ਸਾਡੀ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ... ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਬੋਰਸੀ ਫਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਕੋਈ “ਗੁਆਚੇ ਘਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼” ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ “ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਤਲਾਸ਼” ਜਾਂ “ਅੰਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਫਿਰਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ” ਆਖਦਾ ਹੈ। ਘੋਰ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਚੇਭਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਇਰਾਂ ਨੇ ਸਾਇਰਾਨਾ ਬੋਲ ਬਖਸ਼ੇ ਹਨ।” (ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਮੁੱਲ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ 13)

ਇਹ ਭੂ-ਹੋਰਵੇ ਦੀ ਉਪਜ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਅਰਥਚਾਰੇ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਦੇ ਦਰਦ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੂਰਬ ਤੇ ਪੱਛਮ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੈ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਪਣਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਕੁ ਵਾਲੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮੋਹ ਮੂਲ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਤੇ ਪਰਾਈ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਪਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਪਰਾਈ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਿਸ ਡਾਲਰਾਂ ਤੇ ਪੈਂਡਾਂ ਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਆਕਰਸ਼ਤ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਖਾਵਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਆਸਮਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰਦੇਸ ਵਿਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਤਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਤਮਾ ਵਲੂੰਧਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਜੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅੰਦਰੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਬਿਖਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਦਰੇਵਾਂ ਤੇ ਇੱਕਲਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਭੂ-ਹੋਰਵੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਡੀ.ਐਸ. ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਾਤਰ ਸੁਰਜੀਤ ਜੋ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਦੂਰੀ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ :

*“ਸੁਰਜੀਤ : ਹਾਂ ਪੈਸਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੇਵਲ ਪੈਸਾ ਹੀ ਨਹੀਂ।
ਜਿਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਉਹ ਵੀ ਕੋਈ... “ (ਆਤੂ ਦਾ ਵਿਆਹ 114)*

ਭਾਵ ਕਿ ਜਿਸ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੀ ਕੀ ਹਸਤੀ ਹੈ। ਭੂ-ਹੋਰਵਾ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਜੀ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:

“ਬਿੰਦਰ : ਅੱਛਾ ਪਾਲੀ ਕਦੀ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਜਾਣਾ ਕਦੀ।

ਪਾਲੀ : ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਸਵਾਲ ਏ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਇੱਕਲੇ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਏਥੇ ਅਏ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਜਵਾਬ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁਝਦਾ। ਅਸੀਂ ਦੋ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਸਵਾਰ ਹਾਂ। ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਪਿਆਰ, ਪਿਛਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ, ਦੇਸ਼ਤਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਤੇ ਇਥੇ ਦੇ ਆਰਥਕ ਗੋਰਖ ਧੰਦੇ ਦੀ ਜਕੜ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਸਿਸਟਮ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਖਾ ਮਰਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਇਕ ਹੱਦ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। “ (ਡਿਪਟੀ ਦੀ ਧੀ 141)

ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ ਗਏ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਭੂ-ਹੋਰਵਾ ਦੀ ਹੂਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ।

ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗੁੰਮ ਹੋਣਾ

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਸਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਵਸਦਾ ਹੈ ਉਥੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਫਰਕ ਹੋਣਾ ਉਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਚਣੋਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਪੌਡ ਇੱਕਠੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗੁਆਚੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਖਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਜਿਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਖਣਗੇ। ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਵੇਂ ਆਵੇਗੀ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬੱਚੇ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਅਉਣਗੇ ਤਾਂ ਨਾ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦਸ ਸਕਣਗੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਦੂਰੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੱਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਣਗੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦਾਦੀ-ਨਾਨੀ ਦੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਲੇਰੀਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕਣਗੇ। ਇਸ ਖਦਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ :

“ਏਥੋਂ ਦੇ ਜੰਮ ਪਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ

ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਭੁਲ ਚੱਲੀ।

ਤਹਿਜੀਬ ਕਦੀਮੀ ਭਾਰਤ ਦੀ,

ਇਸ ਲੁਚ ਪਹੁ ਹੇਠਾਂ ਭੁਲ ਚੱਲੀ।

ਨਿੱਤ ਚਲਦੇ ਸਾਡੇ ਕਲਚਰ ਦੇ

ਹਨ ਜੜ੍ਹੀਂ ਕੁਹਾੜੇ ਪੌਡਾਂ ਦੇ।

ਇਹ ਬੁਰੇ ਨਤੀਜੇ ਪੌਡਾਂ ਦੇ,

ਆ ਦੇਖ ਪੁਆੜੇ ਪੌਡਾਂ ਦੇ। “ (ਪੌਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ 10)

ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੁਸਪੈਠ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਹ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸ਼ਕਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਗੁੰਮ ਹੋ

ਜਾਣ ਦਾ ਖਦਸ਼ਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਅਖਾਣ ਹੈ “ਆਬ ਆਬ ਕਰਦਾ ਮੋਇਆ” ਇਸ ਪਿਛੇ ਇਕ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਾਰਸੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਨੂੰ ਤਰਸ ਤਰਸ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ “ਆਬ “ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ। ਸੋ, ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖ ਕੇ ਜਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਔਰਤ ਦਾ ਸੰਤਾਪ

ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬਣ ਔਰਤ ਦਾ ਦਰਦ ਬੜੀ ਸ਼ਿਦਤ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਭੋਗਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਦੀ ਔਰਤ ਜੋ ਭਰ ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਰਹਾ ਦੇ ਤੀਰ ਸਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਮਨ ਦੀ ਤੜਪ, ਵੇਦਨਾ, ਦਰਦ ਅਤੇ ਅਸਹਿ ਪੀੜ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅਧੀਨਗੀ, ਨੀਵੇਪਣ ਅਤੇ ਦੁਜੈਲੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਧੀਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਸਨਮਾਨ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ 8 ਵੀ - 9 ਵੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕਵੀ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਬਖਿਆੜਣੀ ਤੱਕ ਕਿਹਾ ਹੈ। 15 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ,

“ਸੋ ਕਿਉਂ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ,

ਜਿਤੁ ਜੰਮੇ ਰਾਜਾਨ। “

ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਾਰੀਵਾਦ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ

ਹੈ। ਹੁਣ ਔਰਤ ਚੇਤੰਨ ਤੇ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਤੇ ਮਰਦ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅੱਜ ਵੀ ਸੁਖਾਵਾਂ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਵੀ ਮਰਦ ਵਲੋਂ ਔਰਤ ਉਪਰ ਸਰਦਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੀ ਰੀਝ ਨੇ ਕਈ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਅਣਜੋੜ ਵਿਆਹ ਇਸੇ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਿਚ ਫਸੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਚੌਗਿਰਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਦਬਾਅ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਚੇਤ ਮਨ ਕਈ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਔਰਤ ਤਸੱਦਦ ਨਹੀਂ ਸਹਿੰਦੀ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੁੱਖ-ਤਕਲੀਫਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਔਰਤ ਤੇ ਮਰਦਾਂ ਵਲੋਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵਰਗੀ ਪਵਿਤਰ ਰੀਤ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਠ ਗਿਆ। ਕਈ ਵਾਰ ਮਰਦ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਔਰਤ ਵਿਚਾਰੀ ਮਿਹਨਤ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਕਰਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਤੇ ਬੋਝ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਨਾਲ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਫਰਜ ਵੀ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਮਨ ਵਿਚ ਹੀ ਦੱਬੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਲੇਖਕ ਸਾਧੂ ਬਿੰਨਿੰਗ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਆ ਆਪਣੇ ਕੁੜੀ ਭਾਵੇਂ ਸੋਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਜੇ ਇਕ

ਵਾਰੀ ਛੋਡ ਛੱਡਾਈਆ ਹੋ ਜਾਵੇ ਫੇਰ ਉਹ ਕੈਡੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ” (ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਭੂਤ 17)

ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਰਮ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਕੇ ਸੁੱਖ ਹੀ ਸੁੱਖ ਹਨ। ਅਸਲੀਅਤ ਉਹ ਹੈ, ਜੇ ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਸ਼ਮਿੰਦਰ ਦਸ ਰਹੀ ਹੈ,

“ਦੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਂ ਜੀ ਬੜੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਜਿੱਦਣ ਦੀ

ਦੇਸੋਂ ਆਈ ਆਂ ਇਕ ਦਿਨ ਵੀ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।“ (ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਭੂਤ 18)

ਔਰਤ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਲਈ ਵੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਬਲੀ ਦਾ ਬਕਰਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ “ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ “ ਵਿਚਲੇ ਸੰਵਾਦ :

“ਪ੍ਰਧਾਨ : ਸਾਡੇ ਲਈ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਜੀਣ-ਮਰਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਐ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਆਂ ਪਰ..

ਸ਼ਰਮਾ : ਤੇ ਫਿਰ ਜਿੱਥੇ ਇੰਨੇ ਕਮੀਨੇ ਹੋ ਗਏ ਓ ਕਿ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਤੱਕ ਦਾ ਦਾਅ ਲਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਹੋ, ਖੋੜੇ ਜਿਹੇ ਹੋਰ ਹੋ ਜੋ... (ਬੜੀ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ) ਚਾਰ ਚਪੇੜਾਂ ਲਾਓ, ਵਿਆਹ ਦਾ ਸੂਟ ਪਵਾਓ, ਲਾਵਾਂ ਦਵਾਓ ਤੇ ਬਾਹਰ ਭਜਾਓ, ਤੀਵੀਂ ਜਾਤ ਐ, ਕੀ ਕਰਲੂਗੀ।“ (ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ 60)

ਪੰਜਾਬੀ ਕੁੜੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਨਾਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਘਰ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਸਹਿ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪਿਆਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਪਰ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਖੁਸ਼ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਤਾਂ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੇ ਦਰਦ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਰ ਨੇ ਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ :

“ਦਸ ਲੋੜੀ ਬੇਦਰਦੀ ਬਾਬਲ,

ਕੀ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਆਇਆ।

ਨੀ ਮਾਏ! ਨੀ ਵੈਰਨ ਮਾਏ!!

ਇਹ ਕੀ ਕਹਿਰ ਕਮਾਇਆ।

ਮੰਡਧਾਰ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ ਮੈਨੂੰ,

ਕੰਢੇ ਆਪ ਖਲੇ ਗਏ।

ਮੈਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਧੱਕਾ

ਦੇ ਕੇ ਫਾਰਗ ਹੋ ਗਏ।

ਪਾਲ ਪੇਸ ਕੇ ਲਾਡ ਲਡਾ ਕੇ,

ਵਾਹ! ਵਾਹ!! ਕਾਜ ਰਚਾਇਆ?

ਨੀ ਮਾਏ! ਨੀ ਵੈਰਨ ਮਾਏ!!

ਇਹ ਕੀ ਕਹਿਰ ਕਮਾਇਆ" (ਪੇਂਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ 49)

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਫਰਕ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਮਰਦ ਆਪਣੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪਰਵਾਸ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਹਨ। ਭੋਜਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਔਰਤ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਦੋਵੇਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਨੇਕਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰਸੋਈ ਤੇ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। 90% ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਰਦ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਆਪ ਨਹੀਂ ਪੀਤਾ ਹੋਣਾ, ਇਹ ਰੁਚੀ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਮਰਦਾਂ ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਾਸੀ ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਨੇ ਇਕ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿਚ ਖੇਡ ਖੇਡ ਵਿਚ ਇਕ ਘਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿਤਰ ਖਿਚਿਆ ਹੈ। ਦੋ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ,

“ਇਕ ਪਤੀ ਕਦੀ ਵੀ ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਂਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਕਰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਵੀ “

(Let's Play House Script)

ਇਕ ਪਰਵਾਸੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਆ ਕੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ। ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬੇਹਤਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਲੜਕੀ ਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਅਹਿਸਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੜਕੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪਤੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਕਲਸੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਕ ਲੜਕੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪ-ਬੀਤੀ ਸੁਣਾ ਰਹੀ ਹੈ :

“ਕੰਮੇ : ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਐਨੀਆਂ ਗੀਝਾਂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਐਮ.ਏ. ਕਰਵਾਈ ਪਰ ਮੁੰਡਾ ਭਾਲਿਆ ਕਨੇਡਾ ਪਾਸ, ਜਵਾਂ ਅਨਪੜ੍ਹ। ਬਸ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ, ਕਹਿੰਦੇ ਕਨੇਡਾ ਚ ਪੜ੍ਹਿਐ, ਇਹ ਤਾਂ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਸਕੂਲ ਮਾਹਤੜ ਗਿਆ ਈ ਨਹੀਂ। ਚਲੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸੁਭਾ ਈ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ; ਐਵੇਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮਾਂ ਭੈਣ ਦੀ ਕਰਦਾ ਰਹੇਗਾ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਕਢੀ ਜਾਊ...” (ਧੀਆਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ 03)

ਪਰਵਾਸੀ ਲਾੜਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੀ ਸਿਰਫ ਇਹ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕੁੜੀ ਬਾਹਰ ਚਲੀ ਗਈ ਤਾਂ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਵੇਗੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਛਾਣਬੀਣ ਵੀ ਕੀ ਕਰਨੀ ਹੋਈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮਰਦ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਧਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਸਹਿਣੀਆ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਕੋਰ ਕਲਸੀ ਨੇ ਧੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ,

“ਆਪਾਂ ਆਪਣਾ ਮੁਲਕ ਛੱਡ ਕੇ ਇਥੇ ਆਏ ਹਾਂ ਕਨੇਡਾ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਲਈ...ਅਸਾਂ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਐ... ਦਿਨ ਰਾਤ ਮੁਸ਼ਕਤਾਂ ਕਰਕੇ ਰੱਜ ਕੇ ਪੈਸੇ ਕਮਾਏ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਘਰ

ਪਾਏ... ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਖਾਣੇ, ਕਨੇਡਾ ਦੀ ਮੋਹਰ ਨੇ ਤਾਂ ਕਮਲੇ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਬੜੇ ਸਿਆਣੇ... ਪਰ ਔਰਤ ਦੀ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਤੇ ਹੱਤਕ ਵਾਲੀ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ... ਕਿੱਡੀ ਦਨਾਈ ਕੀਤੀ ਐ ਕਿ ਔਰਤ ਅਜੇ ਵੀ ਦੁਰਕਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। “ (ਮਹਿਲੀਂ ਵਸਦੀਆਂ ਧੀਆਂ 10)

ਮਾਂ-ਬਾਪ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫੁੱਲਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਕੋਮਲ ਕਲੀਆਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਚਮਕ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਦੁਖੀ ਹੀ ਦੁਖੀ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਕ ਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਦਰਦ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੀ ਹੈ :

“ਕਰਕੇ ਉਚਾ ਸਮਲਾ ਬਾਬੁਲ ਤੁਰ ਲਈਂ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ

ਕਹਿ ਦੇਈਂ ਮਹਿਲੀ ਵਸਦੀ ਧੀ, ਨਾ ਜਾਣੀ ਕਿੰਜ ਮੈ ਰੁਲੀਆਂ “ (ਮਹਿਲੀਂ ਵਸਦੀਆਂ ਧੀਆਂ 10)

ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਧੀ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਾਣ ਬੀਣ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੋਹਰ ਨੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਦਰਦਨਾਕ ਕਹਾਣੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੇਟ ਦੇ ਪੁਆੜੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸਧਰਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਦਰਦ ਭਰੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

“ ਇਥੇ ਵਲੈਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਗੰਦ ਘੁਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸੋਹਣੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਮਗਰ ਬੜੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਝੂਠੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਫਰੇਬੀ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਭਰਿਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਉਹ ਘਰ ਜੋਗੀਆ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਾ ਘਾਟ ਜੋਗੀਆਂ!.. ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲੁੱਛ ਲੁੱਛ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਘਸੀਟ-ਘਸੀਟ ਕੇ ਮਰਦੀਆਂ ਹਨ। “ (ਪੇਂਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ 1)

ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਛਾਣ ਬੀਣ ਕੀਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲਾੜਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਚੋਲੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਪੈਸੇ

ਲੈ ਕੇ ਬੁਢਿਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਲੈਤ ਬੈਠੇ ਵਿਚੋਲੇ ਜਵਾਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਭੇਜ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਬੈਠੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਮੰਗਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਢਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਦ-ਦੁਆ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ :

“ਧੀਆਂ ਦੇ ਮਾਪੇ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਚੋਲੇ,

ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਦਯਾ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮਨ ਵੀ ਆਈ।

ਕੋਈ ਧੀ ਦੀਆਂ ਬੋਟੀਆਂ ਨੇਚ ਖਾਏ,

ਕੋਈ ਵੇਚ ਖਾ ਜਾਏ ਜਾਈ ਪਰਾਈ।

ਭੁਲਾ ਕੇ ਫਰਜ਼ ਪਿਆਰ ਧੀਆਂ ਦੇ ਮਾਪੇ,

ਕਿਵੇਂ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਬਣ ਅੰਨ੍ਹੇ ਬੋਲੇ।

ਪਵੇ ਸਬਰ ਇਹਨਾਂ ਬੇਦਰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਾਲਾ,

ਇਹ ਰੁੜ੍ਹ ਜਾਣ ਗਲ ਜਾਣ ਪਾਪੀ ਵਿਚੋਲੇ। “ (ਪੈਂਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ 36)

ਵਿਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਜਿਸ ਤਸਵੀਰ ਨਾਲ ਉਸ ਬਦਨਸੀਬ ਦਾ ਵਾਹ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਦੁੱਖ ਦੇ ਕੀਰਨੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਉਹ ਇਕ ਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ :

“ਦੁਨੀਆਂ ਮੇਰੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਈ,

ਵੈਰੀ ਹੋ ਗਏ ਮਾਪੇ।

ਅੱਜ ਸੁਹਾਣਾ ਫੁੱਲ ਵੀ ਮੈਨੂੰ

ਜ਼ਹਿਰੀ ਫਨੀਅਰ ਜਾਪੇ।

ਪੈਂਡਾਂ ਭਰਿਆ ਸੁਰਗ ਪੰਝੂੜਾ,

ਮੈਨੂੰ ਰਾਸ ਨਾ ਆਇਆ

ਨੀ ਮਾਏ! ਨੀ ਵੈਰਨ ਮਾਏ!!

ਇਹ ਕੀ ਕਹਿਰ ਕਮਾਇਆ!" (ਪੱਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ 50)

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਹਿਰਦਿਆ ਨੂੰ ਵਲੂੰਧਰਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਨੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਵਿਦੇਸ਼ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਪੁਛ ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਹਾਰੇ ਤੋਂ ਰੁਲ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਦਰਦ ਭਰੀ ਤਸਵੀਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇਕ ਸਮਾਜ ਸੇਵਿਕਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੇਸਹਾਰਾ ਦੀ ਕੁਝ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਦਰਸਾਈ ਹੈ,

“ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਬਿਮਲਾ ਤੋਂ ਜੈਨਤ ਬਣਾ ਕੇ

ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਸਵਰਨੇ ਤੋਂ ਰਹਿਮਤੇ ਅਖਵਾ ਕੇ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਫੇਈ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੀ। ਇਹ ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਅੱਜ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦੇ ਕੋਠਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਲੰਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਖੁਦਾ ਤਰਸੀ ਕਰ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਬਦਨਸੀਬਾਂ ਦੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਹੀ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿਉ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਰਕ ਜੂਨ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।”
(ਪੱਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ 56)

ਇਹੇ ਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਖਬਰਦਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਿੰਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਲਾਡਾਂ ਨਾਲ ਪਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਹ ਦੂਰ ਦਿਸਦੀ ਰੰਗੀਨ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਵਾਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸੁਪਨੇ ਚਕਨਾਚੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅਣਜੋੜ ਵਿਆਹ

ਅਣਜੋੜ ਵਿਆਹ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਕਿਸੇ ਵਲੈਤੀਏ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਪੱਛਮ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਏਨਾ ਘਰ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਜਾਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਲਈ ਏਨੇ ਉਤਾਵਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਹਾਣ ਪ੍ਰਵਾਣ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੜ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। “
(*ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ 61*)

ਮੁਢਲੇ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੰਭੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਲਗਾਈ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸੁਰਜੀਤ ਜਦੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਸਦੇ ਬਾਪ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਆਤੂ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁਪਨੇ ਚਕਨਾਚੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਖੀਣ ਹੋ ਰਹੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਗਲੋਬਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਖਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤਾਂ ਡਾਲਰ ਤੇ ਪੈਂਡਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਦਾ ਸਕਾ ਚਾਚਾ ਹੀ ਸੁਰਜੀਤ ਦਾ ਵਿਆਹ ਆਤੂ ਨਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਦੀ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸੰਵਾਦ ਤੋਂ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੈਸੇ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ :

“ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ : ਛੱਡ ਪਰਾਂ, ਦੇਸ਼ ਨੂੰ, ਨੰਗ ਭੁੱਖ ਦਾ ਘਰ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਬਈ ਇਹੋ ਦੇਸ਼ ਹੈ, ਇਥੇ ਈ ਐਰੈਟ ਆਂ।

ਸੁਰਜੀਤ : ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਈ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝਦੇ ਓ। ਕੀ ਇਹ ਝੂਠ ਹੈ ਕਿ ਸੁੱਖ ਛੱਜੂ ਦੇ
ਚੁਬਾਰੇ ਨਾ ਬਲਖ ਨਾ ਬੁਖਾਰੇ।

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ : ਹਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਝੂਠ। ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਬੜਾ ਪੈਸਾ ਈ ਆ।” (ਆਤੂ ਦਾ ਵਿਆਹ
113)

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੇਵਲ ਪੈਸਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਪੈਸਾ ਹੀ
ਗੁਰ ਪੀਰ ਹੈ। ਇਕ ਧੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ; ਉਸ ਦੀ ਇਹ
ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਅਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੁਰਜੀਤ ਨੂੰ
ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਚਾਚੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਆਤੂ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਤੂ ਤੇ ਪੰਜ ਸੌ ਪੈਂਡ
ਲਏ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਸਤੂ
ਜਾਂ ਖਿਡੌਣਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਵਿਲਕਦੀ ਹੋਈ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਵਾਸਤਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ :

“ਸੁਰਜੀਤ : ਮੈਂ ਵਾਸਤਾ ਪਾਉਣੀ ਹਾਂ (ਗਿੜ ਗਿੜਾ ਕੇ) ਚਾਚਾ ਤੇਰੇ ਖਾਨਦਾਨੀ ਖੂਨ ਦਾ, ਕੀ ਮੈਂ ਤੇਰੀ
ਅਣਸ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਨਰਕ ਵਿਚ ਨਾ ਪਾ, ਮੇਰੇ ਤੇ ਤਰਸ ਕਰ ਚਾਚਾ। ...

ਚਾਚਾ ਸਾਕ ਟੇਲਣ ਲੱਗਾ ਕੁਝ ਤਾਂ ਸੋਚ ਲੈਂਦਾ। ਇਕ ਹੰਸ ਨੂੰ ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ ਤੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਛਪੜ ਵਿਚ ਨਾ
ਡੁਬੋ। “ (ਆਤੂ ਦਾ ਵਿਆਹ 123)

ਸੁਰਜੀਤ ਆਪਣੀ ਬਦਨਸੀਬੀ ਤੇ ਦੁੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਆਪਣਾ ਦਰਦ ਸੁਚਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਉਂ ਬਿਆਨ
ਕਰਦੀ ਹੈ,

“ਮੈਂ ਹੀ ਉਹ ਬਦਨਸੀਬ ਕੁੜੀ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਸੈਂਦਾ ਪੈਂਡਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ
ਹੈ। “ (ਆਤੂ ਦਾ ਵਿਆਹ 126)

ਜਦੋਂ ਸੁਰਜੀਤ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਚੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਲਈ ਆਤੂ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸੌ ਪੈਂਡ ਲਏ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਹਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਭੁਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ,

“ਉਏ ਦੁਸਟਾ ਤੂੰ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ

ਮੈਨੂੰ ਭੇਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਕੇ ਹੈ। ਤਦੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਚਣ ਲਗਾ ਸੀ, ਫਿੱਟੇ ਮੂੰਹ ਤੇਰੇ। “ (ਆਤੂ ਦਾ ਵਿਆਹ 127)

ਇਸ ਮਾਇਆਧਾਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

“ਧੁਖਦੇ ਕਲੀਰੇ “ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਜੁਆਨ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਢਿਆਂ ਨਾਲ ਨਰੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਕਹਾਉਂਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ-ਲਿਖੀਆਂ, ਸੋਹਣੀਆਂ-ਸੁਨੱਖੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਸਾਕ ਬੁੱਢਿਆਂ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਧੀਆਂ ਧਿਆਈਆਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁਢਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਡੰਗਰਾਂ ਦੇ ਰੱਸੇ ਫੜਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੀ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਵਾਨ ਮਾਣਾ ਦਾ ਬੁਢੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਮਾਣਾ ਦੇ ਭਰਾ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦਾ ਰਾਹ ਖੁਲ ਜਾਵੇ। ਰੋਂਦੀ, ਚੀਖਦੀ ਕੁਰਲਾਉਂਦੀ ਮਾਣਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ, ਪਿਉ ਤੇ ਭਰਾ ਜਬਰਦਸਤੀ ਬੁਢੇ ਨਾਲ ਨਰੜਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਧੀ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਹੈ :

“ਬਾਬੁਲ ਮੇਰੇ ਵਰ ਟੇਲਿਆ, ਜੇ ਉਮਰਾਂ ਦਾ ਹਾਈ,

ਚੰਨਣ ਉਹਲੇ ਕਤਲ ਹੋ ਗਈ, ਮੇਰੀ ਚੰਨ ਕਹਾਈ,

ਮਾਂ ਰਾਈ, ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ, ਐਸਾ ਕਾਜ ਰਚਾਵੇ,

ਉਹ ਵੇਖੇ, ਡਾਲਰ ਦੀ ਡੋਲੀ, ਮਹਿਕ ਚੱਲੀ ਮੁਕਲਾਵੇ,

ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ, ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ” ... (ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ 67)

ਨਿਰਮਲ ਜੋੜਾ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੀ ਅਣਜੋੜ ਵਿਆਹ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ,

“ਵਲੈਤ ਵਾਲੀ ਮੋਹਰ ਤਾਂ ਸੱਠਾਂ

ਸੱਠਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਪਾ ਦਿੰਦੀ ਆ ਫੁਲਕਾਰੀ..ਲੋਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਦੁਹਾਜੂ ਆ ਨਾਲੇ ਪੰਜਾਹਾਂ ਨੂੰ ਢੁੱਕਦਾ..ਕੋਣ
ਦੇਉ ਕੁੜੀ,ਆ ਭਗਤੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮਿੰਟ ਲਾਇਆ ਸਾਕ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ..ਮਸਾਂ ਵੀਹਾਂ ਸਾਲਾਂ
ਦੀ ਕੁੜੀ ਹੋਊ। “ (ਵਾਪਸੀ 24)

ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਵਾਲੀ “ਸੁੱਖੀ” ਨਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰ ਇਸ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੀ ਹੈ,

“ਇਹ ਤਾਂ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨਾਲ

ਧੱਕਾ ਹੀ ਹੋਇਆ-ਵਿਆਹ ਕਾਹਦਾ ਇਹ-ਇਹ ਤਾਂ ਗਊ ਹੱਤਿਆ ਹੋਈ-ਕੁੜੀਆਂ ਕੋਈ ਮੰਡੀ ਦਾ ਮਾਲ
ਹੁੰਦੀਆਂ ਬਈ ਜਿੱਥੇ ਜੀਅ ਕਰਤਾ ਵੇਚਤਾ” (ਵਾਪਸੀ 25)

“ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਨੀ ਪਰ-ਸੱਧਰਾ ਤੇ ਚਾਵਾਂ
ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਪਾਪ ਹੁੰਦਾ ਨਾ ” (ਵਾਪਸੀ 25)

ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਧੱਕਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ
ਵੀ ਅਣਜੋੜ ਵਿਆਹ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਘਰਦਿਆਂ ਦਾ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ।

“ਪਤਾਂ ਨੀ ਕੀ ਆਖਰ ਆਈ ਸੀ ... ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਧੱਕ ਤਾ ਏਧਰ ਨੂੰ ... ਅਖੇ ਧੀਏ, ਉਹ ਆ ਗਿਆ ਤੇਰਾ
ਰਾਜਕੁਮਾਰ... ਹਵਾ ਦੇ ਘੋੜੇ ਚੜ੍ਹ... ਮੇਰੇ ਪਿਉ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ... ਵੀਰਾ ਕਹਿੰਦਾ...ਭੈਣੇ, ਇਹ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ
ਉਧਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਐ, ਤੂੰ ਜਾਵੇਂਗੀ, ਮਗਰੇ ਮਗਰੇ ਅਸੀ ਆ ਜਾਂਗੇ ਤੇ ਰਲ ਕੇ ਪਾਉਂਡ ਤੇੜਾਂਗੇ। ਇਕ
ਪਾਉਂਡ ਅੱਸੀ ਨੂੰ ਚੱਲੂ।” (ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 29)

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਆਹ ਜੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਅਣਜੋੜ
ਵਿਆਹਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਜਜ਼ਬਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਵਿਤਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਸੋਚ ਦੀ ਰੰਗਤ
ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਤਾਰ ਤਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ

ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਆਪਣੀ ਹੀ ਜਾਤ ਵਿਚ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਦਾ ਮਸਲਾ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਟੇਢਾ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪਲੇ ਬਚੇ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਮਾਪੇ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹਾਂ ਬਾਰੇ ਮੰਨਦੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਕਲੇਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਤਨ ਰੀਹਲ ਨੇ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ (ਕੁੜੀ ਦੀ ਮਾਂ) ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਤੱਥ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ :

“ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ : ਵਲਾਇਤ ਦੀ ਤਾਂ ਹਵਾ ਹੀ ਐਸੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮਰਜ਼ੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਮ ਸਿੰਘ : ਇਹ ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੁੜੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ ਕਹਿ ਕੇ ਸਰ ਜਾਊਗਾ। ਲੋਕ ਕੀ ਸੋਚਣਗੇ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਉੱਪਰ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ।” (ਭਰੋਸਾ 73)

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਯੋਗਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਅਤੇ ਬੇਟੀ ਬਾਰੇ ਸਿਖਰ ਦੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਬਲਕਿ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਭੇਜ ਕੇ ਮਰਵਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਬੇਤੁਕੀਆਂ ਜਿਦਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਸੁਖਮਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਜੀ ਸਕਦਾ।

ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਕੁਝ ਘਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਮਸਲਾ ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ, ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਤਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਰੁਚੀ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਹਰਕੰਵਲਜੀਤ ਸਾਹਿਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਹੈ,

“ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਚਮੁਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਹਕੀਕਤ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੁਖਦਾਈ, ਕੁਰਖਤ ਅਤੇ ਕਰੂਪ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਲੜਕੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਵਰ ਚੁਣ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹਾਨਾ ਲਾ ਕੇ ਇੰਡੀਆਂ ਭੇਜ ਕੇ ਜਬਰਦਸਤੀ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਇਨਸੀਡੈਂਟ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ *Racial Discrimination* ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, *Civil Liberties* ਅਤੇ *Human Rights* ਦਾ ਰੋਲਾ ਵੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਖੁਦ ਅਸੀਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬਦਤਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਿਤਕਰੇਬਾਜ਼ੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਨਸਲ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।“ (ਇਸ ਗਰਬ ਤੇ ਚਲਹਿ ਬਹੁਤੁ ਵਿਕਾਰਾ

8)

ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਖਹਿਰਾ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਸਦੇ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਯਥਾਰਥ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ :

“ਸੁਖਦੀਪ, ਜੇ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਇੰਡੀਅਨ ਲੋਕ ਬੜੇ ਰਿਲੀਜੀਅਸ ਨੇ, ਸਾਰੇ ਹੀ ਪਰੇਅਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਆ, ਹੋਲੀ ਬੁਕਸ ਵੀ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਕਿ ਰੱਬ ਇਕ ਏ, ਕੋਈ ਕਾਸਟ ਜਾਂ ਇਨਈਕੁਐਲਿਟੀ ਨਹੀਂ; ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਦੇ ਲਵਰ ਕਾਸਟ ਨੂੰ ਇਗਨੇਰ ਕਰਨ ਦੀ ਟਰਾਈ ਕਰਦੇ ਆ ਤਾਂ ਕਾਸਟ ਈ ਬਿਗ ਇਸੂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਆ।“ (ਅੰਨੀਆਂ ਗਲੀਆਂ 23)

ਦੇਸ਼ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਦੋਂ ਤਕ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਵਰਗੀਆਂ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਘਸੀਆਂ ਪਿਟੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਜਗੀਰੂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਆਦਿ ਵੇਲਾ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੇ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਨਿਰ-ਅਰਥ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿ

ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਛੁਪੇ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਭਵਿੱਖ ਖੁਸ਼ ਨੁਮਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ

ਪਰਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਉਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਜੰਮੇ ਪਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਾਰਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸਮੀਕਰਣ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਉਸ ਸੋਚ ਤੋਂ ਜੋ ਕਾਰਜ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਅਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਲਾ ਅੰਤਰ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰ ਦੋਨਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਸੋਚ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋਚਾਂ ਵਿਚਲਾ ਇਹ ਅੰਤਰ ਆਂਤਰਿਕ ਤਣਾਓ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਸੁੱਖ-ਸੁਵਿਧਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਛੱਡਣ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਪਰਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਧੀਆਂ-ਪੁਤਰਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਰਵਈਏ ਤੋਂ ਦੁੱਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ। ਇਹ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਾੜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਜਗੀਰਦਾਰ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨਾਲ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਸਰ ਕਰ ਰਹੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜੋ ਨਿਜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਚਾਹਵਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪਲੀ ਹੋਈ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਔਲਾਦ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਬੇਔਲਾਦ ਹਨ।

ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਪਾੜੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਰਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਥ ਦਾ ਹੀ ਦੂਸਰਾ ਨਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਪਾੜਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪੇਂਡੂ ਜਮੀਨ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਉਪਜ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਯੁੱਗ ਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਹਰ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੁਖ ਆਧਾਰ “ਲੋਕ ਕੀ ਕਹਿਣਗੇ “ ਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਸੋਚ “ਲੋਕ ਕੌਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। “

ਸਾਧੂ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਮਸਲੇ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਉਭਰਦੇ ਤਨਾਅ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਵਲੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਦੀ ਚੋਣ ਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫੋਕੀ ਟੋਹਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪਾਤਰ :

“ਬਬਲੀ : ਮੇਰੇ ਘਰ ਦਿਆਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇੱਜ਼ਤ ਵਧੂਗੀ। ਨਾਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਚ ਆ ਪਈ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਪਰਾਪਰਟੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਰਹੂੰਗੀ।

ਰਾਜੂ : ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਇੰਨਾਂ ਖਿਆਲ ਨਈਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਰੋਅਬ ਪਾਉਣ ਦਾ ਚਾਅ ਆ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੀ ਫੀਲਿੰਗਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਈਂ ਕਰਦੇ। “ (ਕਿਹਦਾ ਵਿਆਹ 99)

ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਸੋਚ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹਰ ਗੱਲ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਜ਼ਤ ਕਿਵੇਂ ਬਣੇ ਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਆਪਣੀ ਨਿਜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਰਾਸ ਨਹੀਂ ਅਉਂਦੀਆਂ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੈ ਤੇ ਨਿਜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਰਾਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ।

ਦੇ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾੜੇ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਦੋਨਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਆਏ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਜਿਸ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਕੋਲ ਅਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਚੂਰ ਚੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਜਦੋਂ ਅਣਗੋਲਿਆ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਉ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਪੱਛਮੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸੋਚਣ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਣ। ਇਸ ਦੋਹਰੇ ਮਾਪ-ਦੰਡ ਕਾਰਨ ਦੋਨਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ ਤਣਾਓ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਆਤਮਜੀਤ ਨੇ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ,

“ਇਹ ਮੁਲਕ ਦਾ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ, ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਸੰਸਾਰ ਸੀ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਦਾ। ਆਪਾਂ ਜੁੜ ਕੇ ਜੀਂਦੇ ਸੀ, ਇਹ ਟੁੱਟ ਕੇ ਜੀਂਦੇ ਆ। ਆਪਾਂ ਏਸ ਫਰਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਦੋ ਮੰਗਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਾਲ ਮੰਗੀਆਂ ਚੋਪੜੀਆਂ। ਘਰ ਦੇ ਬੂਹਿਉਂ ਬਾਹਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਅੰਦਰ ਦੇਸੀ। ਅਸਾਂ ਇਹੋ ਸੋਚਿਆ ਪਈ ਸਾਡੇ ਨਿਆਣੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤਾਂ ਪੱਛਮੀ ਹੋਣ, ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਤਾਂ ਪੂਰਬੀ, ਬੋਲਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤੇ ਸੋਚਣ ਪੰਜਾਬੀ। ਕਮਾਈ ਹੋਵੇ ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਤੇ ਖਰਚ ਹੋਵੇ ਰੁਪਈਆਂ ਦਾ...।” (ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ 82-83)

ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਤਮਕ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਤਾਂ ਦੇਣੀ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਡਾਲਰਾਂ ਪੌਂਡਾਂ ਦੀ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤ ਦੇਣ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਸੁੱਖਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਨੂੰ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਤੋਂ ਉਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ

ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੇ ਗੋਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਦੀ ਪੂਰਬੀ ਸੋਚ ਲਈ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹਨ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਤਨਾਅ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ।

ਸਵੈ-ਹੋਂਦ

ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਭਾਲ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਦਿਲ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਤਕ ਬਦਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਂਕਾਰਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਮਜਬੂਰੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ :

“ਜੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ‘ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ’ ਨਾ ਲੁੱਟ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅੱਜ ਸਾਡੀਆਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪੰਜੇ ਘਿਉ ਚ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਲੈਣ ਦੇ ਸੀ ਕਿਤੇ। ਗੋਰਿਆਂ ਕੋਲ ਰੋਟੀ ਲਈ ਨਾ ਆਏ ਹੁੰਦੇ ਆਪਾਂ। ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਸਰਦਾਰ ਜੇਗਾ ਸਿੰਘ ਸੇਰਗਿੱਲ ‘ਜੈਗ’ ਬਣਦਾ। “

“ਆਪਣੇ ਘਰ ਜੋ ਰੱਜਵੀਂ ਖਾਈਏ

ਬਾਰ ਪਰਾਏ ਕਾਹਤੋਂ ਜਾਈਏ

ਘਰਵਾਸੀ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਹੋਈਏ

ਛੱਡ ਛੱਡਾ ਆਪਣਾ ਘਰ-ਬਾਰ ” (ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ 35)

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪੱਡ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤਾਂ ਖਤਮ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਹਨ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਗੁਆਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖਦਾਇਕ ਹੈ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੇ ਨਾਟ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ,

“ਪੱਡਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਪੱਡ

ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੁੱਲ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੱਡ ਹੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪੱਡ ਹੀ

ਰਿਸ਼ਤੇ। ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਦਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕੁਝ ਵੇਚ ਕੇ ਉਹ ਇੰਡੀਆ ਵਿਚੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਰਗੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਪੁੱਜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਇਕ ਉਨਤ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੈਟ ਹੋ ਕੇ ਵਧੀਆ ਜੀਵਨ ਜੀ ਸਕਣ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਗੁਆ ਕੇ ਉਹ ਨਾ ਉਥੋਂ ਜੋਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਇੰਡੀਆ ਜੋਗੇ। ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਅਤੇ ਪੈਂਡਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੌਕ ਦਾ ਵਿਕਾਊ ਮਾਲ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਤਨ ਵੀ ਵਿਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਵੀ। ਮਨ ਤਨ ਵੇਚ ਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਪਛਾਣ ਹੀ ਵਿਕ ਗਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਨਾ ਹੋਏ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।” (ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 9)

ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਾਵਿ ਸਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ :

“ਛੋਟਾ ਜਦ ਮੈਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ

ਦੇਖ ਜਹਾਜ਼ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ

ਹੱਥ ਦਾ ਬਣਾ ਕੇ ਜਹਾਜ਼ ਜਿਹਾ

ਸੁਪਨਾ ਬਣ ਕੇ ਉਡਦਾ ਸੀ

ਸੁਪਨਾ ਅੱਜ ਸੱਚ ਹੋਇਆ ਏ

ਪਰ ਮਨ ਬੜਾ ਈ ਰੋਇਆ ਏ

ਧਰਤੀ ਯੂ.ਕੇ. ਦੀ ਤੇ ਆ ਕੇ

ਨਾਂ ਮੇਰਾ ਗੁੰਮ ਹੋਇਆ ਏ” (ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 15)

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੱਚ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਪਰ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਪੈਸਾ ਹੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਡਾਲਰ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੌੜਦੇ ਹਨ। ਡਾਲਰਾਂ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਸੁੰਗੜ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ। ਜਿਵੇਂ
ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ - ਹੈਰੀ

ਜੇਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ - ਜੈਗ

ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ - ਕੈਲੀ

ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਚਕਾਚੌਧ ਵਿਚ ਉਹ ਸਵੈ-ਹੋਂਦ ਹੀ ਮਿਟਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਵੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਨੈਤਿਕ ਵਿਗਠਨ

ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਅਜੋਕੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਮੱਨੁਖ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗਰਕ ਹੋ ਰਹੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਉਪਰ ਹੋ ਰਹੀ ਵਿਅੰਗ ਕਸਿਆ ਹੈ। ਨੈਤਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ,

“ਖੁਲ੍ਹ ਦੀ ਤਾਂ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੱਦ ਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਧਾਰਣ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਹੈ ਓਪਰਾਪਨ ਹਰ ਗੱਲ ਵਿਚ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਮਸ਼ੀਨੀ ਦੇਸ਼ ਹੈ, ਮੱਨੁਖੀ ਹਿਰਦੇ ਵੀ ਮਸ਼ੀਨੀ ਪੁਰਜਿਆਂ ਵਰਗੇ ਹੋ ਗਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।” (ਆਤੂ ਦਾ ਵਿਆਹ 108)

ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚੀ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਸੁਰਜੀਤ ਇੰਗਲੈਂਡ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਆਪਣੀ ਸਹੇਲੀ ਨੂੰ ਖਤ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸਚਾਈ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਮੀਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਕਿਵੇਂ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁਲ ਕੇ ਨੈਤਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਨੈਤਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਤੇ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ,

“ਅਸੀਂ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਤੇ ਪਰਤਾਪ ਦੀਆਂ

ਸਿਫਤਾਂ ਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਵਿਸਰ ਗਏ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ

ਉਪਕਾਰ ਹਦਾਇਤਾਂ ਵਿਸਰ ਗਏ

ਅਸਲੇ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਭਟਕ ਰਹੇ

ਵਤਨਾਂ ਤੋਂ ਉਜਾੜੇ ਪੈਂਡਾਂ ਦੇ

ਇਹ ਬੁਰੇ ਨਤੀਜੇ ਪੈਂਡਾਂ ਦੇ

ਆ ਦੇਖ ਪੁਆੜੇ ਪੈਂਡਾਂ ਦੇ।” (ਪੈਂਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ 10)

ਸਮਾਜ-ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆ

ਡਾ. ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ ਕੈਲੇ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵ ਰੋਜਾਨਾ ਅਜੀਤ ਵਿਚ ਇਕ ਲੇਖ “ਹਾਏ ਕੈਨੇਡਾ, ਆਖਰ ਕਿਉਂ? “ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਡਜਸਟ ਹੋਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਡਿਗਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੀਆਂ-ਭਲੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਰਸਯੋਗ ਹੈ। ਬੁਹਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਘੱਟ-ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟਿਚਕਰਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਘੱਟ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਉਥੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਕੋਈ ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਵਿਚ ਕੋਣ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਕੰਮ ਚੰਗਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਮਾੜਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਘਟੀਆ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਜਰਤ ਉਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ,

“ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਡੀ.ਈ.ਓ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਉਥੇ ਗਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਸਕਿਊਰਟੀ ਗਾਰਡ (ਸਾਡੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੌਕੀਦਾਰ) ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲਣ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦੇ ਉਸ ਦਾ ਦੋਸਤ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਡੀ.ਸੀ. ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਆ ਕੇ ਸਕਿਊਰਟੀ ਗਾਰਡ ਹੈ। “ (“ ਹਾਏ ਕੈਨੇਡਾ, ਆਖਰ ਕਿਉਂ “ ਅਜੀਤ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਮਿਤੀ 30.12.18)

ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਅਕਸਰ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਕਾਰਨ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ

ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸਿੱਖ ਕੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ-ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਨੇ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ,

“ਸਾਡੇ ਅਰਗਿਆਂ ਅਨਪੜ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਮੁਲਕ ਬਾਹਲਾ ਈ ਭੈੜਾ। ਬੰਦਾ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਨਾ ਵਾਸਤਾ। ਸੜਕ ਤੇ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਆਣੇ ਦੰਦੀਆਂ ਚਘਾਉਂਦੇ ਆ। ਸਟੋਰਾ ਵਿਚ ਜਾਓ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਡੀ ਅਲਾਂ ਏਦਾਂ ਦੇਖਦੇ ਆ ਜਿਦਾਂ ਅਸੀਂ ਚੋਰ ਹੋਈਏ। ਘਰ ਬੈਠੇ ਤਾਂ ਨਿਆਣੇ ਟੀ.ਵੀ. ਨਹੀਂ ਬੰਦ ਕਰਦੇ। ਉਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਸਾਡੇ ਕੁਛ ਸਮਝ ਈ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਹੁਣ ਘਰ ਬੈਠੇ ਕਰੀਏ ਵੀ ਕੀ। ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਆ ਕਿਸੇ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਗੱਪ ਸੱਪ ਮਾਰੀ ਜਾਏ।” (ਹਵੇਲੀਆਂ ਤੇ ਪਾਰਕਾਂ 44)

ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਗਏ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਜੋ ਪਰਵਾਸੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ। ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ ਖੁਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਥੋਂ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ,

“ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਭੈਣ ਜੀ ਆਹ ਤਾਂ ਵਧੀਆ

ਹੋਇਆ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਆਂ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬੋਲੀ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਈ ਨਈ ਪੈਂਦਾ। “ (ਬੋਤਲ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ 5)

ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ

ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਬਲਿਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ ਗੁਨਾਹ ਹੈ। ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ-ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ :

“ਜਗਤ ਸਿੰਘ : ਨਾ ਦਰਾਮ ਪੀ ਕੇ ਅਸੀਂ ਕਿਹੜਾ ਬੱਕਰੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸੀ ਪਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਲਜੇ ਲੂਹ ਹੁੰਦੇ ਸੀ।

ਸੂਬੇਦਾਰ : ਪਰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਤਾਂ ਉਲਟ ਹੈ ਨਾ। ਏਥੋਂ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਕਹਿੰਦਾ ਬਈ ਬੰਦਾ ਪਬਲਿਕ ਥਾਂ ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਪੀ ਸਕਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਰੋਲੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਵੇ। “ (ਹਵੇਲੀਆਂ ਤੇ ਪਾਰਕਾਂ 48)

ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਿਹਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੁਫਤੀ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਕੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹਨ ਤੇ ਬੀਮਾ ਪਾਲਿਸੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਫਾਇਦਾ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ

ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਮਿਲਦੀ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਬੁਲੀਇੰਗ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ

ਬੁਲੀਇੰਗ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਅਕਸਰ ਸਕੂਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜੁੜਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਹੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬਦਮਾਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭੇਲੇ ਭਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਤੱਕ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਗੜੇ ਤਿਗੜੇ ਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਕੋਈ ਗੈਂਗ ਕਿਸੇ ਸਰੀਫ ਜਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਲਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਐਂਜਲਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਸਕੂਲ ਜਾਂਦਾ ਮੋਟਾ ਬੱਚਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਜਾਇਜ਼ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੈਸੇ ਮੰਗੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਕਿੰਨੀ

ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਕ ਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

“ਬੜਾ ਐਖਾ ਹੈ ਏਦਾਂ ਚੁੱਪ ਕਰਨਾ,

ਕਿ ਪਲ ਪਲ ਸਹਿਮ ਦੀ ਇਕ ਮੌਤ ਮਰਨਾ।

ਨਹੀਂ ਹੈ ਦੋਸ਼ ਕੋਈ, ਫਿਰ ਵੀ ਡਰ ਕੇ

ਜਿਗਰ ਅਣਗਿਣਤ ਚੀਖਾਂ ਨਾਲ ਭਰਨਾ। “ (ਸਹਿਮ ਦੇ ਪਲ 54)

ਮਾਂ-ਬਾਪ ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਡਬਲ ਸਿਫਟਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਤੇ ਫਿਰ ਥੱਕ ਕੇ ਘਰ ਆਉਣਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ

ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਕੰਮ ਦੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਕਰਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਦੇਸਤਾਨਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਇੱਕਲਤਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹੋਏ ਮਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਘਰ ਦੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਸਿਰਫ ਗੁੱਸੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਹਿਮ ਦੇ ਪਲ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ :

“ਰਵੀ : Mom I don't want to go to school.

ਰਣਜੀਤ : ਛਿੱਤਰ ਖਾਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਲੱਗਦੇ ਨੇ ਇਹਦੇ, ਜਾਣਾ ਨੀ ਇਹਨੇ ਸਕੂਲ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਿੰਸ ਨੇ “ (ਸਹਿਮ ਦੇ ਪਲ 57)

ਰਵੀ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਘਰ ਵੀ ਡਾਂਟ ਖਾਂਦਾ ਤੇ ਸਕੂਲ ਵੀ ਬਦਮਾਸ਼ ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁੱਟ ਖਾਂਦਾ ਲਾਚਾਰੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਵੀ ਦਾ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਵਲੋਂ ਦਿਖਾਲੀ ਹੈਕੜ ਥੱਲੇ ਦੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਕ ਗੀਤ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ:

“ਧੱਕੇ ਮੁਕੇ ਗਾਲਾਂ ਝਿੜਕਾਂ, ਕੀ ਕੀ ਸਹਿੰਦੇ ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ

ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਦੱਬ ਲੈਂਦੇ ਨੇ, ਕੁਛ ਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ

ਅੰਦਰੇ ਅੰਦਰੀ ਟੁੱਟਦੇ ਜੁੜਦੇ, ਉਠਦੇ ਬਹਿੰਦੇ ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ

ਦੇ ਚਿੱਤੀ ਵਿਚ, ਦੇਹਰਾ ਜੀਵਨ ਜੀਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ “ (ਸਹਿਮ ਦੇ ਪਲ 65)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਦੇਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਿਆ ਕਰਨ। ਆਮਤੌਰ ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਘੱਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਘੁਰਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ।

ਸਹਿਮ ਦੇ ਪਲ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਨਜਿਠਣ ਲਈ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਹੈ,

“ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤਾਂ ਇਹ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਦਿਵਾ ਸਕੀਏ ਤੇ ਚੰਗੇ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਸਕੀਏ। ਅਗਰ ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਗਲਤ ਰਸਤਾ ਚੁਣ ਲਿਆ ਫਿਰ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਦਿਨ ਰਾਤ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਜੋੜੀ ਸਾਰੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਵਹਾ ਦੇਣਗੇ।” (ਸਹਿਮ ਦੇ ਪਲ 79)

ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਸਕੂਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਸੋਸ਼ਣ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬੱਚਾ ਜਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਜ ਸੇਵਿਕਾ ਵਲੋਂ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ,

“ਔਰਤ ਦੇਖੋ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨੀਕੇਸ਼ਨ ਦੀ ਪਰਾਬਲਮ ਬਹੁਤ ਜਾਦੇ ਆ। ਡਰਦੇ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਬਾਰੇ ਘਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪਿਛਲੀ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਪਈ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਨਿਆਣੇ ਉਹਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਆ ਕਦੀ ਕਦੀ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਰਾਬ ਪੀਤੀ ਹੋਵੇ।” (ਬੇਤਲ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ 6)

ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਭਰਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਬੱਚੇ ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਭ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰ ਸਕਣ ਤਾਂ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਰੰਗ ਨਸਲ ਦਾ ਭੇਦ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਰਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਜ਼ਹਿਰ ਦੀ ਫਸਲ” ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੀੜੇ ਮਾਰ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਸਪਰੇਅ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਲੇ ਲੋਕ ਭਾਵ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੋਸ਼ਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਰੇ ਤੇ ਕਾਲੇ ਦਾ ਫਰਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਾਲਕਾਂ ਵਲੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਫਰਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਵੀ ਫਰਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਦਰਜੇ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੇ ਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਉਥੇ ਆਵਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਨੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ,

“ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ MAJORITY ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।
Even ਇੰਜ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੱਟਵਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:
ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਮਗਰ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ : ਜੱਟ Boys ਜਾਂ ਜੱਟ Guys ਆਦਿ। ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਹੀਣ
ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਤਰ ਕਾਫੀ ਘਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। “ (ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਵਾਂ
ਜ਼ਮਾਨਾ 25 ਜੂਨ 2000)

1.4.3 ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ: ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਹਿਚਾਣ ਵਜੋਂ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਟਕ, ਨਾਵਲ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕਿਉਂ ਕਿ ਨਾਟਕ ਪਾਠ ਤੇ ਮੰਚ ਦੋਨੋਂ ਵਿਧਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਟਕ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।

ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਪਾਲ ਕੌਰ ਨੇ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਰਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

“ (ੳ) ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਥਵਾ ਇਤਿਹਾਸ/ਮਿਥਿਹਾਸ ਉਤੇ ਪਰਤਵੀਂ ਝਾਤ ਮਾਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਜਿਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟ ਹੈ।

(ਅ) ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਜੋ ਵਿਸ਼ਾ, ਵਿਧਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਪਖੋਂ ਪੱਛਮੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਵਿਧਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਪਖੋਂ ਪੱਛਮੀ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਨਾਤਾ ਨਾ ਜੋੜਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਜੋ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਵਸੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਹੁ ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।” (ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ, ਖੋਜ ਦਰਪਣ, ਜਨਵਰੀ 1996 128)

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵੀ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਗਿਣਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕਾਂ, ਕਾਵਿ ਨਾਟਕਾਂ ਅਤੇ ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।

ਸੀਮਾ ਸ਼ਰਮਾ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਤੱਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਰੁਖ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ ਜਗਤ ਵਿਚ ਕਈ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਕੀਨੀਆ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।“ (ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ 24)

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਰੰਭ 1913 ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਪਰ ਨਿਰੰਤਰ ਸਿਲਸਿਲਾ 1962 ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਦੇਸ਼ ਵੱਧੂਰ, ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜੇ, ਓਪਰੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਛੋੜੇ ਕਾਰਨ ਭਾਵੁਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਵਿਛੜਨ ਦਾ ਗ਼ਮ, ਦੇਸ਼ਤਾਂ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਆਂ ਸੰਗ ਬਿਤਾਈਆਂ ਅਭੁੱਲ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਦੂਸਰੇ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਨਸਲਵਾਦ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰਹੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ, ਕਾਲੇ-ਗੋਰੇ ਦੇ ਭੇਦ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬੇ ਦੇ ਫਰਕ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ, ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

“ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਉਪਲੱਬਧ ਹਵਾਲਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਕਿਰਤ ਗਿਆਨੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਟਕ ‘ਆਤੂ ਦਾ ਵਿਆਹ’ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਨਾਟਕ 1968 ਵਿਚ ਮੰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੂਜਾ ਹਵਾਲਾ ਕੈਨੇਡਾ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ

1972 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਕਲਚਰਲ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਖੇਡੇ ਗਏ ਨਾਟਕ 'ਤੀਜੀ ਪਾਸ ਨਾਲ ਹੋਈ'

(https://pa.wikipedia.org/wiki/ਪਰਵਾਸੀ_ਪੰਜਾਬੀ_ਨਾਟਕ)

'ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ' ਅਜਮੇਰ ਰੇਡੇ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਰਚਿਤ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਾਸੀ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਨਸਲਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੋ ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ' ਅਤੇ 'ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਇੱਕ ਸੁਪਨਾ, ਨਿਰਲੱਜ, ਵੀਜ਼ਾ ਤੇ ਥਲੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਪੌੜੀ ਨਾਟਕ ਵੀ ਸਿਰਜੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਜੋ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਵੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਣਾ ਲੇਚਦੇ ਹਨ, ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਲਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮਰਦ ਤੇ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਤੀਸਰੀ ਅੱਖ' ਇਕਾਂਗੀ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਮਰਦ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਵੱਸ ਰਹੇ ਭਾਰਤੀ ਮਰਦ ਲਈ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਵੀਜ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋ ਰਹੀ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਨੂੰ 'ਵੀਜ਼ਾ' ਇਕਾਂਗੀ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਨਿਮਾਣੀਆਂ ਗਊਆਂ' ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰੇ ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ। ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨੀ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਘਿਨੋਣੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਤਮ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿਚ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀ ਦਾ ਬੁਢੇ ਨਾਲ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਘਾਣ ਡਾਲਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਕਿ ਚਾਚਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਭਤੀਜੀ ਨੂੰ ਬੁਢੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹੁਣ ਦੇ ਡਾਲਰ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਡਿਪਟੀ ਦੀ ਧੀ' ਤੇ 'ਫਰੈਂਡ' ਪਰਵਾਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਤਰਸੇਮ ਨੀਲਗਿਰੀ ਇੱਕ ਸੁਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਬੀਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਲੰਮੀ ਸੜਕ ਲਾਹੌਰ ਦੀ', 'ਚੱਕਰਵਿਊ' ਅਤੇ 'ਛੜਿਆਂ ਦਾ ਗੀਤ' ਬਹੁਤ ਮਕਬੂਲ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਅਤੇ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਦੇ ਰਚੇ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਮੰਚਿਤ ਇਕਾਂਗੀ ਵੀ ਨਾਟਕੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਹਾਨ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹਨ। ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਭੂਤ, ਪਿਕਟ ਲਾਈਨ, ਹਵੇਲੀਆਂ ਤੇ ਪਾਰਕ ਕਿਹਦਾ ਵਿਆਹ, ਜ਼ਹਿਰ ਦੀ ਫਸਲ, ਮਲੂਕੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਾ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਸ਼ੇਰ ਨਾਲ ਟੱਕਰ, ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੁੜੀ ਹੋਈ ਹੋਈ ਐ, ਹਰ ਉਮਰ ਦਾ ਇਕੋ ਰੋਣਾ, ਆਉ ਘਰ ਘਰ ਖੇਡੀਏ, ਜਗੀਰੂ ਲੰਬੜ ਤੇ ਕੁਝ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਆਦਿ ਇਕਾਂਗੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਮਨ ਦੀਆਂ ਗੂੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਨਿਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਹਨ। 1973 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ 'ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ' ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਪਾਤਰਾਂ ਅੰਦਰ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਦੇ ਪਰਦੇ ਉੱਤੇ ਯੋਗ ਸੰਦਰਭ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਤਰਾਂ ਅੰਦਰ ਹੋ ਰਹੀ ਕਾਵਿਕ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਦੋਹਰੀ ਯਾਤਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਸਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਟਕਰਾਓ ਨੂੰ ਕਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਚਨਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ। 'ਬੀਮਾਰ ਸਦੀ' ਵਿਚ ਰਵੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਗੜ ਚੁੱਕੇ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਤਤਕਾਲੀਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਹੈ।

'ਦਰ ਦੀਵਾਰਾਂ' (1980) ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਟੁੱਟੇ ਘਰਾਂ ਤੇ ਇਕ ਮਾਪਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ।

'ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੁਪਹਿਰ' (1983) ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। 'ਚੌਕ' ਨਾਟਕ (1984) ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਰਵਾਇਤੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਅਤੇ ਗਾਇਣ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੁਆਰਾ ਕਵੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਦਰਸ਼ਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਗਾਰਗੀ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

'ਰੂਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ' (1984) ਕਵੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਰਚਿਤ ਰਚਨਾ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਨਾਟਕ ਗਲੋਬਲ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਠੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਿਨੇਮੈਟਿਕ, ਵੀਡੀਓ ਅਤੇ ਟੀ.ਵੀ. ਤਕਨੀਕ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। 'ਸਿਫਰ ਨਾਟਕ' (1987) ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਥੀਏਟਰੀਕਲ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਭੌਤਿਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮਾਨਵੀ ਪਰਸਵਾਰਥ ਦੀ ਅਰਥਹੀਣਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ।

ਕਵੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਨਾਟਕ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵੱਲ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ 'ਲੰਡੜਾ ਆਸਮਾਨ', 'ਸੂਤਰਧਾਰ ਬੋਲਦਾ ਹੈ', 'ਚਾਨਣ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹਨ', 'ਹਥੇਲੀ ਉੱਤੇ ਉੱਗਿਆ ਸ਼ਹਿਰ', 'ਹਿਜੜੇ', 'ਕਲੰਕੀ ਅਵਤਾਰ', 'ਉਠਾਂ ਵਰਗੇ ਆਦਮੀ', 'ਦਸਤਾਨਿਆਂ ਵਰਗੇ ਹੱਥ', 'ਘਰ ਵਿਚ ਬਘਿਆੜ', 'ਮੱਟੇ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ', 'ਧੁਮਕੇਤੂ, ਉਰਫ ਉਨੀ ਸੇ ਨੜਿਨਵੇਂ, ਦਾੜੀ ਵਾਲਾ ਘੋੜਾ ਆਦਿ। ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਨੇ 'ਲੰਡੜਾ ਆਸਮਾਨ' ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਹਾਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਮੇਠਿਆ ਹੈ। ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪੈਰੋਕਾਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਦੁਬਿਧਾ ਅਤੇ ਅਸੰਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜਗਤਾਰ ਢਾਅ ਇੱਕ ਜਾਣਿਆ ਪਛਾਣਿਆ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ। ਜਗਤਾਰ ਢਾਅ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ 'ਇੱਕ ਸੁਪਨਾ ਮਛਲੀ ਦਾ' ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸੁਲਝਾਉਣ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ 'ਜ਼ਮੀਨ' ਅਤੇ 'ਮਿੱਠੀ ਜੇਲ੍ਹ' ਨਾਟਕ ਦਿੱਤੇ। 'ਜ਼ਮੀਨ' ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ (1972) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਉੱਥੋਂ ਡਾਲਰ ਕਮਾ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਹ ਲੋਕ ਘਟੀਆ ਤੋਂ ਘਟੀਆ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਮਿੱਠੀ ਜੇਲ੍ਹ', ਕਰਜ਼ਾ ਤੇ ਸਿੰਗਾਂ ਵਾਲਾ ਸੇਹਾ ਆਦਿ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲ ਤਸਵੀਰ ਦਿਖਾਈ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਰੇਲੂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਰਕ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੁਰਜੀਤ ਕਲਸੀ ਜੋ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ 'ਪੋਹ ਦੀ ਅਗਨ' ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੈ। 'ਧੀਆਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ', 'ਮਹਿਲੀਂ ਵਸਦੀਆਂ ਧੀਆਂ', ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਕਲਸੀ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਰਚਨਾ 'ਚੇਤਨਾ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਛੱਤਰੀ', 'ਵੈਨਕੂਵਰ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ' ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਝਾਤ ਪੁਆ ਰਹੇ ਹਨ।

ਜਾਤ ਪਾਤ ਵਰਗੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਨਾਟਕ ਹਰਕੰਵਲਜੀਤ ਸਾਹਿਲ ਦਾ 'ਇਸ ਗਰਬੁ ਤੇ ਚਲਹਿ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਰਾ' ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਸ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸਦਿਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਨ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਪ੍ਰਤੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਨਿਕਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਪ੍ਰੀਤ ਮਾਨ ਦੇ ਨਾਟਕ ਸਵਾਲੀਆ ਨਿਸ਼ਾਨ, ਜੈ ਜਨਣੀ, ਅਗਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ। ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਖਹਿਰਾ ਦਾ

'ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ' ਵਿਚ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਉੱਕਾਰਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਜਹਾਜ਼', 'ਪ੍ਰਗਟਿਓ ਖਾਲਸਾ', ਪਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸਵੈਚ ਦਾ 'ਭਲਾ ਮੈਂ ਕੌਣ', 'ਬਲਦੇ ਬਿਰਖ', ਪਰਮਜੀਤ ਗਿੱਲ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਮੇਰਾ ਘਰ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ', ਨਾਹਰ ਅੰਜਲਾ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਦੌੜ' ਤੇ 'ਸੁਪਰਵੀਜ਼ਾ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ' ਪਰਦੇਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲਿਖੇ ਗਏ।

ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਆਤੂ ਦਾ ਵਿਆਹ', 'ਡਿਪਟੀ ਦੀ ਧੀ', 'ਫਰੈਂਡ' ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਬਿਆਨਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਨਾਟਕ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਅਸਰ ਦਰਸਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਰ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਪੱਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ' ਤੇ 'ਛੜਿਆਂ ਦਾ ਗੀਤ' ਵਿਚ ਅਸਲੀ ਬਦਲਦਾ ਸਮਾਜ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ।

ਖੇਜੀ ਕਾਫਿਰ ਨੇ ਮਾਈ ਭਾਗੋ, ਦੇ ਅਣਖੀਲੇ ਯੋਧੇ, ਮੱਸਾ ਰੰਗੜ, ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਜੁੱਤੀ, ਵਿਆਹ ਹੋਆ ਮੇਰੇ ਬਾਬਲਾ, ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ, ਲਾਸ਼ਾਂ ਬੋਲ ਪਈਆਂ, ਵਿਅਰਥ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ, ਬੀਟੀ ਦੀਆਂ ਡਾਂਗਾਂ ਅਕਾਲ ਬੁੰਗੇ ਦੀ ਜੰਗ ਲਿਖੇ।

ਰਤਨ ਰੀਹਲ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਮੈਤਰੀ ਭਾਵ' ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਤਾਣੇ ਬਾਣੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਇਆਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਸੁਧਾਕਰ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਓਵਰ ਟੈਮ' ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਗਲੋਬਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਪੱਡਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕੀ ਰੂਪ ਧਾਰਦੇ ਹਨ ਦਾ ਮਾਰਮਿਕ ਚਿਤਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉੱਕਾਰਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ' ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਲਈ ਹੋ ਰਹੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਲਿਆ ਹੈ।

ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਖਹਿਰਾ ਦੇ ਨਾਟਕ ਸੁਚਾ ਸਿੰਘ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਤੇ ਗੋਲਡਨ ਟ੍ਰੀ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੀਰਾ ਹੰਧਾਵਾ ਦਾ ਨਾਟਕ ਕੁੱਲਕੜ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ

ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਲਈ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਿਕ ਸੋਚ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਅਮੀਰ ਘਰਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਆਈਲੈਟਸ ਕਰਕੇ 6 ਬੈਂਡ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੁੜੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬਲਜੀਤ ਰੰਧਾਵਾ ਦਾ ਨਾਟਕ “ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਕਰਾ ਦੇ ਝਾਂਜਰਾਂ” ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਦਰਦ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਪ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜਦੇ ਹਨ। ਸੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਤੇ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਾਰਨ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸਮੀਕਰਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਨਾਟਕ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਗਰੂਕ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ, ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ, ਨਸਲਵਾਦ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸਥਿਤੀ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸਮੀਕਰਣਾਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਕਾਰਜ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਉਜਵਲ ਭਵਿੱਖ ਦਰਸਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

1.4.4 ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 1913 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਆਈ. ਸੀ. ਨੰਦਾ ਦੇ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕ 'ਦੁਲਹਨ' ਤੋਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨੰਦਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਆਈ.ਸੀ. ਨੰਦਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨਕਰਨ ਤੇ ਨੰਦਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਲ ਹੈ।

ਡਾ. ਆਤਮਜੀਤ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ,

“ਜਿਵੇਂ ਹੈਨਰਿਕ ਇਬਸਨ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਭਾਵੁਕਤਾ ਭਰੀ ਕਾਮੇਡੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਿਵਾਈ, ਉਸੇ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੰਦਾ ਦੇ ਮੰਚ ਮੁਖ ਨਾਟਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਨੰਦਾ ਤੋਂ ਪੂਰਵਲੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਨੰਦਾ ਇੱਕਲਾ ਹੀ ਜਿਸ ਇਬਸਨੀ (ਤਰਜ਼ ਦੇ) ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਵਿਚ ਲੈ ਆਇਆ ਉਹ ਕੰਮ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਬ੍ਰਿਜ ਲਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਾਗਰ ਦੇ ਨਾਟਕ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੀਮਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ, ਇਸ ਲਈ ਨੰਦਾ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਹੈ। ਨੰਦਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਖੁਦ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋਇਆ ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ, ਇਸ ਨਾਟ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗ ਲਿਆ।“ (ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸ਼ਰ 18)

ਨਾਟਕੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਭਖਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਵਿਸ਼ਾ ਲਿਆ, ਉਹ ਹੈ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਦਾ। ਇਕਾਂਗੀ ਦੁਲਹਣ ਵਿਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਚੰਦ ਆਪਣੀ ਧੀ ਮੇਲੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਦੁਹਾਜੂ ਬੁੱਢੇ ਨਾਲ ਪੈਸੇ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਗੁੱਡੀਆਂ ਪਟੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦੀ ਬੱਚੀ ਦਾ ਵਿਆਹ 62 ਸਾਲ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਟੁੱਟੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨੇਰਾ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ, ਪਿਆਰ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਵਿਚ ਨੰਦਾ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਨਪੀੜੀ ਹੋਈ ਔਰਤ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਲਈ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮੁਖ ਮਨੋਰਥ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਹੈ।

ਨੰਦਾ ਵੱਲੋਂ 1913 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਚ ਲਿਆ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਚ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਅੱਜ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜੀਅ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਤੋਂ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਨ। 1964 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕ 'ਆਤੂ ਦਾ ਵਿਆਹ' ਵੀ ਔਰਤ ਦੀ ਖਰੀਦੋ-ਫਰੋਖਤ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਦੁਲਹਨ ਵਿਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਚੰਦ ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਦਰੋਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਸੌਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤੂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵਿਚ 20 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੁਰਜੀਤ ਦਾ ਚਾਚਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਭਤੀਜੀ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸੌਦਾ 50 ਸਾਲ ਦੇ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ (ਆਤੂ) ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੱਸਿਆ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ 'ਦੁਲਹਨ' ਵਿਚ ਵੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਸੌਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ 'ਆਤੂ ਦਾ ਵਿਆਹ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ।

ਔਰਤ ਦੀ ਖਰੀਦੋ-ਫਰੋਖਤ ਬਾਰੇ 8ਵੀਂ-9ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਵੀ ਗੋਰਖਨਾਥ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

" ਦਾਮ ਕਾਢ ਬਾਘਣ ਲੈ ਆਇਆ,

ਮਾਓ ਕਰੇ ਮੇਰਾ ਪੂਤ ਵਿਆਹਿਆ,

ਗੀਲੀ ਲੱਕੜੀ ਕੇ ਘੁਨ ਖਾਇਆ।"

ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਵੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਨੰਦਾ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ 'ਦੁਲਹਨ' ਵਿਚ ਲਈ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕ 'ਆਤੂ ਦਾ ਵਿਆਹ' ਵਿਚ ਵੀ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਸੌਦਾ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਹ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਲੋਕ ਨਕਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਅਨੁਸਾਰ,

" 'ਦੁਲਹਨ ਅਤੇ 'ਸੁਹਾਗ' ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਲੋਕ ਨਕਲ ਤੋਂ ਆਈ ਹੈ। ਜੇ ਕਦੀ ਤੁਸੀਂ ਸੀਂਘੜੇ ਵਾਲਿਆਂ (ਜਲੰਧਰ) ਦੀ ਲਾਈ ਨਕਲ 'ਬੁੱਢੇ ਦਾ ਵਿਆਹ' ਦੇਖੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਇਕਾਂਗੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਕਿੱਥੋਂ ਆਈ ਹੈ? ਮੈਂ ਇਹ ਨਕਲ 1924 ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਸੀਂਘੜੇ ਵਾਲੇ ਕੋਈ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਨਕਲ ਵਿਚ ਇੱਕ ਬੁੱਢਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਵਾਲਾ ਪੈਸੇ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿੱਕੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਕੁੜੀ ਬਣਾ ਕੇ ਬੁੱਢੇ ਦੇ ਨਾਲ ਤੌਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਨੰਦੇ ਨੇ 'ਦੁਲਹਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਸ ਨਕਲ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ।' (ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ: ਸਰੂਪ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ 233)

ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਜਿਊਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਨਾਟਕ 'ਸੁਪਨਾ' ਜਿਸ ਦਾ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੇ ਨਵੰਬਰ 1887 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛਾਪਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਲ 133 ਬੰਦ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿਚ 3 ਸਵੱਈਏ, 14 ਚੌਪਈਆਂ ਅਤੇ 24 ਦੇਹਰੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਨਾਟਕੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੁਪਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕੀ ਟੱਕਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਫਲ ਮੰਚਨ ਦੇ ਗੁਣ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨਾਲ ਨਾਟਕੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਮੋਢੀ ਇਬਸਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਇਬਸਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ,

" ਇਬਸਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ,

ਸਵੈ ਪਛਾਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਪਾਖੰਡ, ਬਣਾਵਟ ਤੇ ਝੂਠੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਚੇਤਨਾ, ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਲਿਆਂਦੀ।" (ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ: ਸਰੂਪ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ 237)

ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੇਖਕ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਤਵ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਖਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰਹੀ ਹੈ।

1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ਾ ਔਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਣਜੋੜ ਵਿਆਹ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਿਹਾ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਦਾ ਅਨਪੜ੍ਹ ਨਾਲ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਸਿਆਣਿਆਂ ਦਾ ਮੁਰਖ ਨਾਲ। ਹਰਚਰਨ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਖੇਡਣ ਦੇ ਦਿਨ ਚਾਰ' ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤ ਦੀ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਦਰਅਸਲ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹਿਰਦੇ ਵਾਲਾ ਲੇਖਕ ਉਸ ਨਿਜੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਵਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਿਧਵਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੁੜਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਨੰਦਾ ਨੇ 'ਸੁਭੱਦਰਾ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਦਾ ਹੱਲ ਦਿੱਤਾ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਰ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਲਏ ਗਏ ਕਰਜ਼ੇ, ਨਸ਼ੇ, ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਕੋਹੜਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਹੱਲ ਦਿੱਤੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਬੜੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਧੂਈ ਦੀ ਅੱਗ', 'ਸੌਂਕਣ' ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਦਾ 'ਮੁਕ ਸੰਸਾਰ', 'ਅਤੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ' ਆਦਿ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਤਮਜੀਤ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਕਟਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਅਤ੍ਰਿਪਤੀਆਂ ਤੇ ਬੇਹੁਦਗੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਐਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੋੜੀ ਅਸਲੀਅਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿਤਰਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਅਧੀਨ ਬਦਲਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕਰੁਣਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਇੱਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ', 'ਤੂੜੀ ਵਾਲਾ ਕੋਠਾ' ਆਦਿ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ,

"ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦਾ

ਖੁੱਲ੍ਹਣਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਮੂਲ ਧਾਰਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਨਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਨੈਵਾਂ ਦਸਵਾਂ ਦਹਾਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਿਖਰ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੇਤਨਾ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਉੱਤਰ ਬਸਤੀਵਾਦ, ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ, ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਾਟ ਰੂਪ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਪਾਸੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਨੂੰ ਨਾਟ-ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਫੈਲਦਾ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਲਈ ਨਵੀਂ ਜ਼ਮੀਨ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।" (ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ 189-190)

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਗੁਲਾਮ ਹੈ ਤੇ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤਸੱਦਦ ਸਹਿ ਰਹੀ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਦੀ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ, ਉਹੀ ਸੰਤਾਪ ਉਹ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਹਿ ਰਹੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਔਰਤ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ, ਨੰਦਾ ਨੇ ਸੁਭੱਦਰਾ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕ 'ਮਹਿਲੀ ਵੱਸਦੀਆਂ ਧੀਆਂ' ਵਿਚ ਵੀ ਸੱਸ ਵਲੋਂ ਨੂੰਹ ਤੇ ਤਸੱਦਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਸੱਦਦ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੀ ਸੱਸ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨੂੰਹ ਉਸ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼

ਮੰਗਵਾਉਣ ਲਈ ਰਾਹਦਾਰੀ ਭੇਜੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਧਾਰਨਾ ਕਿ 'ਨੂੰਹਾਂ ਬੇਗਾਨੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਹਨ', ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਦਬਦਬਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹੀ ਦਕੀਆਨੂਸੀ ਸੋਚ ਉਹ ਕੈਨੇਡਾ ਵੀ ਲੈ ਗਈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ ਉਹ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਰਹੀ। ਸੋ ਨਾਟਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਦਾਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਲਈ ਗਈ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ 'ਚੇਤਨਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ ਨੇ ਲਈ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਕਲਸੀ ਨੇ 'ਪੇਹ ਦੀ ਅੱਗਨ' ਵਿਚ ਮੁੰਡੇ ਤੇ ਕੁੜੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਅੰਤਰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਲੋਹੜੀ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੀ।

ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਕੋਹੜ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਦੇਸ ਜਾ ਕੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਤਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਇਸ਼ਕ ਬਾਝ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਹੱਜ ਨਾਹੀਂ' ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਨਾਟਕ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਲੜਕੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਵਰ ਜਾਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚੁਣਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੱਕ ਗੁਆਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਜੋ 'ਇਸ਼ਕ ਬਾਝ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਹੱਜ ਨਾਹੀਂ' ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਹੈ, ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਸਿਆਣੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਅਤੇ ਬਾਪ ਇਸ ਲਈ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਖੌਤੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਕੈਨੇਡਾ ਦਾ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਰਕੰਵਲਜੀਤ ਸਾਹਿਲ ਨੇ 'ਇਸ ਗਰਬ ਤੇ ਚਲਹਿ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਰਾ' ਵਿਚ ਜਾਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਲਈ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਹੱਲ ਪਰਵਾਸ ਬੈਠੇ ਲੋਕ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਇੰਡੀਆ ਲਿਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦੇਣਾ।

ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਲੋਕ ਨਸਲਵਾਦ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਨਸਲ ਵਿਚਲੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਤੰਗ ਵਲਗਣ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਸਕੇ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਬਾਹਰਲੇ ਨਸਲਵਾਦ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦੂਰ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਜਾਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਉੱਭਰਦੇ ਨਵੇਂ ਪਸਾਰਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੱਕ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਉਠਾਈ ਪਰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ,

“ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਭੈ ਏਕੇ ਪਹਿਚਾਨਬੇ॥” (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਬਾਟਾ ਛਕਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਐਲੋਖ ਦੇ 'ਇਸ਼ਕ ਬਾਝ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਹੱਜ ਨਾਹੀਂ' ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦੀ ਹੈ,

“ਜਾਤਿ ਕਾ ਗਰਬ ਨਾ ਕਰ ਮੂਰਖ ਗਵਾਰਾ॥”

ਇਸ ਗਰਬ ਤੇ ਚਲਹਿ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਰਾ॥” (ਇਸ਼ਕ ਬਾਝ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਹੱਜ ਨਾਹੀਂ 57)

ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਰਕੰਵਲਜੀਤ ਸਾਹਿਲ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਇਸ ਗਰਬ ਤੇ ਚਲਹਿ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਰਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਖਾਂਤਕ ਤੇ ਕਰੂਪ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਔਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰੀ ਬੈਠੀ ਸਮੱਸਿਆ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਨਿਰਲੱਜ' ਤੇ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਐਲੋਖ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਕਲਖ ਹਨੇਰੇ' ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੋਚ ਹੈ ਕਿ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਵੰਸ਼ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ। ਲੋੜ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਢਾਹੂ ਸੋਚ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੋਚ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਖੇਖਲਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਅਧੂਰਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਵੇਲ ਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਫੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੇਲਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀਆਂ' ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਾਵਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀਆਂ'। ਔਰਤ ਤੇ ਮਰਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,

"ਜਨਾਨੀ ਮਰਦ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਨਾਲ ਹੰਢ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"

ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹੀ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਕਲਖ ਹਨੇਰੇ' ਦੀ ਪਾਤਰ ਬਲਦੀਪ ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਕ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ,

"ਪੁਲਿਸ' ਕੱਲੀ ਕੀ ਕਰੂ, ਹਨੇਰਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੈ।"

ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕ 'ਜ਼ਮੀਨ' ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੱਟ ਦਾ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਲਈ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਬੜੀ ਸ਼ਿਦਤ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਸਿਰਫ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਕੀਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਖੁੱਸ ਜਾਣਾ ਜੱਟ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਉਤੇ ਦਾਗ ਲਗ ਜਾਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਚੂਲ ਹੈ ਜੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਨਿਮਨ ਕਿਰਸਾਨੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ। ਆਰਥਿਕ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਭੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਤਾਏ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕ ਉਲਝਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਦੁੱਖਾਂ ਕਰਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਗਿਰਵੀ ਰੱਖਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਦਰਦ ਬਿਆਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ

ਅਹਿਮੀਅਤ ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਕੱਲਰ' ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ',
ਨਿਰਮਲ ਜੌੜਾ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਵਾਪਸੀ' ਆਦਿ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸੋ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਲਏ ਗਏ ਵਿਸ਼ੇ ਇਕੋ ਧਰਾਤਲ ਦੇ ਹਨ
ਕਿਉਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਭਾਵੇਂ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ
ਸੁਪਨੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ:

ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਪਰੰਪਰਿਕ ਤੇ ਗਲੇਬਲ ਸੰਦਰਭ

2.1 ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਪਰੰਪਰਿਕ ਮੁਹਾਂਦਰਾ

ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਕਾਈ ਮਰਦ ਤੇ ਔਰਤ ਹਨ। ਮਰਦ ਤੇ ਔਰਤ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਧਾਰਸ਼ਿਲਾ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜਟਿਲ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਸਾਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਰਦ ਹਮੇਸ਼ਾ ਔਰਤ ਤੇ ਹਾਵੀ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮਾ ਮਰਦ ਤੇ ਸੀ। ਔਰਤ ਭਾਵੇਂ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਪਰ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਲਗੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਨੇ ਔਰਤ ਦਾ ਸਰਵ ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ।

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦੀ ਆਮਦ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ। ਔਰਤ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣਾ ਉਸ ਲਈ ਵਰਦਾਨ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਰੰਪਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਭਾਈਚਾਰਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਗਲੇਬਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਦੇ ਅਸਰ ਅਧੀਨ ਨੇ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਚੰਗੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੈ ਕਿ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਕਸਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਮੁੱਲ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਜਟਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਵਸਨੀਕ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਦੇ ਧਰਾਤਲਾਂ ਉੱਤੇ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਔਰਤ ਵਲੋਂ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੈ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ

ਲਿਆਂਦੇ ਸੁਧਾਰ ਨੂੰ ਮਰਦ ਜਾਤ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸਮਤੋਲ ਵਿਗੜ ਗਿਆ। ਪਰੰਪਰਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਟਕਰਾਓ ਕਾਰਨ ਤਣਾਓ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਣਾਓ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਮਾ-ਬੱਚੇ, ਪੁਰਾਣੀ -ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਦਿ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਜੁਗਨੂੰ ਵਾਂਗ ਚਾਨਣ ਦੇ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਗਲਤ ਵਰਤਾਰੇ ਟੁੰਬਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਵਰਤ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਮਾਨਵ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਹਰ ਪੱਖ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

"ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਰ ਗਿਆਨ - ਵਿਗਿਆਨ, ਹਰ ਸ਼ਿਲਪ, ਕਲਾ, ਹਰ ਵਿੱਦਿਆ, ਹਰ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਲਪ, ਇਸ ਨਾਟਯ - ਵੇਦ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।"
(ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ 1/113-115)

ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

"ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਕੀਨੀਆ, ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਟਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾਯੋਗ ਉੱਦਮ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।"
(ਬਦੇਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ 77)

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਨਾਟਕ 'ਆਤੂ ਦਾ ਵਿਆਹ' ਪਹਿਲਾ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਹੈ ਜੋ 1968 ਵਿਚ ਮੰਚਿਤ ਹੋਇਆ,

ਜੇ 1964 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਮੱਸਿਆ ਲਈ ਗਈ ਹੈ।

ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ,

"ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪਹਿਲਾ ਯਤਨ

1968 ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕ 'ਆਤੂ ਦਾ ਵਿਆਹ' ਮੰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।" (ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ 107)

ਇਹ ਨਾਟਕ 1968 ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਮੰਚਿਤ ਹੀ ਹੋਇਆ। 1988 ਈਸਵੀ ਵਿਚ 'ਨਿਮਾਣੀਆਂ ਗਊਆਂ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਸੱਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਚਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ ਤੇ ਪਿਛਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਜੋ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਉਹ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਬਿਰਕ ਦਾ 'ਜ਼ਮੀਨ' ਸੀ ਜੋ 1972 ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ 'ਜ਼ਮੀਨ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹੀ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਸਿਰਲੇਖ 'ਇਸ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ' ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ,

"ਜ਼ਮੀਨ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਟਕ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।" (ਜ਼ਮੀਨ 7)

'ਜ਼ਮੀਨ' ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਬਾਦ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਰ ਦਾ 'ਪੌਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ' ਤੇ ਮਨਜੀਤ ਰਾਣਾ ਦਾ 'ਮਾਧਿਅਮ' ਨਾਟਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਰ ਦਾ 'ਪੌਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ'

ਤੇ ਮਨਜੀਤ ਰਾਣਾ ਦਾ 'ਮਾਧਿਅਮ' ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਬਿਰਕ ਦਾ 'ਮਿੱਠੀ ਜੇਲ੍ਹ' ਅਤੇ 'ਜ਼ਮੀਨ ਵਰਨਣਯੋਗ ਨਾਟਕ ਹਨ।" (ਬਦੇਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ 68)

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਸ਼ੀਨੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਮਸ਼ੀਨੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਅਸਲ ਅਹਿਮੀਅਤ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਚੱਲਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅਰਥ ਹੀ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ। ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਛੁੱਟੀਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਨਕੇ, ਭੂਆ ਕੋਲ, ਚਾਚੇ, ਤਾਏ ਕੋਲ ਭੇਜਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮੂਹਿਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪਹਾੜੀ ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਿੱਘ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਿਵੇਂ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਜਦੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਨਾਨਕੇ ਦਾਦਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਭਿੰਨ - ਭਿੰਨ ਧਰਾਤਲਾਂ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਵਿਚ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਕਸਰ ਹੀ ਪੈਸੇ ਕਾਰਨ ਪੱਕੇ - ਪੀਢੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਕੱਚੀ ਡੋਰ ਤਿੜਕਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਗੰਢ ਸਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।

ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਖੇਰਾ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਭਰਿਆ ਨਿੱਘ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਥੋੜ੍ਹ-ਚਿਰ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਉਮਰ ਭਰ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਿਆਰ, ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਗੀ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੈਸੇ ਦਾ ਲਾਲਚ ਪਰੰਪਰਿਕ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਦ 'ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ' ਨਾਟਕ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਖਹਿਰਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ,

"ਕੁਲਤਾਰ : ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ? ਅਸੀਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਦੇ ਪੁਲ ਬਣਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦੇ, ਸਾਡੇ ਗੀਤਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਪੁਲੰਦਾ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਏ ਜਿਵੇਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜੀਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਅਸੀਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਾਂ ਕੀ ਚੀਜ਼? ਇਹ ਕਿੱਧਰ ਦਾ ਪਿਆਰ ਏ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਆ ਗਏ ਸਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਇਹ ਡਰ ਲੱਗਿਆ ਰਹੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਾਡਾ ਘੋਗਾ ਨਾ ਚਿੱਤ ਕਰ ਦੇਣ।

ਬਾਬਾ : ਪੁੱਤ ਇਹ ਪੈਸਾ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਤਰੇੜਾਂ ਪਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।" (ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ 82)

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਰਿਹਾ ਬਦਲਾਅ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ। ਮਾਂ - ਬਾਪ, ਭੈਣ - ਭਰਾ, ਪਤੀ - ਪਤਨੀ, ਮਾਪੇ - ਬੱਚੇ, ਭਰਾ - ਭਰਾ ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਾਲਾ ਨਿੱਘ ਗੁਆ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੈਸੇ ਤਾਂ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਹਨ ਪਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਆਪੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾੜ ਕੇ ਫੀੜੀ - ਫੀੜੀ ਹੋ ਗਏ। ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ:

"ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਪੱਡ ਤਾਂ ਜੋੜ ਲਏ ਪਰ ਐਲਾਦ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਕੋਲੋਂ ਗੁਆ ਬੈਠੇ। ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਿਸ ਦੇ ਕਹਿਣੇ ਵਿਚ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਭਟਕਣ ਵਿਚ ਇੱਥੇ ਜਵਾਨ ਹੋਈਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਆਤਾ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਕੋਰੀਆਂ ਆਪਣੀ ਗੈਰਤ, ਅਣਖ ਗੁਆ ਕੇ ਗੈਰ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਛੋਕਰਿਆਂ ਨਾਲ ਉਧਲਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਕਦੇ ਪੇਟ ਦੇ ਪੁਆੜੇ ਤੋਂ ਤੁਰੀ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਤੇ ਦੀ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਹੋ ਨਿੱਬੜੀ। ਪੱਡਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨੇ ਕਈ ਪਾੜੇ ਤੇ ਪੁਆੜੇ ਵਧਾ ਦਿੱਤੇ।" (ਪੱਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ 11)

ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਂ - ਪੁੱਤ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਹੈ। ਇੱਕ ਮਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇ ਸਵਾਰਥਗੀਣ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਡਬਲ ਸਿਫਟਾਂ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਧੇਰੇ ਵਧੀਆ ਹੋ ਸਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ

ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਮਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਅੰਜੂ ਹੁੰਦਲ, ਜਗਦੀਸ਼ ਬਿਨਿੰਗ 'ਹਰਜੀ ਸਾਂਗਰਾ' ਪਿੰਦੀ ਗਿੱਲ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਹਰ ਉਮਰ ਦਾ ਇੱਕੋ ਰੋਣਾ' ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

"ਮਾਂ : ਤੇਰੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਸਾਂਭੂਗਾ? ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਘਰ ਆ ਕੇ। ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਖਲਾਉਣਾ, ਕਪੜੇ ਧੋਣੇ, ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਨਲਾਹੁਣਾ- ਧੁਆਉਣਾ, ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਣੀ, ਘਰ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ.....।"

(ਹਰ ਉਮਰ ਦਾ ਇੱਕੋ ਰੋਣਾ 61)

ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਦਾ ਭਾਰ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੈਸੇ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਰਮਾ, ਖੇਤਾਂ, ਜਾਂ ਫਾਊਂਡਰੀਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਿਚਾਰੇ ਜੋ ਸਰੀਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਔਲਾਦ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਕਾਰਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਡਾਲਰ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੇ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਤੇ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਨੇ 'ਹਵੇਲੀਆਂ ਤੇ ਪਾਰਕਾਂ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਰਦ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ:

"ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ : ਆਹ ਪੇਪਰ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕੁੱਛ ਨਹੀਂ। ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਆ ਹੱਡਾਂ- ਪੈਰਾਂ ਦਾ। ਇੰਨੀ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਕਮਾਏ ਪੈਸੇ ਵੀ ਪੁੱਤਰ ਧੀਆਂ ਖੋਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ : ਮੁੰਡਾ ਇਹਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੈੱਕ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਕਲਾਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਾ ਬੇਸਮੈਂਟ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਹੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ।" (ਲੱਤਾਂ ਵਾਲੇ ਭੂਤ 35-36)

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਤਾਰ ਤਾਰ ਹੋਣਾ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। "ਹਵੇਲੀਆਂ ਤੇ ਪਾਰਕਾਂ" ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ:

"ਜਗਤ ਸਿੰਘ: ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਇਹੀ ਆ। ਦੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਅ ਉਂਗਲੀ ਉੱਤੇ ਨੱਚਦੇ ਸੀ। ਧਰਮ ਨਾਲ ਤੂੰ ਕਹਿਣਾ ਗੱਪ ਮਾਰਦਾ, ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਦਸ ਦਸ ਮੰਜੇ ਡੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਕੋਈ ਆਇਆ ਗਿਆ ਹੋਣਾ ਅਗਲੇ ਦੀ ਬਹਾ ਕੇ ਪੂਰੀ ਆਓ ਭਗਤ ਕਰਨੀ। ਚੌਹ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਇੱਜ਼ਤ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਮਾਣ ਵੀ। ਇੱਥੇ ਹੁਣ ਸਾਲਾ ਚੱਕਰ ਈ ਹੋਰ ਆ। ਘਰ ਹੋਰ ਹੀ ਭੰਗ ਭੁੱਜਦੀ ਆ। ਲੈ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਭਾਈਬੰਦ ਆਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਨੂੰਹ ਮੇਰੀ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਅਵਾ ਤਵਾ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪੈਣਾ। ਕੀ ਇੱਜ਼ਤ ਆ ਇਸ ਮੁਲਕ ਵਿਚ। ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਬੰਦਾ ਕਰੇ ਵੀ ਤਾਂ ਕੀ....? " (ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਭੂਤ 41)

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਬੇਰੁਖੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਲਈ ਸੰਤਾਪ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਘਰ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਓਲਡ ਹੋਮ ਜਾਂ ਕੈਬਿਨਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸੋਚ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਘਰੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਘਰ ਦੇ ਉਸ ਕਮਰੇ ਜਾਂ ਬੇਸਮੈਂਟ ਨੂੰ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪੈਸਾ ਕਮਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਘਰ ਦਾ ਖਰਚਾ ਘੱਟ ਜਾਵੇਗਾ। ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਬਾਹਰ ਧਕੇਲੇ ਜਾਂਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਅੰਜੂ ਹੁੰਦਲ, ਜਗਦੀਸ਼ ਬਿਨਿੰਗ, ਹਰਜੀ ਸਾਂਗਰਾ, ਪਿੰਦੀ ਗਿੱਲ ਦੇ ਨਾਟਕ "ਹਰ ਉਮਰ ਦਾ ਇੱਕੋ ਰੋਣਾ" ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ:

"ਮਾਂ: ਨਾ ਪੁੱਤ ਮੈਂ ਨਈ ਕੈਬਿਨਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਬੁਝਦੀ ਵੀ ਨਈਂ।

ਸੁਰਿੰਦਰ: ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਤੂੰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਮਾਂ: ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਗੁਰਦੇਵ ਕੌਰ ਸੀਗੀ। ਨਾਲੇ ਕਾਕਾ ਉੱਥੇ ਲੋਹੜੇ ਦਾ ਗੰਦ ਆ। ਫਾਰਮਰ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਸਾਫ਼ ਸਫ਼ਾਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ। ਨਾ ਮੈਂ ਨਈਂ ਛੱਡ ਕੇ ਉਥੇ ਜਾਂਦੀ। ਨਿਆਣਿਆਂ ਦਾ ਕੋਣ ਖਿਆਲ ਰੱਖੇਗਾ..... ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤੇ ਚਲਾਕ ਨਾ ਬਣੋ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਪੰਜ ਸੌ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸੀ।" (ਹਰ ਉਮਰ ਦਾ ਇੱਕੋ ਰੋਣਾ, ਵਤਨ ਰੰਗਮੰਚ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ 61)

ਹਵੇਲੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਰਕਾਂ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫਰ ਬਦਲਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਫਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪ੍ਰਤੀ ਹੇਰਵੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਗਿੱਲ ਨੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਲੇਖ 'ਪਰਵਾਸੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦਾ ਉਦਰੇਵਾਂ' ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

"ਮਨੁੱਖ ਹਾਵ ਭਾਵ ਭਾਵੇਂ ਨਿਜੀ ਸੋਚ ਸਮਝ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸੰਸਾਰਕ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੜਾ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਉਗਮ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਦਾ ਮੋਹ ਅਤੇ ਗੁਆਚੇ ਦੀ ਖੋਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਯੋਗੀ ਤੇ ਵੈਰਾਗੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਕਸਰ ਵਿਯੋਗ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਸਿਆਣਾ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾਰ ਹੋਵੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਯੋਗੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮੱਲੇ-ਮੱਲੀ ਉਦਰੇਵੇਂ ਵੱਲ ਧੁਰ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।" (ਪਰਵਾਸੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦਾ ਉਦਰੇਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ 28 ਮਈ 2000)

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਖੇਰੂ ਖੇਰੂ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਦੁਖਦਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪਰੰਪਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਰਾਤ ਚਾਨਈ' ਦਾ ਪਾਤਰ ਸੋਮਨਾਥ ਇਸ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

"ਸੋਮਨਾਥ: ਘਰ ਬਣਨ ਤੇ ਸਦੀਆਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਐ ਪੁੱਤ, ਟੁੱਟਣ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਮਿੰਟ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਆਹ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਲੈ, ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਨੂੰਹ ਪੁੱਤ ਦੇ ਘਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਕੰਜਰ ਨੇ ਘਰ ਉਜਾੜ ਲਿਆ ਕਿਸੇ ਗੋਰੀ ਕਾਲੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ। ਅਗਲੀ ਆਪਣਾ ਜਵਾਕ ਲੈ ਕੇ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਜਾ ਬੈਠੀ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਹਫ਼ਤਾ ਹਫ਼ਤਾ ਘਰ ਨਹੀਂ ਵੜਦਾ ਤੇ ਮੈਂ ਬੈਠਾ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੁੱਤ ਦੇ ਘਰ ਸੀਰੀ ਬਣ ਕੇ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਥੱਪਣ ਤੇ ਘਰ ਦੀ ਚੰਕੀਦਾਰੀ ਕਰਨ ਨੂੰ। ਦਰਦ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਲਾ ਗੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" (ਰਾਤ ਚਾਨਣੀ 48)

ਜੇ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿੱਘ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਉਹ ਕਿਤੇ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ।

2.2 ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਆਧਾਰ-ਕਾਰਨ

ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਪਰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਬਿਲਕੁਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਦਾ ਪਾਤਰ ਭਾਈਆ ਬੇਸਮੈਂਟ ਵਿਚ ਰੁਲਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਖੋ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,

"ਮੈਂ ਅਜੇ ਪਾਣੀ ਲਾਉਣਾ ਆਂ। ਮੈਨੂੰ

ਕਿਧਰ ਲਈ ਜਾਂਦੇ? ਨੱਕੇ ਮੇੜਨ ਬਾਲੇ ਆ। ਅੱਗੋਂ ਬਰਸਾਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਤੂੰ ਸੁਣਿਆ ਕਰ, ਮਈਆਂ ਨੇ ਕਿੱਲੇ ਤੁੜਾ ਲੈਣੇ। ਬਰਸਾਤ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦ ਹੋਈ? ਛਿੰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਬਰਸਾਤ ਆਉਣ ਬਾਲੀ ਆ। ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਖੂਹ ਤੇ ਛੱਡ ਆ, ਬੰਬੀ ਕੌਣ ਬੰਦ ਕਰੂ? ਛਿੰਦੀ ਨੇ ਕਹਿ ਤਾ ਬਰਸਾਤ ਬਹੁਤ ਹੋਈ। ਬੰਬੀ ਦਾ ਸਟਾਟਰ ਸੜ ਜਾਣਾ। ਮੂੰਹ 'ਚ ਘੁੰਗਣੀਆਂ ਪਾ ਲਈਆਂ?... ਬੋਲਦੇ ਨਈਂ।" (ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ 41)

ਭਾਈਆ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਪਰਵਾਸੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪਾਤਰ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਗੁਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਭਾਈਆ ਬੇਸਮੈਂਟ ਦੀ ਮੱਛੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਭਾਈਆਂ ਪਿੰਡ ਪਾਖਰਪੁਰ

ਦੇ ਖੇਤ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਗਏ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪੱਛਮੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਢਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਵੱਲ ਮੁੜਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਭਾਈਆਂ ਧੀਆਂ, ਪੁੱਤਰਾਂ, ਨੂੰਹਾਂ, ਪੋਤਰਿਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਬਦਤਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਦੇ "ਹਵੇਲੀਆਂ ਤੇ ਪਾਰਕਾਂ" ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀ ਤਸਵੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

"ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ : ਸਾਡੀ ਤਾਂ ਸੋਹਰੀ ਕਿਸਮਤ ਈ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਆ। ਦੇਸ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੜਿਆਂ ਦਾ ਦਾਬਾ ਰਿਹਾ। ਉੱਥੇ ਸਾਡੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ। ਹੁਣ ਇੱਥੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਵੱਸ ਪੈ ਗਏ। ਬੱਸ ਹੁਣ ਤਾਂ ਲੰਘ ਗਈ ਸਮਝੋ।" (ਹਵੇਲੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਰਕਾਂ 40)

ਬਜ਼ੁਰਗ ਘਰ ਤਾਂ ਦੁਖੀ ਹੈਨ ਹੀ, ਬਾਹਰ ਪਾਰਕਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਵੀ ਮਰਦ ਹੀ ਮਨ ਹੋਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਹੀ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਨੌਕਰਾਣੀਆਂ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਰਦ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਪਾਤਰ ਨਸੀਬ ਕੋਰ ਦੀ ਦਰਦ ਭਰੀ ਦਾਸਤਾਨ:

"ਨਸੀਬ ਕੋਰ: ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਤੁਸੀਂ ਹਵਾ ਹਾਰੇ ਬੈਠ ਕੇ ਦੇ ਘੜੀਆਂ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਤਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਆਂ। ਸਾਡੇ ਬੁੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਨਸੀਬਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਇਸ ਮੁਲਕ ਵਿਚ। ਅੰਦਰੇ ਸਾਰੀ ਦਿਹਾੜੀ ਨਿਆਣਿਆਂ ਮਗਰ ਭੱਜੇ ਫਿਰੇ ਜਾਂ ਬਾਰੀ ਥਾਣੀਂ ਬਾਂਦਰਾਂ ਵਾਂਗ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਝਾਕੀ ਜਾਓ।" (ਪਿਕਟ ਲਾਈਨ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 51)

ਬਜ਼ੁਰਗ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

"ਜਗਤ ਸਿੰਘ: ਬਾਹਲਾ ਨਾ ਮਨ ਤੇ ਲਾਇਆ ਕਰ ਨਸੀਬ ਕੋਰੇ। ਇੱਥੇ ਸਾਰੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੀ ਮੱਤ ਏਦਾਂ ਈ ਆ।

ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ: ਇੱਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਪੱਕੀ ਆ ਪਈ ਐਲਾਦ ਨਹੀਂ ਕੰਮ ਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਇਥੇ ਆ ਕੇ।

ਜਗਤ ਸਿੰਘ : ਇਸ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਤਾਂ ਬਾਹਲਾ ਹੀ ਬੇੜਾ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਆ।" (ਪਿਕਟ ਲਾਈਨ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 52)

ਪਰਵਾਸੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭੂਮੀ ਤੇ ਹੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕੈਮਲੂਪਸ ਕੋਲ ਵਗਦੇ ਫਰੇਜ਼ਰ ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਸਾਲ ਲੰਬਾ ਚੱਕਰ ਲਾ ਕੇ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਜੰਮੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਕਾਰਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਨਾਟਕ "ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ" ਵਿਚ ਵੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ,

"ਪ੍ਰੀਤਮ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਵਤਨ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਵੀ ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਘਰ ਮੁੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਲੱਗਦੈ" (ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ 42)

ਪਰਵਾਸੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਅਕਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੋਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ : ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ" ਵਿਚ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

"ਪੰਜਾਬੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜਿਸ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਤਸਵੁਰ

ਲੈ ਕੇ ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਾਂ ਕੋਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਕੇ ਜਲਦ ਹੀ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਣਗੌਲੇ ਤੇ ਲੋੜ ਸਮੇਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਫਾਲਤੂ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਭੂਗੋਲਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਨਸਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਇਜ਼ਾਫਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।" (ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ 62)

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਲਈ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਲਈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪੈਨਸ਼ਨ ਆਦਿ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਲੈਣ ਲਈ। ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪਿਆਰ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਖਿੱਚ ਖਾਤਰ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਹਕੀਕਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ

ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਕੋਲ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ। ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪਾਰਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਬਣਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਸੁਹਾਵਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਖੰਡਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

"ਮੈਂ ਦਰਿਆ ਹਾਂ" ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵੱਸ ਰਹੇ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦਾ ਇਕਲੋਤਾ ਬੇਟਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਓਲਡ ਪੀਪਲ ਹੋਮ' ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੰਮ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਥਕਾਵਟ ਕਾਰਨ ਦੇਖਭਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕੱਢਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਬਾਪੂ: ਮਤਲਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਐ।"

ਮੁੰਡਾ: ਜੀ ਨਹੀਂ, ਘਰੋਂ ਨਹੀਂ ਕੱਢਿਆ ਬੱਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਲੁੱਕ ਆਫਟਰ ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਚੰਗੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਹੋ ਸਕੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ..." (ਮੈਂ ਦਰਿਆ ਹਾਂ 49)

ਵਿਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਆਇਆ ਲੜਕਾ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਬਾਰੇ ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ (ਬਾਪੂ) ਨੂੰ 'ਓਲਡ ਪੀਪਲ ਹੋਮ' ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੰਨਾ ਦਰਦ ਸਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਮਾਂ-ਬਾਪ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਨਹੀਂ ਕੱਢਿਆ। ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਐਂਜਲਾ ਦੇ ਨਾਟਕ "ਸੁਪਰ ਵੀਜ਼ਾ" ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਹੋਈ ਬੇਕਦਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਵਾਧੂ ਪੈਸੇ ਭਰ ਕੇ ਸੁਪਰ ਵੀਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਘਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ।

"ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮਮਤਾ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਆਈ ਜਿੰਦਰੇ ਮਾਰ ਕੇ,

ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮਾਂ ਫਾਲਤੂ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ।

ਖੇ ਗਈ... ਕਿਧਰੇ ਡੰਗੋਰੀ ਖੇ ਗਈ.. " (ਸੁਪਰ ਵੀਜ਼ਾ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 28)

ਮੇਹ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਇਹਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਹ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਤੇਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਐਂਜਲਾ ਨੇ ਇੱਕ ਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਤਿੜਕਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

"ਤਿੜਕੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕੱਚ ਦੇ ਵਾਂਗੂ ਖਿੱਲਰ ਗਏ,

ਕੋਈ ਛਿਲਤਰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਖੁੱਭ ਗਈ ਏ।

ਮੇਹ ਮਮਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੇ ਮਾਅਨੇ ਹੋ ਗਏ ਨੇ..

ਜਿੰਦਾਂ ਕੋਈ ਕਟਾਰ ਕਾਲਜੇ ਚੁੱਭ ਗਈ ਏ..." (ਸੁਪਰ ਵੀਜ਼ਾ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 29)

ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਭੱਜ ਦੌੜ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੋ ਘੜੀ ਦੀਆਂ ਸੂਈਆਂ ਨਾਲ ਚੱਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਾਤਰ ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ:

"ਮਨਪ੍ਰੀਤ: ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਭੱਜ ਦੌੜ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਬੰਦਾ ਮਸ਼ੀਨ ਵਾਂਗ ਹੀ

ਸੋਚਦੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਹਰਮਨ, ਮਾਮ-ਡੈਡ ਅਜੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਆਏ ਨੇ।

ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਟਾਈਮ ਲੱਗੇਗਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਅਜੇ ਮੇਹ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਬੱਝੇ

ਹੋਏ ਨੇ। ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਚੌਜ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।"

(ਸੁਪਰ ਵੀਜ਼ਾ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 30)

ਇਹ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਨਸੀਹਤ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਦੁਖੀ ਨਾ ਹੋਣਾ ਪਵੇ। ਮਨ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਚਾਅ ਲੈ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਬੇਕਦਰੀ ਨਹੀਂ ਸਹਾਰ ਸਕਦਾ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਦੇ ਦਿਖਾਏ

ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਅਤਿ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਮਾੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੇਤੀ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਤਮੰਨਾ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ:

"ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ: ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਸੁਪਰ ਵੀਜ਼ਾ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਏਨੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਬੜੇ ਚਾਵਾਂ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਆਏ ਸੀ, ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਹਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਹੀ ਡਾਲਰਾਂ ਨਾਲ ਤੋਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ..."

"ਚਾਵਾਂ ਦੇ ਗੰਢੜੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸਾਗਰ ਦੇ ਉੱਤੇ ਉੱਡ ਕੇ,

ਆਏ ਸੀ ਬੋਟਾਂ ਪਾਸ ਜੋ ਪੰਛੀ ਉਹ ਅੱਜ ਉਦਾਸ ਨੇ

ਮਾਇਆ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਿਗਲ ਲਏ-ਬੇਗਾਨਗੀ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ

ਹੋ ਗਏ ਆਂ ਰੁੱਖ ਨਿਪੱਤਰੇ-ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਵਾਸ ਨੇ।" (ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਐਜਲਾ, ਸੁਪਰ ਵੀਜ਼ਾ ਅਤੇ ਹੋਰ

ਨਾਟਕ 30)

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ। ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਵਾਰਥ ਲਈ ਵਰਤਣ ਲੱਗੇ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ 'ਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲਣ ਲੱਗਾ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਮੋਹ ਦੀ ਥਾਂ ਪੈਸੇ ਨੇ ਲੈ ਲਈ।

ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋ ਪਿਆਰ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਾ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਬਾਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ,

"ਪਿਆਰ ਜਿੰਦਗੀ ਵਰਗਾ ਸੱਚ ਹੈ, ਫਿਰ ਔਰਤ ਦਾ ਪਿਆਰ। ਔਰਤ ਜਿਹੜੀ

ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦੋਲਤਾਂ ਵਾਰ ਛੱਡਦੀ ਹੈ।" (ਮੈਲੀ ਤੇ ਮਹਿੰਦੀ 129)

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਪਰੰਪਰਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਤਨੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਅਡੋਲ ਉਸ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਬਣ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਤੀ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਔਰਤ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਭਾਰਤੀ ਪਤਨੀਆਂ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਪਿਆਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕੜਵਾਹਟ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਲੜ ਝਗੜ ਕੇ ਮਾਰ ਕੁੱਟ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਇੱਕ ਸੁਪਨਾ' ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

"ਜਗਮੇਲ: ਆਹ ਜੁਰਾਬਾਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਐ? ਤੇਰੀ ਅਕਲ ਟਿਕਾਣੇ ਆ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਸੂਰ ਬੱਚੀ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਲੱਗਣ ਨਾ ਤੇਰੇ ਦੋ ਚਾਰ ਕਦੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਇਹ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ?" (ਨਸਲਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ 53)

ਇੰਗਲੈਂਡ, ਭਾਰਤ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਆਦਿ ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਹੋਵੇ, ਔਰਤ ਦਾ ਗਲੇਬਲ ਢਾਂਚਾ ਉਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਤਲਾਕ ਆਮ ਹੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ, ਜਦੋਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੇਬਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। 'ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਨੇ ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ,

"ਕੈਨੇਡਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵਿਆਹ

ਕਿਹੜਾ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਾਂਗੂੰ ਸੱਤ ਸੱਤ ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਦੇ, ਨਾਲ ਖੇਡੋ, ਖਾਓ ਤੇ ਜਦੋਂ ਜੀਅ ਭਰ ਜੇ, ਅਗਾਂਹ ਤੇਰ ਦਿਓ ਜਾਂ ਆਪ ਤੁਰ ਜੋ..." (ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ 27)

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਮ ਤੋੜ ਰਹੀ ਹੈ। ਭੈਣ-ਭਰਾ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੜਵੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਲਸੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬੇਨਕਾਬ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਦੀ ਹੋਈ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ

ਦੀ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਬਾਦ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਫੋਨ ਤੇ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ :

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਬੀਰਬਲ ਪਾਗਲ..... ਜਿਹੜਾ ਮੁੰਡਾ ਫੜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦਿਤਾ ਉਹ ਭਾੜੇ ਦਾ ਸੀ.....।“ ਤੇ ਅਗੋਂ ਪਿਤਾ ਦਾ ਜਵਾਬ ਹੈ।

“ਲੋਕ ਤਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੇ ਤੋਹ ਦਿੰਦੇ ਐ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਖਾਤਿਰ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਪਾਗਲ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਆਹਿਆ ਹੈ। ਕੀ ਘਸ ਗਿਆ ਤੇਰਾ, ਕੈਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਐ ਚੰਗੀ ਭਲੀ.... ਤੂੰ ਹੁਣ ਭੁਲ ਜਾ ਸਭ ਕੁਝ ਤੇ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਸਾਡੀ ਰਾਹਦਾਰੀ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਭਰ।” (ਇਕ ਪਰਵਾਸੀ ਔਰਤ ਦੀ ਡਾਇਰੀ)

ਇਕ ਬਾਪ ਹੀ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਣ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਦਾ ਗਲਾ ਘੇਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਪ ਤੋਂ ਵਧ ਹਮਦਰਦ ਦੂਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬੇਟੀਆਂ ਤੇ ਮਾਨਸਕ ਤਸਦੱਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨਾਟਕ 'ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਭੂਤ' ਵਿਚ ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ-ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਮਿਆਰਾਂ ਦੀ ਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

"ਚਤਰ ਕੌਰ: ਚੱਕਰ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਵੀ ਕਈ ਚਲਾਏ ਆ ਪਰ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਤ ਈ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਭਾਨੀ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਹੁਣ ਦੇਖੋ ਤਾਂ ਕੋਈ ਲੱਤ ਅੜਾ ਕੇ ਜੇ ਟੋਟੇ ਨਾ ਕਰ ਦਿਆਂ। ਪਿਛਲੀ ਵਾਰੀ ਜਦੋਂ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਪਈ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਅੱਡਣੇ। ਬੱਸ ਤੈਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਭਰ ਦੇਣੀ ਆ।

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ: ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਭਰਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ- ਹਾ... ਹਾ... ਹਾ - ਭੈਣ ਭਰਾ ਦਾ ਵਿਆਹ... ਭੈਣ ਭਰਾ ਦਾ ਵਿਆਹ- ਹਾ... ਹਾ... ਹਾ...

ਚਤਰ ਕੌਰ: ਭੈਣ ਭਰਾ ਦਾ ਵਿਆਹ।

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ: ਭੈਣ ਦਾ ਭਰਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਕਿੰਨੇ ਸੀ?

ਚਤਰ ਕੌਰ: ਤੂੰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਹੋਰ ਕਿਹਨੇ।

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ: ਪੱਲਾ ਕਿਹਨੇ ਫੜਾਉਣਾ ਸੀ?

ਚਤਰ ਕੌਰ: ਤੂੰ ਫੜਾਉਣਾ ਸੀ ਹੋਰ ਕਿਹਨੇ?

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ: ਤੇ ਭੈਣ ਨੂੰ ਭਰਾ ਨਾਲ ਤੋਰਨਾ ਕਿਹਨੇ ਸੀ।

ਚਤਰ ਕੌਰ: ਤੂੰ ਹੀ ਤੋਰਨਾ ਸੀ ਹੋਰ ਕਿਹਨੇ?

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ: ਹਾ- ਹਾ- ਹਾ ਭੈਣ ਦਾ ਭਰਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ। ਭਰਾ ਦਾ ਭੈਣ ਨਾਲ ਵਿਆਹ। ਹਾ- ਹਾ- ਹਾ

ਚਤਰ ਕੌਰ: ਨਾ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮਖੌਲ ਸਮਝਦੇ ਆਂ? ਮੈਂ ਸੱਚੀ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸੀ।

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ: (ਹੋਰ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਹਸਦਾ ਹੈ) ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਏਦਾਂ ਹੱਸਦੇ ਆਂ ਜਿੰਦਾਂ ਕਦੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ

ਹੁੰਦੀ। (ਦਰਸਕਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ) ਆਹ ਪੁੱਛੋ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਏਦਾਂ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦੇ ਆ ਰੇਜ਼।

(ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ)

ਚਤਰ ਕੌਰ: ਓ ਬਾਬਿਓ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਏਦੂੰ ਵੀ 'ਗਾਹਾਂ ਦੀਆਂ

ਹੁੰਦੀਆਂ। ਘੁੰਗੀ ਕੀ ਜਾਣੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਕੀਆਂ ਬਾਤਾਂ। ਏਥੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵਾਂਗੂੰ ਹੀ ਅੰਦਰੋਂ ਕੁੱਛ ਹੋਰ ਤੇ

ਬਾਹਰੋਂ ਕੁੱਛ ਹੋਰ ਆ। ਬਾਹਰੋਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਕਰਨਗੇ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਲਹੂ ਮਾਸ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣਗੇ।"

(ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਭੂਤ 16)

ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਤਲਾਕ ਦਾ ਇੱਕ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੇ ਜਿਹੇ ਤਲਾਕ ਭਾਵੇਂ ਨਕਲੀ ਹੋਣ ਪਰ ਪਵਿਤਰ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਘਾਣ ਤੇ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੂਰਬ ਦੀ ਵਿਆਹ ਸੰਸਥਾ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਜਰਜਰੀ ਹੋਈ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ।

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਜ੍ਹਾ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਹੋਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੀ ਤਮੰਨਾ ਵਿਚ ਲੜਕੇ ਤਲਾਕਸ਼ੁਦਾ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਵਿਖਾਵੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਧੂ ਬਨਿੰਗ-ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਭੂਤ' ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਸ਼ਮਿੰਦਰ ਦਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਗੁਰਪਾਲ ਨਾਮ ਦੇ ਲੜਕੇ ਨਾਲ ਜੋ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਸਿਰਫ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਹੋਣ ਲਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

"ਸ਼ਮਿੰਦਰ: ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਸ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਧੀਆ ਸਾਥ ਮਿਲੇਗਾ।

ਗੁਰਪਾਲ: ਕਿਉਂ ਤੇਰੇ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਿਹੜੀ ਕਮੀ ਆ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸਾਥ ਨਾ ਮਿਲੇ।

ਸ਼ਮਿੰਦਰ: ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਆ ਆਪਣੇ ਕੁੜੀ ਭਾਵੇਂ ਸੋਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਜੇ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਛੱਡ ਛੁਡਾਈ ਹੋ ਜਾਵੇ ਫੇਰ ਉਹ ਕੋੜੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।

ਗੁਰਪਾਲ: ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਆ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਤਲਾਕ ਹੋਏ ਦਾ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ।" (ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਭੂਤ 17)

ਮਨੁੱਖ ਕਿਵੇਂ ਗਿਰਗਟ ਵਾਂਗ ਰੰਗ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਗੁਰਪਾਲ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਤੇ ਜੀਜੇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

"ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ: ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਤਲਾਕ ਨਾਲ ਸੱਚੀ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।

ਗੁਰਪਾਲ: ਪੈਂਦਾ! ਪੈਂਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ! ਮੈਂ ਕੋਈ ਏਨਾ ਹੀ ਕੰਬਲਾਂ ਬਈ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਜੁਠ ਹੀ ਖਾਂਦਾ ਰਹਾਂ।

ਚਤਰ ਕੌਰ: ਸੱਚ ਤੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਤੌਰ ਈ ਫਿਰ ਗਏ ਸੀ।

ਗੁਰਪਾਲ: ਭੈਣ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੰਛੀ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਸਮਝ ਕਿਵੇਂ ਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਨੀਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਵਾਂਗਾ? " (ਲੱਤਾਂ ਵਾਲੇ ਭੂਤ 20-21)

ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੀ ਇਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਟੈਪ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਕਦੀ ਵੀ ਸੁਖਮਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਟੈਪ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲਦੇ ਹਨ; ਉਸ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ,

"ਸ਼ਮਿੰਦਰ : ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਹੀ ਕਸੂਰ ਲੱਗਣਾ। ਇਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਟੈਪ ਜੇ ਲੱਗ ਗਈ। ਸਟੈਪ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਸਹਿਦ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਜ਼ਹਿਰ ਬਣ ਗਈ।

ਗੁਰਪਾਲ : ਤੂੰ ਏਦਾਂ ਨਹੀਂ ਚੁੱਪ ਕਰਨਾ। ਮੈਂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਤੈਨੂੰ ਚੁੱਪ।

ਚਤਰ ਕੌਰ : ਹਾਂ ਹੁਣ ਠੀਕ ਆਉਂਦਾ ਇਹ। ਹੋਰ ਮਾਰ ਇਹਦੇ ਹੋਰ ਮਾਰ।" (ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਭੂਤ 24-25)

ਰਿਸ਼ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਟੈਪ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਏਅਰਵੇਜ਼ ਦਾ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਮਨ ਦੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ, ਆਪਣੇਪਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਖਿੰਡ - ਪੁੰਡ ਗਿਆ।

ਵਿਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਾਰਨ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਯਥਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਵਿਆਹ ਇਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ। ਕਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਣਜੋੜ ਵਿਆਹਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੇ ਇਛਕ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਿਆਹ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਇਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਸਦਕਾ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਿਆਹ ਹੀ ਇਕ ਸਾਧਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੇ ਹੋਣ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਵਿਆਹ ਪਵਿੱਤਰ ਸੰਸਥਾ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਤਸਕਰੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" (ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ 89)

ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਜਦੋਂ ਮੁਖ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਘਰ ਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਲੀ ਦਾ ਬੱਕਰਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਬੁੱਢੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਇਸ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਬੁਲਾ ਲਵੇਗੀ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਤਿੜਕਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਨੇ ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ ਵਿਚ 'ਚੰਦਨ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਸਿਰਜ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

"ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਉਹ ਚੰਦਨ ਦੇ ਥੱਲੇ,

ਸਾਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਝੱਖੜ ਝੁੱਲੇ,

ਸਰੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਚੰਦਨ ਵਿਕਦਾ,

ਕੋਈ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਦਾ,

ਇਹ ਚੰਦਨ ਤਾਂ ਹੀ ਡੋਲਦਾ,

ਇਹ ਚੰਦਨ ਤਾਂ ਹੀ ਡੋਲਦਾ... " (ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ 64)

ਬੇਬੱਸ 'ਮਾਣਾ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਤੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਵਾਸਤਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ,

"ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਕਦਰੀ ਤਾਂ ਨਾ ਕਰੋ ਮੇਰੀ... ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਨਾ ਮੁੱਲ ਵੱਟ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ.. "

(ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ 64)

ਇਕਾਂਗੀ 'ਆਤੂ ਦਾ ਵਿਆਹ' ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ,

"ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਮਸ਼ੀਨੀ ਦੇਸ਼ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਵੀ ਮਸ਼ੀਨੀ ਪੁਰਜ਼ਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੋ ਗਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।"

(ਨਿਮਾਣੀਆਂ ਗਊਆਂ 108)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਇੰਨੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਾਵੀ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤੇ ਆਪਣੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਖੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਲਿਵ ਇਨ ਰਿਲੇਸ਼ਨਸ਼ਿਪ ਦਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣਾ, ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਆਮ ਆਉਣਾ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਨ

ਕਿ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤਿੜਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦਿਲੋਂ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਪਿਆਰ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੇ ਵਧਣ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਮਨਫੀ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਵਸਤੂਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ।

2.3 ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੇ ਗਲੇਬਲ ਪ੍ਰਸੰਗ

ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਰਹਿੰਦਾ ਚਾਚਾ ਆਪਣੀ ਸਕੀ ਭਤੀਜੀ ਜੋ 20 ਸਾਲ ਦੀ ਹੈ, ਦਾ ਵਿਆਹ 50 ਸਾਲ ਦੇ ਆਤੂ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਤੂ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਲਏ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ ਤਾਂ ਡਰਾਵੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

"ਸੁਰਜੀਤ: ਪਰ ਸਿਆਣਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੋਈ ਨਾ ਕਿ 'ਸੈਂ ਦਾਰੂ ਇੱਕ ਪਿਓ, ਸੈਂ ਚਾਚਾ ਤੇ ਇੱਕ ਪਿਓ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ: ਤੈਨੂੰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨਾ ਤੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖ, ਜੀਤ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਉਹ ਬੁਰੇ ਹਾਲ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਰੇਵੋਂਗੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ।"

ਸੁਰਜੀਤ: ਚਾਚਾ ਇਹ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸਾਰੇ ਕਿਹੜੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲੱਗਾ ਏਂ। ਤੈਨੂੰ ਤਰਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਮੇਰੀ ਜਵਾਨੀ ਤੇ।

ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ: ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸੂਲੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਟੰਗਣ ਲੱਗਾ। ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਰੱਜੇ ਪੁੱਜੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਸੁਰਜੀਤ: ਮੈਂ ਵਾਸਤਾ ਪਾਉਨੀ ਆਂ (ਗਿੜ ਗਿੜਾ ਕੇ) ਚਾਚਾ ਤੇਰੇ ਖਾਨਦਾਨੀ ਖੂਨ ਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਅਣਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਨਰਕ ਵਿਚ ਨਾ ਪਾ, ਮੇਰੇ ਤੇ ਤਰਸ ਕਰ ਚਾਚਾ।

ਇੱਕ ਹੰਸ ਨੂੰ ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ ਤੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਛੱਪੜ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਾ ਡੁਬੋ।

ਮਾਸਟਰ: ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਚਾਚੇ ਨਿੱਜ ਹੋਣ।" (ਨਿਮਾਈਆਂ ਗਊਆਂ 122-123)

ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਉਦੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਆਤੂ ਇਹ ਰਾਜ ਖੇਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਚੇ ਨੇ ਸੁਰਜੀਤ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਆਤੂ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਲਏ ਨੇ।

"ਆਤੂ: ਚੰਗਾ ਬਈ ਚਾਚਾ ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਮਾਮਲਾ ਈ ਗੜਬੜ ਹੋ ਗਿਆ ਲੱਗਦਾ, ਸਾਡਾ ਹਿਸਾਬ ਸਾਨੂੰ ਫਿਰ ਮੋੜ ਦੇ।

ਮਾਸਟਰ: ਓਏ ਆਤੂ ਤੂੰ ਪੈਸੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਆ।

ਆਤੂ: ਆਹੇ ਪੂਰਾ ਪੰਜ ਸੌ ਪੈੱਡ।

ਸੁਰਜੀਤ: (ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ) ਓਏ ਦੁਸ਼ਟਾ ਤੂੰ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਭੇਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਕੇ ਹੈ। ਤਦੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਚਣ ਲੱਗਾ ਸੀ ਫਿੱਟੇ ਮੂੰਹ ਤੇਰੇ।" (ਨਿਮਾਣੀਆਂ ਗਲੀਆਂ 127)

ਵਿਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਹਵਾ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਸਿਰਫ ਪੈਸਾ ਹੀ ਅਹਿਮ ਹੋ ਗਿਆ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ। ਗਲੋਬਲੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਿੱਜ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਸਲੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਾਰੇ 'ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਖਹਿਰਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ,

"ਹਾਂ ਸੁਰਜੀਤ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਅੰਦਰ ਘੁਸ ਆਇਆ ਏ ਤੇ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਤਾਰ ਤਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਏ... ਤੂੰ ਕਦੀ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੇਰੇ ਆਪਣੇ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੇ ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ ਪੋਸਿਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਪਰ ਕੀ ਸਾਂਝ ਰਹਿ ਗਈ ਏ ਤੇਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ? ਕੀ ਕਦੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਂਗ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠ ਕੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਇਹ ਸਾਨੂੰ? ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਤੋਂ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਫੋਨ ਤੋਂ... ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਿਰਫ ਕੰਪਿਊਟਰ ਅਤੇ ਫੋਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਿਰਫ ਤੇ ਸਿਰਫ ਨੈਕਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਏ... ਇਹੋ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਏ, ਤਾਰ ਤਾਰ ਕਰ ਦਿਓ, ਨਾ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਰਹੇ, ਨਾ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਤੇ ਨਾ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵੱਲ ਜਾਵੇ।" (ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ 38)

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਤਰੇੜਾਂ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜ਼ਮੀਨ - ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਪੈਸਾ। ਹੀਰਾ ਰੰਧਾਵਾ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਕਾਗਜ਼ੀ ਵਿਆਹਾਂ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ ਹੈ,

“ਇਥੇ ਤੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਧੀਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਕਾਗਜ਼ੀ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ 50 ਲੱਖ ਮਾਠ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਏਧਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇ, ਕੁੜੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਮੁੰਡਾ ਆਪਣੇ ਘਰ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਵੀ ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਂਗ ਰਿਹਾ ਕਰ, ਹਰ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਏਂ। ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਚ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਅਜੇ ਵੀ ਤਲਾਕ ਈ ਏ ਮੇਰਾ। ਵੇਖੀਂ ਕਿਤੇ ਇਹ ਭਾਣਾ ਸੱਚੀਂ ਨਾ ਵਾਪਰ ਜਾਵੇ! ਬਈ ਆਖਿਰਕਾਰ ਮੈਂ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਹਾਂ ਮਿ. ਗੈਰੀ” (ਕੁਲੱਕੜ 3)

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਤਾਂ ਗਲੇਬਲੀ ਹਨੇਰੀ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਹਰ ਪਾਸੇ ਹੀ ਉਲਝਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਪੈਸਾ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਪਿਕਟ ਲਾਈਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਸਾਧੂ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਤਾਣੇ ਬਾਣੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

"ਇਸ ਪੈਸਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ।" (ਪਿਕਟ ਲਾਈਨ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 136)

ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਰਹਿਤ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ। ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਪੈਸੇ ਦੀ। ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਕੱਲਤਾ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਉਸ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਪਾਤਰ ਵੈਰਾਗਮਈ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਗੁਬਾਰ ਕੱਢਦਾ ਹੈ,

"ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਰਦਾ ਯਾਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਰਦਾ ਸਭ ਭੁਲੇਖਾ ਆਪਣਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਏਨਾ ਹੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਭੇਜੇ ਈ ਕਿਉਂ ਏਥੇ... ਰੋਟੀ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਵੀ ਖਾਂਦੇ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਇੱਥੇ ਖਾਂਦੇ ਆਂ... ਇਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੀਆ।" (ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 24-25)

ਮਾਂ ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਹੁਤ ਨਿੱਘ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਮਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੁਆਰਥੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਸਾਨੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ । ਮਾਂ ਬਾਰੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

"ਮਾਂ ਵਰਗਾ ਘਣਛਾਵਾਂ ਬੂਟਾ

ਮੈਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਏ,

ਜਿਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛਾਂ ਉਧਾਰੀ

ਰੱਬ ਨੇ ਸਵਰਗ ਬਣਾਏ।"

ਮਾਂ ਐਲਾਦ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਜਾਣਦੀ ਹੈ ਪਰ ਗਲੇਬਲੀ ਹਨੇਰੀ ਵਿਚ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਧੁੰਦਲਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਭੇਜਣ ਲਈ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਧੀ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ,

"ਪਤਾ ਨੀ ਕਿ ਆਖਰ ਆਈ ਸੀ... ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਧੱਕ 'ਤਾ

ਇਧਰ ਨੂੰ... ਅਖੇ ਧੀਏ ਆ ਗਿਆ ਤੇਰਾ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ... ਹਵਾ ਦੇ ਘੋੜੇ ਚੜ੍ਹ... ਮੇਰੇ ਪਿਓ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ...

ਵੀਰਾ ਕਹਿੰਦਾ... ਭੈਣੇ, ਇਹ ਤਾਂ ਉਧਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਐ, ਤੂੰ ਜਾਵੇਂਗੀ, ਮਗਰੇ ਮਗਰੇ ਅਸੀਂ ਆ ਜਾਂਗੇ ਤੇ ਰਲ ਕੇ

ਪੈਂਡ ਤੇੜਾਂਗੇ। ਇੱਕ ਪੈਂਡ ਅੱਸੀ ਨੂੰ ਚੱਲੂ। ਵੇ ਵੇ ਭਰਾਵਾ... ਆਹ ਵੇਖ, ਇਧਰ ਵੀ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨੂੰ ਪੱਤੇ ਈ ਆ...

ਪਰ ਆ ਵੇਲ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਹਰੀ ਭਰੀ ਆ ਨਾ, ਏਹਨੂੰ ਪੈਂਡ ਲੱਗਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਏਧਰ ਆਉਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ

ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਓਧਰ ਵੀ ਤਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਪੈਂਡ ਸਾਂਭਣ ਲਈ..." (ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 29)

ਮਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਭਰਿਆ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਪੈਂਡਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾਅ ਉੱਤੇ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਉਹ ਔਰਤ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਤਾਰ ਤਾਰ ਹੋਣਾ ਕਿਸ

ਦਰਦ ਨਾਲ ਨਿਰੂਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਇੱਕ ਲੋਕ ਗੀਤ ਨੂੰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਕੇ 'ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ' ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ,

"ਬਾਬੁਲ ਮੇਰੇ ਵਰ ਟੋਲਿਆ, ਜੋ ਉਮਰਾਂ ਦਾ ਹਾਈ।

ਚੰਦਨ ਓਹਲੇ ਕਤਲ ਹੋ ਗਈ, ਮੇਰੀ ਚੰਨ ਕਹਾਈ।

ਮਾਂ ਰਾਈ ਮੇਰੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ, ਐਸਾ ਕਾਜ ਰਚਾਵੇ।

ਉਹ ਵੇਖੇ ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਡੋਲੀ, ਮਹਿਕ ਚੱਲੀ ਮੁਕਲਾਵੇ।

ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਵੀਰੇ ਵੇਚੇ, ਮੇਰੇ ਗੁੱਡੀਆਂ ਪਟੋਲੇ।

ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ.. " (ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ 67)

ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕਈ ਬਾਪ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕਮਾਈ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਤੱਕ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

"ਮਤਲਬ ਕੁੜੀ ਆਪਣੇ ਆਸਤੇ ਲਾੜਾ ਮੰਗਦੀ ਐ ਤੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਪਿਉ ਕੁੜੀ ਦਾ ਭਾੜਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ" (ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ 29)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਧੀ ਦਾ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਗੁਨਾਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਕੱਲਿਆਂ ਅੱਧੀ-ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਫਿਰ ਰਾਤ ਦੇ ਦੇ ਵਜੇ ਜਦੋਂ ਘਰ ਮੁੜਨਾ ਤੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਪੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਬਾਪ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਧੀ ਨੂੰ ਥੱਪੜ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਬਲਕਿ ਅੱਗੋਂ ਗਲਤ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਔਜਲਾ ਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ। ਇੱਕ ਬਾਪ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਤੋਂ ਕੀ ਸੁਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ,

"ਰਮਨ, ਹਾਓ ਡੇਅਰ ਯੂ, ਆਈ ਗੈੱਟ ਯੂ ਬੈਕ (How dare you, I get you back)

(ਫੋਨ ਕੱਢ ਕੇ ਨੰਬਰ ਡਾਇਲ ਕਰਦੀ ਹੈ)

ਆਈ ਵਿੱਲ ਕਾਲ ਦਾ ਪੁਲਿਸ (I will call the police)" (ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਦੌੜ 27)

ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰੋਂ ਟੁੱਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਵੇਦਨਾ ਅਥਵਾ ਹੂਕ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਚੀਕ ਬਣ ਕੇ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਹੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਰਸਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬਾਪ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਤੇ ਔਲਾਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪਰੰਪਰਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਖਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਯਥਾਰਥ –ਆਦਰਸ਼ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਰਤਮਾਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਹੋਈ ਦੀਆਂ ਭਵਿੱਖਮਈ ਉਜਵਲ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਛੁਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਮਾਂ-ਬਾਪ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਦੀ ਆਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕੋਈ ਸਵਾਰਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਨੇ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦਾਗ਼ੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਰ ਨੇ ਇਸ ਦਰਦਮਈ ਹੂਕ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ,

"ਦੱਸ ਲੇਭੀ ਬੇਦਰਦੀ ਬਾਬਲ,

ਕੀ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਆਇਆ।

ਨੀਂ ਮਾਏ! ਨੀ ਵੈਰਨ ਮਾਏ!

ਇਹ ਕੀ ਕਹਿਰ ਕਮਾਇਆ

ਅੱਜ ਤੇਰੀ ਲਾਡੇ ਦਾ ਬਾਬਲ

ਅੱਗਾ ਘੁੱਪ ਅੰਨੇਰਾ।

ਇਸ ਰੰਗਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ

ਦਿੱਸੇ ਸੁੰਝਾ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰਾ।

ਕਿਉਂ ਧੀ ਕੁੰਜ ਨਿਮਾਣੀ ਨੂੰ,

ਵਤਨੋਂ ਬੇਵਤਨ ਬਣਾਇਆ।

ਨੀ ਮਾਏ! ਨੀ ਵੈਰਨ ਮਾਏ!

ਇਹ ਕਹਿਰ ਕਮਾਇਆ।" (ਪੱਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ 49)

ਗਲੇਬਲੀ ਹਨੇਰੀ ਵਿਚ ਹਰ ਪਿਆਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤਾਰ-ਤਾਰ ਹੋ ਕੇ ਬਿਖਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਪਣੇ ਹਰ ਸੁੱਖ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਅਸਰ ਹਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਨਫਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸੁਖਮਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪੱਡ ਤੇ ਡਾਲਰ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਖਤਰਨਾਕ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੰਮ ਤੋਂ ਥੱਕੇ ਆਏ ਬਾਪ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਥਕਾਵਟ ਉਤਾਰਨੀ ਤੇ ਮਾਂ ਦਾ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਲੱਗ ਜਾਣਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਤੇ ਫਰਜ਼ ਸਭ ਪੱਡਾਂ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਬੇਤਲ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦਰਦ ਨੂੰ ਸਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਗਲਤ ਰਸਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

'ਜਸ' ਨਾਂ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਹੀ ਘਰ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਕੋਲ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਪਿਓ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ,

"ਜਸ: ਮਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਤੂੰ ਰਾਤੀ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਕਰ ਲਈ, ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਉਠਾਲਿਆ ਨਹੀਂ।

ਮਾਂ: (ਮਜਬੂਰ ਜਿਹੀ ਜਸ ਵੱਲ ਦੇਖਦੀ ਹੈ, ਫੇਰ ਵਕਤ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਰਕੇ) ਹੈਂ ਹਾਂ ਟੈਮ ਤਾਂ ਹੋ ਵੀ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹ ਵੀ ਲੇਟ ਈ ਗਈ ਸੀ।

ਜਸ: (ਖਿੱਝ ਕੇ) ਮਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਸੀ। (I want to talk you.) " (ਬੋਤਲ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ 8)

ਜਸ ਦਾ ਬਾਪ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਸਿਰਫ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਤੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹਨ, ਵੀ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਜਸ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਬਾਰੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ;

"ਜਸ: (ਖਿੱਝਿਆ ਹੋਇਆ) ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੀ ਕੀ ਹੈ ਮੈਨੂੰ। ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਟੈਮ ਨਹੀਂ। ਡੈਡ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਗੱਲ ਕਰੇ ਮੂਹਰਿਓ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਆ ਜਾਹ ਓਏ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਕੂਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ।" (ਬੋਤਲ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ 9)

ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਦੇਸਤੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਸੇਵਕਾ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਨੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਪਿਆਰ ਭਰਿਆ ਰਿਸ਼ਤਾ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕੇ,

"ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ

ਕਮਿਊਨੀਕੇਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਬਲਮ ਬਹੁਤ ਜਾਦੇ ਆ। ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਦੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋਣ। ਡਰਦੇ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਬਾਰੇ ਘਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ.... ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਗਨੇਅਰ ਕਰਦੇ ਰਹੋਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਕ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨੇ ਹੀ ਹੱਟ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਖਿੱਝ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਵੇਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਖਿੱਝ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਬੱਚੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਗੇ।" (ਬੋਤਲ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ 9)

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਰਾ-ਭਰਾ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਲਈ ਜਾਨ ਤੱਕ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਰਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਲਛਮਣ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਰਾਮ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਲਈ ਰਾਜਸੀ ਠਾਠ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ

ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪੱਛਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਨੇ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਤਾਰ-ਤਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਭਰਾ ਜੋ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ ਆਇਆ ਉਹ ਤਾਂ ਹੱਲ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਜੋ ਦਰਦ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

"ਅੱਠ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਘਰੋਂ ਤੁਰੇ ਨੂੰ। ਪੰਜ ਲੱਖ ਕਮਾਉਣ ਨਿਕਲਿਆ ਸਾਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਘਰ ਬਣਾਉਣੈ, ਭੈਣ ਵਿਆਹੁਣੀਐ। ਭੈਣ ਵਿਆਹੀ... ਪਰ ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਭੈਣ ਨੇ ਇੱਕ ਫੋਨ ਕਰਕੇ ਨੀਂ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਵੀਰੇ ਤੂੰ ਜਿਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿ ਮਰ ਗਿਆ.. (ਅੱਥਰੂਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਰੋਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ) ਘਰ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬੰਗਲਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ 'ਤਾ। ਪੰਜਾਹ ਲੱਖ ਰੁਪਈਆ ਨਗਦ ਵੀ ਭੇਜ 'ਤਾ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਹੀਂ ਸਰਿਆ ਕਿ ਪੁੱਤ ਮੁੜਿਆ... ਤੇਰੀ ਉਮਰ ਬੀਤਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆ ਜਾ ਤੇਰਾ ਘਰ ਵਸਾਈਏ.. (ਰੋਕੇ ਅੱਥਰੂਆਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ ਤੇ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਵਹਿ ਤੁਰਦੇ ਹਨ) " (ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਮਹਿਕ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 25)

ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੇੜਿਓਂ ਪਰਖਿਆ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ;

"ਮੇਹ ਤੇ ਮਾਇਆ ਸਭ ਭੁਲੇਖਾ

ਕੈਣ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹਾਣੀ

ਕੱਲਿਆਂ ਆਉਣਾ, ਕੱਲਿਆਂ ਜਾਣਾ

ਦੁਨੀਆਂ ਆਉਣੀ ਜਾਣੀ

ਕਹਾਣੀ...

ਕਹਾਣੀ... " (ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 25)

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਦੂਰੀਆਂ, ਫਾਸਲੇ ਦੀਆਂ ਦੂਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਇਸ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ,

"ਹੈਰਾਨ ਨਾ ਹੋ ਯਾਰਾਂ... ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਏਦਾਂ ਹੀ ਚੱਲਦੀ ਐ। ਕੋਈ ਇੱਕ ਮਿੰਟ ਵਿਚ
ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੈ, ਕੋਈ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ 'ਚ... ਪਰ ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭੁੱਲ ਸਾਰੇ ਈ ਜਾਂਦੇ ਐ।" (ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ
ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 26)

ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਮਸ਼ੀਨੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਪਿਆਰ ਦਰਦ ਜੋ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ
ਦੂਰ ਹੋਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਉਪਜਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਖਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲ ਜੌੜਾ ਲੇਖਕ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ
ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ,

"ਸ਼ਾਇਦ ਉੱਧਰ ਪੈਸਾ ਹੋਊ ਪਰ ਪਰਿਵਾਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੋਊ ਸਰਦਾਰ
ਜੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਮਾਂ ਮਿਲ ਜੂ ਜਿਹੜੀ ਪੁੱਤ ਦਾ ਦੁੱਖ ਦੇਖ ਕੇ ਪੱਥਰ ਹੋ ਜੇ ਕਿ ਇਹੋ ਜੀ ਭੈਣ ਜਿਹੜੀ ਹੱਥੀਂ
ਛਾਵਾਂ ਕਰੇ ਭਰਾ ਨੂੰ।" (ਵਾਪਸੀ 15)

ਮਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਅਸਹਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪਰਦੇਸੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਜੌੜਾ ਨੇ ਕਾਵਿ
ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦਰਦ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ,

"ਬੜੇ ਐਖੇ ਪੁੱਤ ਤੇਰਨੇ

ਬੁਰੇ ਭੀੜ ਕੇ ਰੋਂਦੀਆਂ ਮਾਂਵਾਂ

ਪੁੱਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਚੱਲਿਆ

ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਣ ਨਾ ਤੱਤੀਆਂ ਵਾਵਾਂ

ਬੜੇ ਐਖੇ ਪੁੱਤ ਤੇਰਨੇ" (ਵਾਪਸੀ 76)

ਇਹ ਤਾਂ ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਭੈਣ-ਭਰਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਾਰੇ ਓਂਕਾਰਪ੍ਰੀਤ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,
"ਮਾਂ: ਧੀਏ ਹਰ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਵੀਰੇ ਨੂੰ ਏਨਾ ਚੇਤੇ ਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰ, ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਭਰਾ ਨੂੰ ਜਦ ਭੈਣ ਅੱਖ ਭਰ ਕੇ
ਚੇਤੇ ਕਰਦੀ ਆਂ ਤਾਂ ਭਰਾ ਦਾ ਚਿੱਤ ਡੋਲ ਜਾਂਦੈ.. " (ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ 32)

ਇਹੀ ਪਰੰਪਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਏਨਾ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ 'ਬਲੀ ਦਾ ਬੱਕਰਾ' ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਜੋੜਾ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਵਲੈਤ ਵਾਲੀ ਮੋਹਰ ਤਾਂ ਸੱਠਾਂ ਸੱਠਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਪਾ ਦਿੰਦੀ ਆ ਫੁੱਲਕਾਰੀ... ਲੋਕੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਦਹਾਜੂ ਆ ਗਿਆ, ਨਾਲੇ ਪੰਜਾਹਾਂ ਨੂੰ ਢੁੱਕਦਾ... ਕੋਏ ਦੇਉ ਕੁੜੀ, ਆ ਭਗਤੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮਿੰਟ ਲਾਇਆ ਸਾਕ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ... ਮਸਾਂ ਵੀਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਹੋਊ।" (ਵਾਪਸੀ 24)

ਤਿੜਕ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰੱਖੀਆਂ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨੇ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਰੰਗੀਨ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਪੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕਤਾ, ਵੱਧਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਵਧੀਆ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਨੀ ਆਪਣੀ ਲਾਲਸਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ,

"ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸੁਪਨੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਪਨੇ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ, ਸਿਰਫ ਕਤਲ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਬਾਹਰ ਸੈਟਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਕੁਝ ਵੀ....." (ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ 23)

ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਪੱਛਮ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਏਨਾ ਘਰ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਜਾਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਲਈ ਇੰਨੇ ਉਤਾਵਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਹਾਣ ਪ੍ਰਵਾਨ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੜ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।" (ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ 61)

ਸੁੱਖੀ ਬਾਠ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ

ਸੁੱਖੀ ਬਾਠ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ, ਸਰੀ, ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸੁੱਖੀ ਬਾਠ ਪਿਛਲੇ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਥੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹਨ। ਮਹਾਨ ਸਮਾਜ ਸੇਵਕ ਜੋ ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੁੱਖੀ ਬਾਠ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਲਈ “ਪੰਜਾਬ ਭਵਨ” ਸਰੀ, ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿਣ। ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਕੇ ਗਏ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹਨ। ਫਰਵਰੀ 2018 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਕੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉਥੇ ਵੀ ਸੁਖਮਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਣ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਤੁਹਾਡੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਜਮਾਂ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੁਝਾਨ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਜਾਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਕੋਲ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 30 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਅਕਸਰ ਹੀ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਏਜੰਟ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿਰਫ ਪਹਿਲੇ ਸਮੈਸਟਰ ਦੀ ਫੀਸ ਦੇਣੀ ਹੈ ਫਿਰ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰ ਲਵੇਗਾ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਕੀਤੀ ਕਮਾਈ ਸਿਰਫ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਫੀਸ ਨਹੀਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਸਮੈਸਟਰ ਦੀ ਫੀਸ ਕਿਵੇਂ ਭਰੇਗਾ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਵੈਵਿਸ਼ਵਾਸ ਘਟਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਕਈ ਬੱਚੇ ਗਲਤ ਰਸਤੇ ਵੀ

ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਡਰੱਗ ਵਰਗੇ ਦੀ ਸਮਗਲਿੰਗ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਡਾਲਰ ਕਮਾਉਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਤੇ ਅਜੋਕੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਫਰਕ ਹੈ ?

ਉੱਤਰ : ਅੱਜ ਤੋਂ ਚਾਲੀ-ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਨਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਰਵਾਸ ਕੀਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਮਕਸਦ ਆਰਥਿਕਤਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਡਾਲਰ ਕਮਾਣੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਪੈਸਾ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਦਾ ਪਰਵਾਸ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੇਹਤਰ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਲਈ ਉਥੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਥੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪੈਸਾ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿ ਪੈਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਸਮਝਦਾਰ ਯੁਵਾ ਵਰਗ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲੀ ਪੂੰਜੀ (ਐਲਾਦ) ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਕੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ?

ਉੱਤਰ : ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਕੁਝ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਰਗੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਅਜਿਹਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 128 ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਚਾਰਾਤਮਕਤਾ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੀ ਹੈ ?

ਉੱਤਰ : ਭਾਸ਼ਾ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਸਰੋਤੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ ਉਥੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਉਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਤੀਸਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਮੱਸਿਆ ਘੱਟ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਰੂਸ ਜਾਂ ਫਰਾਂਸ ਆਦਿ ਜਾਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਕੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰੇ ਹਨ ?

ਉੱਤਰ : ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਰਾਹਤ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਗੁਰਦਵਾਰੇ, ਮੰਦਿਰ, ਮਸਜਦ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਸ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਸਭ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਗੈਰਮਿੰਟ ਵਲੋਂ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਦਾਰੇ ਖੋਲੇ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੈਕਰੀ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਢੁਕਵੀਂ ਨੈਕਰੀ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਪਹਿਲਾਂ ਵਸਦੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਜੋ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਥੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਵੇਂ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਆਇਆ ਮਨੁੱਖ ਦੁੱਖੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਹੜ ਹੀ ਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਹਰ ਸਾਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤਾਂ ਉਥੇ ਵੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਗਏ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਵੀਹ ਘੰਟੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ

ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਘੱਟ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਲੈ ਕੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੇ ਵੱਧ ਪੈਸੇ ਕਮਾ ਸਕਣ ਤੇ ਜੇ ਸਸਤੇ ਕੰਮ ਮਿਲਦੇ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਨੌਕਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿਚ ਕਮੀ ਆਵੇਗੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣਗੇ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਜੇ ਲੋਕ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਸੁਝਾਅ ਦਿਓਗੇ ?

ਉੱਤਰ : ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਸੋਚਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਜਾਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਤੀਹ-ਚਾਲੀ ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਖਰਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ। ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਲਈ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢੰਗ ਨਹੀਂ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਤੋਂ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਦੀ ਵੈੱਬਸਾਈਟ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਧੋਖਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਫ਼ ਹੋਇਆ ਜਾਵੇ। ਜਿਸ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਚੰਗੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਲਈ ਬਣੀਆਂ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਕਾਲਜ ਬਦਲਣ ਦੀ ਸੋਚਣ ਤਾਂ ਫੀਸ ਵੀ ਦੁਬਾਰਾ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਪੰਜਾਬ ਭਵਨ ਸਰੀ, ਕਨੇਡਾ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੇਸਮੈਂਟ (ਜਿਥੇ ਉਹ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ) ਵਿਚ ਨਾ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ ਸਗੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਮਦਰਦ, ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਗੈਰਸਰਕਾਰੀ ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਨਸੀਹਤ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਵੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਹਮਦਰਦ ਮਿਲ ਜਾਵੇ।

ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੈਨੇਡਾ ਵਾਸੀ ਸੁੱਖੀ ਬਾਠ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਫੇਰੀ ਦੌਰਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਾਂ।

ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਮਨ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ ਗਏ। ਜੀਅ ਤੋੜ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ। ਡਾਲਰ, ਪੈਂਡ ਕਮਾ ਕੇ ਆਰਥਿਕ ਅਮੀਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਬਣਾ ਲਈਆਂ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵੀ ਖਰੀਦੀਆਂ ਪਰ ਮਨ ਦੀ ਅਸਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਜੋ ਡਾਲਰਾਂ, ਪੈਂਡਾਂ ਨਾਲ ਖਰੀਦੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਖਣੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀ ਜਾਇਦਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਬੇਗਾਨੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਵੱਸ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੀ ਬੇਗਾਨੇ ਹੋ ਗਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾ ਸਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੌਗਿਰਦਾ ਪੱਛਮੀ ਸੀ ਤੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦਿਨ ਰਾਤ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਫਟਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ। ਜੋ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿੱਘ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਉਹ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿ ਗਏ।

ਮਾਇਆ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਿਨ ਰਾਤ ਸ਼ਿਫਟਾਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਕੱਲੇ ਕਾਰੇ ਗਮਗੀਨ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਪਲੇ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨਾਲ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ ਵੱਧਦਾ ਗਿਆ। ਪੈਸੇ ਤਾਂ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਪਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪਾਟ ਗਏ, ਫੀਤੀ ਫੀਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਪੈਂਡ ਜੋੜਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਜਾਇਦਾਦ ਗੁਆ ਬੈਠੇ, ਬੱਚੇ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਾਏ ਵਿਚ ਹੱਥੋਂ ਫਿਸਲ ਗਏ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੰਕਟ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਉਪਜੀ ਅਮਾਨਵਤਾ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਉੱਜਲ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਆਪਣਾ ਵਰਤਮਾਨ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੈਂਡਾਂ, ਡਾਲਰਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਦੂਰੀ ਤਨਾਉ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਲੋਂ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਖੁਲ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸ਼ਿਦਤ ਨਾਲ ਅਪਨਾਉਣਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲੀ ਰਖਣਾ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦਰਾੜਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਥਿਤਿਆਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸਮੀਕਰਣ ਵੀ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਮੀਕਰਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੀਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਤੇ ਪਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ : ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ

3.1 ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ

ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਇੱਕ ਤਕਨੀਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਤਰਕ ਪੂਰਨ, ਠੋਸ, ਸੰਪੂਰਨ, ਸਰਵ ਪ੍ਰਵਾਨ ਤੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਿਜੀ ਤੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ Psycho analysis (ਸਾਈਕੋ ਅਨੈਲਿਸਿਸ) ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੈ। Psycho ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਨੋ ਅਤੇ analysis ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ। ਇਹ ਮਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨਕਰਨ ਲਈ ਅਪਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਮਨ ਦੇ ਚੇਤਨ, ਅਚੇਤਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸਿਗਮੰਡ ਫਰਾਇਡ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਾਂਗ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵੀ ਰੋਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਨ ਦੀਆਂ ਤੈਹਾਂ ਵੀ ਅਨੇਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਅੰਦਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਲੇਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਪੂਰਨ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹਨ। ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਡਾ. ਰਾਮ ਨਾਥ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ,

“ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ 'ਮਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ' ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਮਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ। ਭਾਵ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਸਰਬਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਅਕਤਿਤੱਵ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।” (ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ 22)

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ Psychology (ਸਾਈਕਾਲੋਜੀ) ਦਾ ਸਮਾਨਅਰਥੀ ਹੈ। ਸਾਈਕੋਲੋਜੀ ਸ਼ਬਦ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ Pshche (ਸਾਈਕੀ) ਅਤੇ Logos (ਲਾਗਾਸ) ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਸਾਈਕੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਲਾਗਾਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਵਿਚਾਰ। ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਿਧੀ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਬਾਰੇ,

"ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ Psychology (ਸਾਈਕਾਲੋਜੀ) ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ। ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਉਸ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਫਰਾਇਡ, ਯੁੰਗ, ਐਡਲਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਰਵਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਵਜੋਂ ਉਪਜੇ ਵਿਵਹਾਰ ਸਬੰਧੀ ਕੀਤੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਹਨ।" (ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ ਦੇ ਨਾਵਲ 19)

ਸਾਹਿਤਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਨੋ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਉਸ ਸ਼ਾਖਾ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅਤੇ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਮਨੋ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸੀ ਨੇ ਫਰਾਇਡ ਦੀ ਦੇਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ,

"ਫਰਾਇਡ ਦੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਦੇਣ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਝਾਤ ਪੁਆਈ ਹੈ। ਫਰਾਇਡ ਨੇ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਵੇਖਿਆ ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਅੰਦਰੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮੈਂ ਦੀ ਹੀ ਗੂੰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਚੇਤ ਮਨ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
(ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ 109)

ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਐਲਖ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਫਰਾਇਡ ਵੱਲੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਤਿੰਨ

ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ:

1. ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਲੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਉਸਦੀ ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਖੋਜ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ 'ਮਨੇ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ।
2. ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਗਿਆਨ।
3. ਉਸ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਜਾਣਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਸਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਨਤੀਜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਮਨੋਰੋਗਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ।" (ਮਨੇ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ 9)

ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਬਾਰੇ ਨਵਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ, 'ਚੇਤਨ, ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਚੇਤਨ'। ਫਰਾਇਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਚੇਤਨ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਫਰਾਇਡ ਦੀ ਖੋਜ ਨੇ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਚੇਤਨ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਮਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਤਾਂ ਅਚੇਤਨ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਦੱਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਪਈਆਂ ਹਨ।

ਡਾ. ਫਰਾਇਡ ਨੇ 1890 ਤੋਂ 1920 ਤੱਕ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਖੋਜ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਅਚੇਤਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਖੋਜ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁੱਝੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, "ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਲਈ ਵੱਡੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਚੁਣੌਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਚੇਤਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰੇ ਤੇ ਇਉਂ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਬੋਧ ਦੇ ਖੱਪਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ।" (ਚੇਤਨ ਦੀ ਲੀਲਾ 4)

ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਮਨ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਚੇਤਨ, ਅਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ। ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਦੀ ਖੋਜ ਜਿੱਥੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦਮਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਿਧੀ ਸਿਰਫ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀਆਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਵਿਧੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਫਰਾਇਡ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਸਾਬਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇੱਡ, ਈਗੋ ਤੇ ਸੁਪਰ ਈਗੋ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬਣਤਰ ਦਾ ਧੁਰਾ ਕਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਫਰਾਇਡ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਲਈ ਇੱਡ, ਹਉਂ ਤੇ ਪਰਾ ਹਉਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇੱਡ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਨਸਿਕ ਹਕੀਕਤ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਰਤੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਸਿਰਫ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ ਤੇ ਇੱਡ ਉਹ ਬਿਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਹਉਂ ਜਾਂ ਈਗੋ ਮਨ ਦੀ ਇੱਕ ਚੇਤਨ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਸਵੈ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੈਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ

ਵਿਚ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਹਸਤੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਜੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਜੀਣਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਾ ਹਉਂ ਜਾਂ ਸੁਪਰ ਈਗੋ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਡ, ਈਗੋ ਤੇ ਸੁਪਰ ਈਗੋ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾਅ ਹਨ। ਇੱਡ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਸਿਰਫ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਜੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਈਗੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇੱਡ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚਾਲੇ ਵਿਚੋਲਗੀ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਪਰ ਈਗੋ ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ - ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਾਨਵ ਲਈ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਜੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋ ਕੇ ਸੀਮਾ ਦੀ ਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਣ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸੁਚੱਜੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਹੈ।

3.2 ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ

ਫਰਾਇਡ ਦਾ ਮੁਖ ਮਕਸਦ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ। ਮਨੋ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਮਨੁੱਖੀ ਅਚੇਤਨ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰਨਾ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਤੇ ਮਨੋਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾਵੇ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਨੋ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ,

"ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੱਲ ਭਾਵੇਂ

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੇਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਉ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਣਾਉ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਹਰ ਅੰਗ, ਉਪ ਅੰਗ, ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਇਸ ਤਣਾਉ ਤੇ ਸੁਲਝਾਉ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਇਸ ਜਟਿਲਤਾ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜਿਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।" (ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅੰਸ਼ 7)

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਮੁੱਚਾ ਖੇਤਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਪਲਾਟ ਦੀ ਥਾਂ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮ ਤੰਦਾਂ ਬਾਰੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਸੋਝੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗਏ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਰਥ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਪਾਠਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੇ ਛੁਪੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਲੇਖਕ ਮਨੋ ਸੰਤਾਪੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੰਤਾਪ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਲਈ ਉਹ ਇੱਕ ਸੁਪਨ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕ ਤੇ ਪਾਠਕ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚੇਚਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਗੁੰਝਲਾਂ ਅਤੇ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਿਜੀ ਜੀਵਨ ਦਾ

ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਤਸਵੀਰ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਹਥਿਆਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਦੀਆਂ ਤੈਹਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨਕਰਨ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਫਰੋਲਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਮੁਨੀ ਆਖਦੇ ਹਨ,

"ਨਾਟਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਚੰਗਿਆਂ, ਭੈੜਿਆਂ, ਅਲਗਰਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਦਿਲ ਪਰਚਾਵਾ, ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਮੱਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।" (ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਲੋਕ 111-112)

ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ, ਸੁਝਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸੁਲਝਾਉਣਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਗੁਣ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ, ਜੀਵਨ ਜਾਚ, ਲੋਕ ਮਨੋਤਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਰੁਚਿਤ ਹੋਏ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਜਨ ਮਾਨਸ ਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਅਣਖ ਦੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਾਲੀ ਨੇ ਇਕ ਨਰਦਈ ਬਾਪ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ, ਰੀਝਾਂ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਸਿਰਫ

ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਫੇਕੀ ਅਣਖ ਦੀ ਹੈ। ਧੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਨੂੰ ਮਧੋਲਦੇ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਜਾਏਗਾ,

“ਕੈਨੇਡਾ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ

ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ 'ਕੱਠਾ' ਹੋ ਜੁਗਾ। ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਨ ਵਧੇਗੀ। ਡਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਖੇਡਾਂਗੇ, ਡਾਲਿਆਂ 'ਚ।” (ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ 64-65)

3.3 ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ

ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਹੋਏ ਲੋਕ ਜਦੋਂ ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਂ - ਬਾਪ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਬੱਸ ਇਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਸੀ। ਪਰ ਸੱਚਾਈ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਤਾਂ ਮਾਂ - ਬਾਪ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਮਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਪੱਖ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਹਰ ਔਜਲਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਮਾਂ - ਬਾਪ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।

“ਜਗਤਾਰ: ਭੈਣ ਹੈਸਲਾ ਰੱਖ, ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਤਰਾਅ ਚੜ੍ਹਾਅ ਤਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲ ਤਾਂ ਭੈਣ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਥੇਰਾ ਕਿਹੈ, ਬਈ ਤੁਹਾਡੇ ਬੱਚੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਰਹੇ ਨੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਵੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਭਲਾ ਪਤੈ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਦਾ। ਭੈਣ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸਿਰਫ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਾਅਨੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀਆਂ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਮਾਂ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਤੁਸੀਂ ਦਿੱਤਾ ਨੀ।

ਕਰਮਜੀਤ: ਹੋਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਪਿਆਰ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂੰਹੋਂ ਕੱਢਿਆ ਓਹੀ ਅਸੀਂ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਤਾ।

ਜਗਤਾਰ: ਹਾਂ- ਹਾਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਦਿਖ ਹੀ ਰਿਹੈ। ਕੈਸਲਮੇਰ 'ਚ ਮਹਿਲਾਂ ਵਰਗਾ ਘਰ, ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਕੋਲ ਸਪੋਰਟਸ ਕਾਰ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪਿਆਰ ਵਾਲੀ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ।

ਅਮਰ: ਜਗਤਾਰ, ਫਿਰ ਵੀ ਐਲਾਦ ਨੇ ਸਾਡੀ ਭੇਰਾ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਪਾਈ।

ਜਗਤਾਰ: ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਏਦਾਂ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੈਨੇਡਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਆਏ ਹਾਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਥੇ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਡਾਲਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਨੇ। ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੀ ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਦੌੜ 'ਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ, ਫਿਰ ਤਾਂ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਫਿਕਰ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪਰਵਾਹ।” (ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਦੌੜ 25)

'ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪਿਆਰ ਵਾਲੀ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ'। ਇਸ ਸਤਰ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਤਨਜ਼ ਕੱਸੀ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਗਲਵੱਕੜੀ ਦਾ ਨਿੱਘ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਾਰਾਂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਘਰਾਂ ਦਾ। ਜਿਸ ਉੱਜਲ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਆਸ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕ ਘਰਵਾਸ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਸੁਨਹਿਰੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਦੌੜ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਮਨ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦਾ ਸਾਥ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਦੌੜ' ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਰੇਬੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਦਰਦ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਘਰ ਕਿਸ ਕੋਲ ਆਉਣ ? ਜਦੋਂ ਮਾਪੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਡਾਲਰ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਡਬਲ ਸ਼ਿਫਟਾਂ ਲਗਾਉਣ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ।

3.4 ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਾਟਕ 'ਬੋਤਲ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ' ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਹਰੋਂ ਦਿੱਸਦੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ 'ਜਸ' ਜਦੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਘਰ ਦੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ

ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਹਰ ਖੁਸ਼ੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਉਦਾਸੀ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ

ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਡੈਡੀ: ਮੁਸਕਿਲਾਂ ਉਹਨੂੰ ਕਾਹਦੀਆਂ ਆ। ਚੰਗਾ ਉਹਨੂੰ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦੇਈਦਾ, ਚੰਗਾ ਪਹਿਨਣ ਨੂੰ। ਜਿਹੜੀ ਵੀ

ਚੀਜ਼ ਅਲ ਉਂਗਲੀ ਕਰੇ, ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਲੈ ਕੇ ਦੇਈਦਾ।” (ਬੋਤਲ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ 7)

ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਕੋਰਾ ਕਾਗਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਜੇ ਚਾਹੇ ਲਿਖ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਪਰ ਜਦੋਂ ਘਰ ਦੇ ਇਸ ਤੱਥ ਵੱਲ ਬੇਧਿਆਨੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਭਿਅੰਕਰ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਘਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਸ ਦਾ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਘਰ ਵਿਚ ਪਿਓ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਸ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਵੀ ਤਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੀਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਥੱਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਖਰਾਬ ਮੂਡ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ। ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਬੱਚਾ ਬਾਪ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਂਟ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਮਾਂ: ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਪਈ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤ ਨਹੀਂ ਏਦਾਂ ਦਾ। ਫੇਰ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਚੋਰੀ ਆਪਣਾ ਡ੍ਰਿੰਕ ਲਾ ਲਿਆ ਕਰੋ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਬੈਠ ਕੇ ਪੀਆ ਕਰੋ।

ਜਸ: ਸੱਚੀ ਡੈਡੀ ਤੁਸੀਂ ਕਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾ ਪੀਆ ਕਰੋ।

ਡੈਡੀ: ਉਹ ਤੂੰ ਬੈਠਾ ਰਹੇ ਰਾਮ ਨਾਲ। ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲ ਮਤਲਬ ਰੱਖਿਆ ਕਰ। ਨਿਆਣੇ ਨਹੀਂ

ਬੋਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਬੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ। ਚ।” (ਬੋਤਲ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ 3)

ਬੱਚੇ ਦਾ ਮਨ ਸ਼ਰਾਬ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹੀ ਬੱਚਾ (ਜਸ) ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲਈ ਦੇਸਤ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਜਦੋਂ ਦੇਸਤ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ

"ਡਰਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਤੂੰ ਕਿਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਆਂ।"

ਤੇਰਾ ਬੁੜਾ ਤਾਂ ਏਨੀ ਪੀਂਦਾ ਰੋਜ਼।" (ਬੋਤਲ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ 2)

ਜਦੋਂ ਜਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

"ਡੈਡੀ : (ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ) ਤੂੰ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸਾਲਾ ਚੰਦ ਚਾੜ੍ਹਨ ਹੁਣੇ ਈ। ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਸਿੱਧਾ ਇਹਨੂੰ ਘਰ ਲਿਜਾ ਕੇ, ਵੱਡੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਨੂੰ।" (ਬੋਤਲ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ 5)

ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਹੀ ਕਿਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਮਾਰੋਲ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬਾਪ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਅਨੰਦਿਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਾਲ ਮਨ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਸ ਦੀ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਫਤਗੂ ਸਕੂਲ ਦੀ ਇੱਕ ਮਲਟੀਕਲਚਰਲ ਔਰਤ ਨਾਲ ਦਿਖਾਈ ਹੈ ਜੋ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

"ਔਰਤ : ਦੇਖੋ ਆਪਣੇ ਆਮ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨੀਕੇਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਬਲਮ ਬਹੁਤ ਜਾਦੈ ਆ। ਘਰਾਂ 'ਚ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮਾਰੋਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਦੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋਣ। ਡਰਦੇ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਜਾਂ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਬਾਰੇ ਘਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।" (ਬੋਤਲ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ 7)

ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਮਾਂ ਕੱਢਣ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਵਧੀਆ ਕਾਰਾਂ, ਖਿਡੌਣੇ ਤੇ ਚੰਗਾ ਖਾਣਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾ ਕੇ ਫਰਜ਼ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਲੋੜਾਂ ਹਨ। ਮਾਂ ਦੀ ਗਲਵੱਕੜੀ ਤੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਵਾਲਾ ਹੱਥ ਹਰ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਖਮਈ ਸਥਿਤੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਦਰਦ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਸ਼ੀਨੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਜੀਅ ਰਹੇ ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਕੋਲ

ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਦਰਦ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁੰਮਰਾਹ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

“ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਗਨੇਅਰ ਕਰਦੇ ਰਹੋਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਕ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੱਟ ਜਾਣਗੇ। ਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਖਿੱਝ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਵੇਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਖਿੱਝ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਬੱਚੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਗੇ।” (ਬੋਤਲ ਦਾ ਟੁੱਟਣ 7)

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ। ਫੇਰ ਸਾਰਾ ਪਿਆਰ ਹਰ ਦਰਦ ਦਾ ਦਾਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਕਲੇਸ਼ ਦੀ ਅਸਲ ਜੜ੍ਹ ਮਾਨਵ ਦੀ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਹੈ ਜੋ ਔਰਤ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚ ਸਿਰਫ਼ ਮਰਦ ਦੀ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਨਹੀਂ, ਔਰਤ ਦੀ ਵੀ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। 'ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਭੂਤ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਵੱਸਦੇ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਚੁੱਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਹੱਥੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਖੱਜਲ ਖੁਆਰੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਹੀ ਔਰਤ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ। ਸਮਿੰਦਰ ਜੋ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਚੱਕੀ ਵਿਚ ਪਿਸ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੀ ਚਤਰ ਕੋਰ ਵੀ ਇੱਕ ਔਰਤ ਹੀ ਹੈ। ਸਮਿੰਦਰ ਜੋ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਵਸਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਲੈ ਕੇ ਜੁਲਮੀ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਲੜਕੇ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਕੈਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਤੋੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅੱਗੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬੁਰੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਰ ਸਹਾਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉੱਪਰੋਂ ਪਿਆਰ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਚਤਰ ਕੋਰ, ਸ਼ਮਿੰਦਰ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਇਸ ਲਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਗੁਰਪਾਲ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਬੁਲਾ ਸਕੇ। ਚਤਰ ਕੋਰ ਦਾ ਬਨਾਵਟੀ ਰੂਪ ਸਾਧੂ ਬਨਿੰਗ, ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਨੇ ਇਉਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:

“ਚਤਰ ਕੋਰ: (ਸ਼ਮਿੰਦਰ ਨੂੰ) ਤੈਨੂੰ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਫਿਕਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤੇਰਾ ਆਪਣਾ ਘਰ ਆ। ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਭੈ ਦੇ ਰਹੀਂ। (ਸ਼ਮਿੰਦਰ ਨੂੰ ਸੋਫੇ ਤੇ ਬਿਠਾ ਆਪ ਵੀ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ) ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਬਈ ਤੂੰ ਏਨੇ ਦਿਨ ਉੱਥੇ ਕੱਟੇ ਕਿਵੇਂ? ਉਹ ਕੋਈ ਬੰਦੇ ਆ? ਜਲਾਦ ਆ ਭਾਈ ਉਹ ਤਾਂ। ਦੇਖੇ ਤਾਂ ਸਹੀ ਕੁੜੀ ਦੀ ਕੀ ਗਤ ਬਣਾਈ ਆ। ਬਈ ਦੱਸੋ ਤੁਹਾਡੇ ਆਪਣੇ ਨਹੀਂ ਜੰਮੀਆਂ? ਜੇ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਈ? ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਰੱਬ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀ ਰੱਖਦਾ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਤਾਂ ਕੰਧ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਕੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦੇਵੇ....।

(ਸ਼ਮਿੰਦਰ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ ਹੋਈ) ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਰੁੱਗ ਭਰਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਜਦ ਵੀ ਮੈਂ ਕੁੜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਦੇਖਦੀ ਆਂ। ਬਈ ਦੱਸੋ ਜ਼ਾਲਮੋਂ ਤੁਸੀਂ ਵਿਚਾਰੀ ਨਾਲ ਹੋਰਾ-ਫੇਰੀ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਆ ਪਰ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਤਾਂ ਖਿਆਲ ਰੱਖੋ।“ (ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਭੂਤ 13)

ਚਤਰ ਕੋਰ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਵੀ ਵਿਖਾਵਾ ਹੈ ਸ਼ਮਿੰਦਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਦਾ। ਜਦੋਂ ਗੁਰਪਾਲ (ਚਤਰ ਕੋਰ ਦਾ ਭਰਾ) ਸ਼ਮਿੰਦਰ ਰਾਹੀਂ ਕੈਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਚਿਹਰਾ ਜੇ ਜੰਗਲੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਵੀ ਭਿਆਨਕ ਹੈ, ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਪਾਲ ਪੱਕਾ ਹੈ ਕੇ ਸ਼ਮਿੰਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ ਲਈ ਵਰਤ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵਪਾਰਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਲਿਆ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਖੇਖਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਮਾਨਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਘੁਣ ਵਾਂਗ ਲੱਗ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਸਿਰਫ ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰਪਾਲ ਦੀ ਵਿਖਾਵੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਉੱਤੇ ਮੋਹਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ ਸੀ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇਉਂ ਦਰਸਾਈ ਹੈ:

“ਗੁਰਪਾਲ: ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਏਂ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਔਰਤ ਜਾਤ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇੱਕ ਔਰਤ ਨੂੰ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਸਕਾਂ। ਜੇ ਇਹ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝਾਂਗਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਜੰਮਣਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਆਇਆ ਹੈ।

ਸ਼ਮਿੰਦਰ: ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਦੇਵਤਾ.....” (ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਭੂਤ 18)

ਜਦੋਂ ਗੁਰਪਾਲ ਕੈਨੇਡਾ ਪੱਕਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਮਿੰਦਰ ਨਾਲ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬੁਰਾ ਸਲੂਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਲਦੀ ਸ਼ਮਿੰਦਰ ਤੋਂ ਤਲਾਕ ਲੈ ਕੇ ਹੋਰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਵੇ। ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਨੁਕਸ ਕੱਢ ਕੇ ਕਲੇਸ਼ ਪਾਉਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਲੱਭਦਾ ਹੈ।

“ਗੁਰਪਾਲ: ਇਹਦੀ ਇਸ ਜ਼ਬਾਨ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਤਿਆ ਪਿਆਂ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹਨੂੰ ਇੱਥੋਂ ਦਫਾ ਕਰੋ ਤੇ ਮੇਰਾ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾਓ।

ਸ਼ਮਿੰਦਰ: ਹੁਣ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰਾ ਹੀ ਕਸੂਰ ਲੱਗਣਾ। ਇਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਟੈਂਪ ਜੋ ਲੱਗ ਗਈ। ਸਟੈਂਪ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਸਹਿਦ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਜ਼ਹਿਰ ਬਣ ਗਈ।

ਗੁਰਪਾਲ: ਤੂੰ ਇਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਅਫਸਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਆਂ ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੇ ਸਟੈਂਪ ਲੁਆ ਦਿੱਤੀ।” (ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਭੂਤ 24)

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਰੰਗਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਗਿਰਗਿਟ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਪਾਲ, ਚਤਰ ਕੋਰ ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਕਿੰਨਾ ਕੂੜ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰੋਂ ਸਰੀਫ ਦਿਸਦੇ ਲੋਕ ਅੰਦਰੋਂ ਕਿੰਨੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

“ਚਤਰ ਕੋਰ: ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਾਂ, ਹੁਣ ਤੇਰੀ ਖੈਰ ਨਹੀਂ।

ਸ਼ਮਿੰਦਰ: ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਆ। ਐਵੇਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਭੂਤ ਚਿੰਬੜੇ ਹੋਏ ਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਭੂਤ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਹੋ।

ਗੁਰਪਾਲ: ਚੱਲ ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸਿੱਧੀ ਹੋ ਕੇ ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਰ,
ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਸੰਘੀ ਨੱਪ ਦਿਆਂਗੇ।" (ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਭੂਤ 31)

ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਪਾਖੰਡੀ ਲੋਕ ਜਿਵੇਂ ਚਤਰ ਕੋਰ, ਗੁਰਪਾਲ ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅੰਦਰ ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਮਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਡਾਲਕਰਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਪਿਆਰ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਤਰਸ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਸਮਿੰਦਰ ਨਾਲ ਮੋਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਟੈਪ ਤੱਕ ਸੀ।

ਸਮਿੰਦਰ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜੰਮੀ ਪਲੀ, ਕਦਰਾਂ - ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਇੱਜ਼ਤ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤਸੱਦਦ ਸਹਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਔਰਤ ਦਾ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬਣ ਔਰਤ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਪਾਪ - ਸੰਤਾਪ ਬੜੀ ਹੀ ਸਿੱਦਤ ਨਾਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਭਾਰਤੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਜੇ ਭਿਆਨਕ ਬੇਵਸੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਬੜੇ ਹੀ ਮਾਰਮਿਕ ਚਿੱਤਰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।" (ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਮੁੱਲ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ 27)

ਅਜੇਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਦੀ ਕੀਮਤ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਪਿਆਰ, ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਮੋਹ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਵੀਜ਼ਾ, ਡਾਲਰਾਂ ਤੇ ਪੈਂਡਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਮਰਦ ਦੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਹੱਥੋਂ ਜੁਲਮ ਤੇ ਤਸੱਦਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਅਣਭੋਲ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਅਜੇਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਘੋਰ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਸੱਦਦ ਸਿਰਫ਼ ਮਰਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੁੱਤਰ, ਭਰਾ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਬੱਝੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਹਨ,

ਜਿਸ ਦੀ ਝਲਕ ਨਾਟਕ 'ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ' ਵਿਚ ਮਾਣਾ ਦੀ ਮਾਂ, 'ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਭੂਤ' ਵਿਚ ਗੁਰਪਾਲ ਦੀ ਭੈਣ ਚਤਰ ਕੌਰ, 'ਪੱਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹਰਬੰਸੇ ਦੀ ਮਾਂ ਧਰਮੇ, 'ਬਿਖੜੇ ਰਾਹੀਂ ਰੁਲ ਗਈਆਂ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਮਲ ਦੀ ਮਾਂ ਜਗੀਰ ਕੌਰ ਆਦਿ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਉਜਵਲ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ 'ਬਲੀ ਦਾ ਬੱਕਰਾ' ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ - ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ 'ਬਾਬਲ ਦੀ ਬੇਦਾਗ ਪੱਗ' ਦੀ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਿਚ ਇੱਜਤ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਅਤੇ ਝੂਠੀ ਵਿਖਾਵੇ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਰਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਚਕਨਾਚੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਕੌਰ ਦੁਸਾਂਝ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਬਾਜ਼ਾਰੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਜੰਜਾਲ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆਂ ਮਨੁੱਖ

ਨੈਤਿਕ ਨਿਘਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸਿਆ ਹੈ। ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਤੀਬਰ ਲਾਲਸਾ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਸਾਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।“ (ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਦਾ ਨਾਟ ਪ੍ਰਵਚਨ 144)

ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਮਾਪੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਦਾ ਗਲਾ ਘੇਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਹਾਲਾਤ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਨਸਾਨ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜੁਲਮ ਕਰਕੇ ਦਬਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਦਰਦ ਕਈ ਵਾਰ ਜਵਾਰਭਾਟਾ ਬਣ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। 'ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਭੂਤ' ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਸ਼ਮਿੰਦਰ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਹਰਬੰਸੇ ਵੱਲੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ 'ਸੁਆਹ ਦਾ ਢੇਰ' ਹੋਈ ਸ਼ਮਿੰਦਰ ਉਸ ਢੇਰ ਦੇ ਥੱਲੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਅੰਗਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਮਘਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਲਟਲਟ ਬਲਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ

ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜੇਸ਼ ਭਰਦੀ ਹੈ ਜੇ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਚੰਡੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਤੇ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਸ਼ਮਿੰਦਰ: ਆਪਣੇ ਭੂਤ ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਕੱਢੂੰ। (ਸ਼ਮਿੰਦਰ ਸੋਟਾ ਉਲਾਰ ਕੇ ਇੱਕ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਪੁੱਟਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਕਦਮ ਪਿੱਛੇ ਪੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਮਿੰਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਪਿਛਲ-ਖੁਰੀ ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਤੁਰਦੇ ਹਨ) ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ,

ਬੰਦੇ ਹੀ ਭੂਤ ਨੇ ਬਣਦੇ, ਭੂਤ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਹੋਰ

ਡੰਡਾ ਪੀਰ ਹੈ ਭੂਤਾਂ ਦਾ, ਨਹੀਂ ਚਾਰਾ ਕੋਈ ਹੋਰ

ਚੁੱਕ ਕੇ ਡੰਡਾ ਪਈਏ ਪਿੱਛੇ, ਸਭ ਜਾਵੇਗਾ ਸੋਰ

ਸੁਣੇ ਜੀ ਇਹ ਅੱਜ ਦੇ ਬੋਲ ਆ,

ਆਹੇ ਜੀ ਇਹ ਹੁਣ ਦੇ ਬੋਲ ਆ।“ (ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਭੂਤ 32)

ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਹੀ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨੀ ਪੈਣੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਨਿੰਦਰ ਘੁਗਿਆਣਵੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ,

“ਕੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ

ਹੈ ਕਿ ‘ਸੇ ਕਿਉਂ ਮੰਦਾ ਆਖੀਏ ਜਿਤੁ ਜੰਮੈ ਰਾਜਾਨ’, ਜੇ ਔਰਤ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ

ਤਾਂ ਕੌਣ ਅਜਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕਿਸੇ ਧੀ ਨੂੰ ਬਣਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਅਸੀਂ

ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਔਰਤ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਂ ਹੀ ਕਿਉਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ

ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਬਾਦ ਵਿਚ ਦੁੱਧ..... ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਬਾਦ ਵਿਚ ਰੋਟੀ..... ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ। ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਦਾਲ -

ਸਬਜ਼ੀ ਰੁੱਖੀ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਦਾਲ ਸਬਜ਼ੀ ਵਿਚ ਘਿਉ - ਮੱਖਣੀ। ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਉੱਥੇ ਰੁਲਦੀ

ਫਿਰੇ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਸੁਰਗਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਵਾਂਗੇ।” (ਵੱਖਰੇ ਰੰਗ ਵਲੈਤ ਦੇ 91)

ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸੁਰਗ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਕੈਨੇਡਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਹਨ, ਦਾ ਭੂਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਰਸਯੋਗ ਹੀ ਰਹੇਗੀ। ਇੱਕ ਮਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਗਰਦਸ਼ ਵਿਚ ਧੱਕ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਤਾਂ ਆਸ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਹੋਣ ਨੂੰ ਵਪਾਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ ਵੱਸਦੀ ਇੱਕ ਲੜਕੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਕਿਉਂ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ,

“ਸਾਰਾ ਕਸੂਰ ਸਾਡੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਆ.... ਸਾਡੇ ਮਾਪੇ ਚਾਹੇ ਏਧਰ ਨੇ ਤੇ ਚਾਹੇ ਓਧਰ ਆ.... ਲਾਲਚੀ ਆ..... ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਵੱਟਦੇ ਆ..... ਇੱਕ ਜੀਅ ਦੇ ਆਸਰੇ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਵਲੈਤ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਆ..... ਤਾਹੀਂ ਤੇ ਠੱਗੇ ਗਏ ਆ ਲੋਕ.... ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਣਖੀ ਲੋਕ ਚਾਹੇ ਏਧਰ ਆ ਤੇ ਚਾਹੇ ਓਧਰ ਆ... ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਵੱਟਣ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਆ ਵਿਦੇਸ਼ ਆਉਣ ਲਈ।” (ਵੱਖਰੇ ਰੰਗ ਵਲੈਤ ਦੇ 105)

ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਰੰਪਰਿਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਜੇ ਬਣੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮਰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਨੀਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਲਈ ਮਨੂ ਸਿਮਰਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ? ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਕਦੇ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਇਸਤਰੀ, ਸੂਦਰ, ਕੁੱਤੇ ਅਤੇ ਕਾਂ ਸਭ ਝੂਠ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹਨ।

ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀਆਂ ਚੰਚਲ ਤੇ ਬੇਕਾਬੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਰੀਆਂ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਚ ਵਸਤੂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਭ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ।” (ਨਾਰੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ 14-15)

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਅਤੇ ਔਰਤ ਗੁਲਾਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਭਰੀ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਸੌ ਔਰਤ ਦੀ ਦੁਖਾਂਤਕ ਸਥਿਤੀ ਜੋ ਉਹ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਸਹਿ ਰਹੀ ਹੈ ਬਾਰੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਕਲਸੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ‘ਮਹਿਲੀ ਵੱਸਦੀਆਂ ਧੀਆਂ’, ‘ਧੀਆਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ’, ‘ਵੀਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਦ’, ‘ਪੇਹ ਦੀ ਅਗਨ’ ਆਦਿ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਂ - ਬਾਪ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲਾਲਚ ਵੱਸ ਵਿਆਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਟਕ ‘ਮਹਿਲੀ ਵੱਸਦੀਆਂ ਧੀਆਂ’ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ,

“ਕਰਕੇ ਉੱਚਾ ਸ਼ਮਲਾ ਬਾਬੁਲ ਤੁਰ ਲਈਂ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ

ਕਹਿ ਦੇਈਂ ਮਹਿਲੀ ਵੱਸਦੀ ਧੀ, ਨਾ ਜਾਣੀ ਕਿੰਜ ਮੈਂ ਰੁਲੀਆਂ

ਦੇਸ਼ ਬਿਗਾਨੇ ਹੋਈ ਪਰਦੇਸ਼ ਗੈਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ

ਕੈਣ ਸੁਣੇ ਦਿਲ ਦਾ ਦੁੱਖੜਾ ਕੈਣ ਦਰਦ ਵੰਡਾਵੇ

ਰੋਂਦੀ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕੈਣ ਕਰਾਵੇ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਹਾਵਾਂ

ਮਾਵਾਂ ਠੰਢੀਆਂ ਛਾਵਾਂ.... ਮਾਵਾਂ ਠੰਢੀਆਂ ਛਾਵਾਂ....” (ਮਹਿਲੀ ਵੱਸਦੀਆਂ ਧੀਆਂ 9)

ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਭਰਮ ਜਾਲ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਦਸ਼ਾ:

“ਔਰਤ 2 : ਆਪਾਂ ਆਪਣਾ ਮੁਲਕ ਛੱਡ ਕੇ ਇੱਥੇ ਆਏ ਹਾਂ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣ ਲਈ....

ਅਸਾਂ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਐ.... ਦਿਨ ਰਾਤ ਮੁਸੱਕਤਾਂ ਕਰਕੇ ਰੱਜ ਕੇ ਪੈਸੇ ਕਮਾਏ, ਵੱਡੇ

ਵੱਡੇ ਘਰ ਪਾਏ.... ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਖਾਣੇ, ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਮੋਹਰ ਨੇ ਤਾਂ ਕਮਲੇ ਈ ਬਣਾ

ਦਿੱਤੇ ਬੜੇ ਸਿਆਣੇ.... ਪਰ ਔਰਤ ਦੀ ਮਾਰਕੁਟਾਈ ਤੇ ਹੱਤਕ ਵਾਲੀ ਕਸਰ ਨਹੀਂ

ਛੱਡੀ.... ਕਿੱਡੀ ਦਨਾਈ ਕੀਤੀ ਐ ਕਿ ਔਰਤ ਅਜੇ ਵੀ ਦੁਰਕਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ....

ਐਰਤ 1 : ਦਾਜ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਵੀ ਲਾਹਨਤ ਸੀ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਦੁਰ ਲਾਹਨਤ ਹੈ.... ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਨਾਲ ਤਾਂ ਦਾਜ ਦੀ

ਭੁੱਖ ਪੂਰੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ.... ਸਗੋਂ ਘਰ ਖਰਾਬ ਹੁੰਦੈ....

ਐਰਤ 2 : ਘਰ ਖਰਾਬ ਹੁੰਦੈ, ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਭੋਗਣਾ ਲਿਖਿਐ, ਬੱਚੇ ਅੱਡ ਰੁਲਦੇ ਐ.... ਪਰ ਅਸੀਂ ਕਰ

ਵੀ ਕੀ ਸਕਦੀਆਂ ਹਾਂ....?

ਐਰਤ 1 : ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਦੱਸਣੈ ਹੈ ਉਹ ਤਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਕੋਮਲ ਕਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ

ਚਮਕ ਦਮਕ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਧੱਕਾ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਐ, ਅਕੇ ਸਾਡੀ ਧੀ ਮਹਿਲੀਂ ਵਸੂਗੀ....

ਐਰਤ 2 : ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਧੀਏ ਜਿੰਨੀ ਤੇਰੀ ਹੈ, ਉਨੀ ਹੀ ਮੇਰੀ ਹੈ, ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮੇਰੀ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਧੀ ਦੀ ਹੈ,

ਮੇਰੀ ਧੀ ਦੀ ਧੀ ਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਹਰ ਐਰਤ

ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ....।" (ਮਹਿਲੀਂ ਵਸਦੀਆਂ ਧੀਆਂ 10)

ਸੁਰਜੀਤ ਕਲਸੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਤੀਆਂ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼
ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਤੀਆਂ ਦੇ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਤੋਂ ਪੇਕੇ ਆਈਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵ ਲੋਕ
ਬੋਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ - ਸੁੱਖ ਸਾਂਝੇ ਕਰਕੇ ਮਨ ਦੀ ਭੜਾਸ ਕੱਢਦੀਆਂ ਹਨ।

“ਪ੍ਰੀਤੋ : ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਤੇਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਨੇ। ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੁੱਛੀ। ਬੱਸ

ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਆਇਆ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਝੱਟਪਟ ਮੈਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੀਤੀ.... ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ

ਮੈਂ ਕੀ ਸੁੱਖ ਦੇਖਿਆ? ਫਾਰਮਾਂ ਵਿਚ ਨਿੱਕੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨਾਲ ਹੱਡ ਤੋੜਦੀ ਨੇ ਉਹਦਾ

ਸਾਰਾ ਲਾਣਾ ਮੰਗਵਾਇਆ, ਤੇ ਮੇਰਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀ, ਬੱਸ ਕਲੇਸ਼ ਈ

ਕਲੇਸ਼....

ਜਿੰਦੋ : ਮੈਂ ਤਾਂ ਮੁੰਡਾ ਠੇਕ ਵਜਾ ਕੇ ਲਿਆ, ਸਾਡੀ ਤਾਂ ਲਵ ਮੈਰਿਜ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਦੇ ਉਹਦੇ ਮਾਪੇ ਆਏ ਐ,

ਪਿਆਰ ਪਿਊਰ ਕਿਧਰੇ ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ ਉੱਡ ਗਿਆ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਜੂਨ ਖਰਾਬ ਐ, ਰੋਜ਼ ਮੇਰੀ ਸੱਸ

ਦੇ ਉਹੀ ਮਿਹਣੇ : ਅਖੇ ਮੈਂ ਆਪਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਰੱਜੇ ਪੁੱਜੇ ਘਰ ਵਿਆਉਣ ਦੀ ਰੀਝ
ਵੀ ਨਾ ਪੂਰੀ ਕਰ ਸਕੀ।

ਕੰਮੇ : ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਏਨੀਆਂ ਰੀਝਾਂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਇਆ, ਐੱਮ.ਏ. ਪਾਸ ਕਰਾਈ, ਪਰ ਮੁੰਡਾ ਭਾਲਿਆ
ਕੈਨੇਡਾ ਪਾਸ, ਜਮ੍ਹਾਂ ਅਨਪੜ੍ਹ। ਬੱਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ, ਕਹਿੰਦੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ,
ਇਹ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸਕੂਲ ਮਹਾਤੜ ਗਿਆ ਈ ਨਹੀਂ। ਚਲੇ ਪੜ੍ਹਾਈ
ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਈ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ; ਐਵੇਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮਾਂ ਭੈਣ ਦੀ
ਕਰਦਾ ਰਹੇਗਾ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢੀ ਜਾਊ.....।

ਮੂਰਤੀ : ਨੀਂ ਭੈਣ ਤੇਰੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਈ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੀ ਦੇਨਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਅਰੋਜ ਮੈਰਿਜ ਹੋਈ ਸੀ.... ਤੀਜੇ ਚੌਥੇ
ਦਿਨ ਹੀ ਕੁੱਟ ਕੁਟਾਪਾ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ..... ਪਰ ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਜਿਹਨੂੰ ਪੁੱਛੋ ਇਹੀ ਕੁਸ਼
ਏ, ਘਰ ਘਰ ਜੇ ਕੁਸ਼ ਐ। ਅਖੇ ਸਿਆਣੇ ਕਹਿੰਦੇ ਐ

‘ਮੈਂ ਜਾਣਿਆ ਦੁੱਖ ਮੁੜ ਕੇ, ਦੁੱਖ ਸਭਾਇ ਜੱਗ

ਉੱਚੈ ਚੜ੍ਹਿ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਘਰ ਘਰ ਇਹੋ ਅਗਿ” (ਧੀਆਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ 3)

ਦੇਸ਼ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਔਰਤ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੀ। ਔਰਤ ਦੇ
ਅੰਦਰ ਛੁਪੀਆਂ ਦਰਦਮਈ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਣ
ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ ਘਰ ਦੀ ਧੀ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੁਰੂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਬੇਜੁਬਾਨ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ
ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ, ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਲਾਚਾਰੀ ਨੂੰ ਤਰਕਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਚਿੱਤਰਿਆ ਹੈ।
‘ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ’, ‘ਮੇਰਾ ਘਰ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ’, ‘ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ’, ‘ਪੌਂਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ’, ‘ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ
ਗਲੀਆਂ’ ਆਦਿ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼
ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਘਰ ਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਗਊ ਵਾਂਗ ਸਮਝ ਕੇ ਜਿਸ ਨਾਲ

ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਸਾ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਮਰਦ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਦਾ ਗਲ ਖੁੱਟਦੀ ਰਹੀ। ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਰ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਾਤਰ ਹਰਬੰਸੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਕੀ ਮਾਂ ਧਰਮੇ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਭੇਜਣ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ ਹੈ:

“ਧਰਮੇ : ਵੇਖ ਕਾਕੀ! ਧੀਆਂ ਆਖਰ ਬਿਗਾਨਾ ਧਨ ਜੂ ਹੋਇਆ, ਤੂੰ ਏਨਾ ਓਦਰ ਨਾ ਮੇਰੀ ਧੀ। ਵਲੈਤ ਲਈ

ਤਾਂ ਵੇਖ ਲੈ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿੰਨੇ ਤਰਲੇ ਮਾਰਦੇ ਨੇ ਲੋਕ। ਤੂੰ ਲੰਘ ਗਈ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਧਾਨਾਂ ਦੇ

ਪਿੱਛੇ ਧੀਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਣੀ ਮਿਲ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਏ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਤੇ ਹਮਾਤੜ

ਵੀ ਵਲੈਤ ਵੇਖ ਲੈਣਗੇ, ਹੋਰ ਕੀ?

ਹਰਬੰਸੇ : ਆਹੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪਈ ਹੋਈ ਏ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੀ ਕੀ

ਪਈ ਏ?” (ਪੱਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ 42)

ਹਰਬੰਸੇ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੇ ਦਰਦ ਦਾ ਬਿਆਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ:

“ਅੱਜ ਮਾਂ ਵੀ ਦਿਲ ਦੀ ਦਰਦਣ ਨਹੀਂ

ਹੈ ਬਾਪ ਕਠੋਰ ਤਬੀਅਤ ਦਾ

ਡੰਗਰਾਂ ਵਾਂਗੂ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ

ਜੋ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਹੱਕ ਮਲਕੀਅਤ ਦਾ

ਪਿੰਜਰੇ ਦੀ ਕੈਦਣ ਬੁਲਬੁਲ ਨੂੰ

ਪਰ ਫਟਕਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ।

ਕੋਈ ਦਾਦ ਨਹੀਂ ਫਰਿਆਦ ਨਹੀਂ;

ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਨਹੀਂ।

ਧੀ ਗਊ ਵਿਚਾਰੀ ਬਾਪ ਅੱਗੇ

ਕੋਈ ਉਜਰ ਬਹਾਨਾ ਕੀ ਜਾਣੇ।

ਮੁੱਲ ਡੁੱਲ ਦੇ ਮੋਤੀ ਹੰਝੂਆਂ ਦਾ

ਬੇਦਰਦ ਜ਼ਮਾਨਾ ਕੀ ਜਾਣੇ।“ (ਪੇਂਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ 44-45)

ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਧੀਆਂ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਦਿਲ ਵਿੰਨਵੀਂ ਹੂਕ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਜਨੂੰਨ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਡੁੱਲਾਂ ਵਰਗੇ ਕੋਮਲ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ ਨੂੰ ‘ਅਣਵੇਖਿਆ ਅੰਨ੍ਹਾ ਖੂਹ’ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੋਹ ਮਮਤਾ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਮਾਪੇ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਧੱਕਾ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਾਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸਵਰਗ ਦੀ ਕਲਪਿਤ ਤਸਵੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੀ ਗੰਧਲੀ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ। ਪਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸਵੈਚ ਦੇ ਨਾਟਕ ‘ਬਿਖੜੇ ਰਾਹੀਂ ਰੁਲ ਗਈਆਂ’ ਵਿਚ ਕਮਲ ਇਸ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਔਰਤ ਹੋਣ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

“ਕਮਲ : ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਐਦਾਂ ਦੀ ਹੋਊਗੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਸੱਧਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਸੀ

ਮਨ ਵਿਚ। ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ ਤਾਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਤੰਗੀਆਂ ਤੁਰਸੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਪਏ ਆ,

ਪਰ ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਵਧੀਆ ਪਿਆਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਂਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਪਰ ਐਥੇ ਤਾਂ....

ਰਵੀ : ਤੂੰ ਬਹਿੰਨੀ ਆ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਖਨੀਂ ਚਾਰ ਜਮਾਤਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਕੁ ਨਹੀਂ

ਕਮਲ : ਕੀ ਗੱਲ ਮੈਂ ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ।

ਰਵੀ : ਨਹੀਂ ਤੂੰ ਤੀਵੀਂ ਆਂ, ਸਿਰਫ ਤੀਵੀਂ, ਤੂੰ ਤੀਵੀਂ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੇਖ ਲਈਂ....

ਕਮਲ : ਕੀ ਦੇਖਾਂ? ਕੀ ਕਰੇਗੇ?

ਰਵੀ : ਮਾਰ ਕੇ ਧਰਤੀ 'ਚ ਦੱਬ ਦੂੰ। ਲੱਗੀ ਆ ਬਕਵਾਸ ਕਰਨ....

ਕਮਲ : ਐਹੋ ਜਿਹੇ ਜਿਉਣ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਮਰ ਈ ਜਾਵਾਂ, ਉਹ ਵੀ ਚੰਗਾ ਈਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਜੁਲਮ

ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਟ ਕੇ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਆਸਾਂ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਨੇ ਕਿ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਆ ਜੂ। ਅਖੇ

ਤੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਆਉਣ ਤੱਕ ਦਿਨ ਕੱਟ।“ (ਬਲਦੇ ਬਿਰਖ 146)

ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਨਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਬਹੁਤ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਹੋਂਦ
ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿੰਗ ਭੇਦ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਔਰਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਸੀ।

ਵਨੀਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਸਾਡੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਆ
ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੜਾ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ।
ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਮਿੱਥਾਂ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਜੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਔਰਤ
ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਔਰਤ ਦੇਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤ - ਮਿੱਥ ਪੂਰਵ ਆਰੀਆ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਹੀ
ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੁਰਗਾ, ਚੰਡੀ ਜਾਂ ਕਾਲੀ ਦੀ ਮਿੱਥ ਮੂਲ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ
ਪਾਰਵਤੀ ਦੀ ਮਿੱਥ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰਵ ਆਰੀਆ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਰਧਨਾਰੀਸ਼ਵਰ ਦਾ
ਸੰਕਲਪ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਆਂਤਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਲੀ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰ
ਧਮਾਲ ਪਾਉਂਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਲੀ ਦਰਅਸਲ ਵੱਖ - ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ
ਅਵਚੇਤਨ ਸੀ।“ (ਨਾਰੀਵਾਦ ਤੇ ਸਾਹਿਤ 12)

ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਨੂੰ ਸਿਮਰਤੀ, ਨਾਥ ਯੋਗੀਆਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੋਰਖਨਾਥ, ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ, ਚਰਪਟ ਨਾਥ
ਆਦਿ ਨੇ ਤਾਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਖਿਆੜਨ ਤੱਕ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਕਵੀ ਪੀਲੂ ਤੇ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਵੀ ਔਰਤ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ
ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਵਾਲਾ ਨਿਯਮ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦਾ ਆਇਆ

ਹੈ। ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹਾਨ ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਵੱਲ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਤਬਦੀਲੀ ਕਾਰਨ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਵੱਲ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਔਰਤ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਔਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹਸਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਮਰਦ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਕਰਵਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਵੀਨਾ ਵਰਮਾ ਦੇ ਕਥਨ ਔਰਤ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ;

“ਬੱਚੇ ਔਰਤ ਲਈ ਉਹਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨੇ, ਗੌਰਵ ਨੇ, ਔਰਤ ਰੱਬ ਵਾਂਗ ਸਿਰਜਣਹਾਰੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਾਂ ਰੱਬ ਦਾ ਮਾਸਟਰ ਪੀਸ ਹੈ। ਮਾਂ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹ ਉਸ ਵਰਗੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਬਣਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ।” (ਫਰੰਗੀਆਂ ਦੀ ਨੂੰਹ 20)

ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਮਰਦ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਔਰਤ ਵੀ ਪਿਆਰ ਵਰਗੇ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਵਰਜਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਔਰਤ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਰਸਤੇ ਦੇ ਪੱਥਰ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਅਮੀਰ-ਗਰੀਬ ਜਾਂ ਧਰਮ ਆਦਿ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ। ਹਰਕੰਵਲਜੀਤ ਸਾਹਿਲ ਦੇ ਨਾਟਕ ‘ਇਸ ਗਰਬ ਤੇ ਚਲਹਿ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਰਾਂ’ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਬੇਵੀ ਜੋ ਇੱਕ ਅਖੌਤੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਆਹ ਵਰਗੇ ਪਵਿੱਤਰ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੱਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਜੋ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਬਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਲੇਖਕ ਵੀ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਆਹ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ:

“ਜੇਗਾ ਸਿੰਘ : ਹੂੰ ਸਿਆਣੀ ਹੋ ਗਈ ਆ, ਓ ਮੈਂ ਵੱਢ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿਆਂਗਾ ਵੱਡੀ ਸਿਆਣੀ ਨੂੰ.... ਅਖੇ ਹੁਣ ਉਹ

ਨਿਆਣੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ.... ਜੰਮ ਉਗਿਆ ਨਹੀਂ ਤੇ ਰੰਗ ਦਿਖਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ

ਨੇ। ਉਹ ਮੈਂ ਜੱਟ ਦਾ ਪੁੱਤ ਹੋ ਕੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਿਚ ਧੀ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣਾ ਨੱਕ ਵਢਾ

ਲਵਾਂ....।

ਬੇਵੀ : ਐ- ਰੈ- ਰੈ- ਰੈ (ਸਾਂਗ ਲਗਾ ਕੇ) ਨੱਕ ਵਢਾ ਲਵਾਂ..... ਨਾਂ ਉੱਝ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ

ਬੰਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨੇ ਤੇ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦਾ ਰੰਗ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ....।”

(ਇਸ ਗਰਬ ਤੇ ਚਲਹਿ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਰਾ 27)

ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਤੇ ਸਵੈਮਾਣ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਮਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਆਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਕੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਮੋਹ ਭੰਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਸਹਿਜ ਕਰਮ ਹੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਲਾਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੱਬੀ ਗੁਜਰੀ ਤੇ ਮਰਦ ਦੀ ਦਾਸੀ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀ ਨਾਰੀ ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮਰਦ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੇ ਔਰਤ ਅੰਦਰ ਅਸੀਮ ਤਾਕਤ ਭਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ। ਔਰਤ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਨਵੀਆਂ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰਤਾ ਆਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਵੈਮਾਣ ਨਾਲ ਜੀਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅੰਕੁਰਿਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਰ ਨੇ ਪਾਤਰ ਹਰਬੰਸੇ ਤੇ ਕਮਲਾ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ;

“ਪੂਰਬ ਦੀਓ ਜਾਈਓ ਦਾਮਨ ਤੋਂ, ਆਓ ਇਹ ਦਾਗ ਮਿਟਾ ਦੇਈਏ।

ਮੁੜ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀ, ਬੁਝਦੀ ਜੋਤ ਜਗਾ ਦੇਈਏ।

ਅਸੀਂ ਦੇਸ਼ ਕੌਮ ਦੇ ਗੌਰਵ ਲਈ, ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਪਛਾਣਦੀਆਂ।

ਗੌਰਤ ਲਈ ਤੇ ਸਤ ਰੱਖਿਆ ਲਈ, ਜਾਨਾਂ ਤੇ ਖੇਡਣ ਜਾਣਦੀਆਂ।

ਸੰਤਾਨ ਬੀਰੰਗਣ ਮਾਵਾਂ ਦੀ, ਅੱਜ ਬਣ ਕੇ ਅਸੀਂ ਵਖਾ ਦੇਈਏ।

.....

ਪਰ ਸਾਡੇ ਖੂਨ ਵਿਚ ਸਿਫਤਾਂ ਹਨ, ਗੌਰਤ ਲਈ ਮਾਰਨ ਮਰਨ ਦੀਆਂ।

ਮੁੜ ਭਾਗੇ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਈਆਂ ਵਿਚ, ਨਵ ਜੀਵਨ ਚਿਣਗ ਭਖਾ ਦੇਈਏ।

.....

ਜੇ ਮੁੱਢ ਤਮਾਮ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ, ਉਠੇ ਇਹ ਯੁੱਗ ਪਲਟਾ ਦੇਈਏ।

ਪੂਰਬ ਦੀਓ ਜਾਈਓ! ਦਾਮਨ ਤੋਂ ਆਓ ਇਹ ਦਾਗ਼ ਮਿਟਾ ਦੇਈਏ।“ (ਪੱਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ 62-63)

ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਜੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਔਰਤ ਤੋਂ ਬਲੀਦਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ:

“ਇਹ ਸਾਰਾ ਕਸੂਰ ਇਸ ਪੁਰਾਣੇ ਜਰਜਰੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਹੈ, ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਇਹਨੂੰ ਫੇਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਸੋਸ਼ਲਲਿਸਟ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਨਾ ਤਾਂ ਔਰਤ ਜਾਤ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹੀ ਮਿਲਣਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭੁੱਖ, ਨੰਗ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ, ਨਸ਼ੇਖੋਰੀ ਆਦਿ ਦਾ ਹੀ ਖਾਤਮਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਜੁੱਟ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ। ਔਰਤ ਜਾਤ ਦੀ ਨਿਜਾਤ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੈ।“ (ਪੱਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ 59)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਉਪਜੇ ਜਟਿਲ ਤੋਂ ਜਟਿਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕਰਕੇ ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ

ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਨਵੇਂ ਸਮੀਕਰਣ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਮਨੋ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ‘ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ’ ਵਿਚਲਾ ਸੰਵਾਦ ਜੋ ਬਾਪ ਤੇ ਬੇਟੀ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਵੀਂ ਪੁੰਗਰ ਰਹੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:

“ਕੁੜੀ- ਰਹਿੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸਾਦੀ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ

ਬੰਧਨ ਹੈ ਇਹ ਹੈ ਬਰਬਾਦੀ!!!

ਪਿਤਾ- ਸਾਦੀ ਬਿਨ ਵਫ਼ਾ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?

ਸੂਰਜ ਬਿਨ ਸੁਅ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?

ਕੁੜੀ- ਛਿਣ ਤੋਂ ਛਿਣ ਤੱਕ ਹੈ ਵਫ਼ਾ,

ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦੀ ਨਵੀਂ ਅਦਾ!!” (ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ 97)

ਡਾ. ਗੁਰੂਮੇਲ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

“ਕਾਵਿ – ਨਾਟਕ, ਕਾਵਿਕ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਸੁਮੇਲਤਾ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪਾਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬੌਧਿਕ ਬਰੀਕੀਆਂ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।” (ਨਾਟਕਕਾਰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ 110)

ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਿਨਾਰੇ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾਦਮਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਸਲ ਮਕਸਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਰ ਉਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਦਵੰਦਮਈ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ। ਮਨਜੀਤ ਮੀਤ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਦੁਵਿਧਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੀ ਹੈ:

“ਇੱਕ ਦੁਵਿਧਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇ ਵਿਚ

ਕੋਈ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਜੀਅ ਸਕਦੈ?

ਜੀਵਨ- ਸੱਚ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਹੈ ਕੋੜਾ

ਕੋਈ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪੀ ਸਕਦੈ?" (ਅਧੂਰੇ ਪੈਰਾਂਬਰ 56)

ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦੁਵਿਧਾ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ,

“ਬਿਨਾਂ ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਸੋਚਾਂ ਹੋਵਣ

ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਸੱਚ ਮਿਲਦਾ

.....

ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਸੱਚ ਮਿਲਦਾ

ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਸੱਚ ਮਿਲਦਾ” (ਅਧੂਰੇ ਪੈਰਾਂਬਰ 54)

ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਸੋਚ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮਨ ਦੀ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਹੱਦ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਬੰਦਿਸ਼ ਵਿਚ ਜੀਅ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਮਾਨਸਿਕ ਵਲਗਣਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕੇ।

“ਬੇੜੀ ਲਵਾਂ ਕਿ ਤਰ ਕੇ ਲੰਘਾਂ

ਇਹ ਦਰਿਆ ਹੈ ਲੰਘਣਾ ਪੈਣਾ

ਮਨ ਦਾ ਬੱਕਰਾ ਪੁੱਠਾ ਕਰਕੇ

ਆਪੇ ਸੋਚ ਤੇ ਟੰਗਣਾ ਪੈਣਾ” (ਅਧੂਰੇ ਪੈਰਾਂਬਰ 59)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਹਿਮ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਜੋਕਾ ਮਨੁੱਖ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤੋੜ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਮਾਰੋਲ ਤੋਂ ਵੀ ਸ਼ਰਾਪ ਭੋਗਦੇ ਹੋਏ ਦੁਖਦਾਈ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹਨ। ਆਤਮਜੀਤ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਹਰਜਿੰਦਰ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਕੋਲ ਦਰਦ ਸਾਂਝਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ:

“ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਹਾਂ! ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਰੁਲ ਗਏ ਇੱਥੇ ਮਿਹਨਤਾਂ ਕਰਦੇ ਨਾ ਕੋਈ ਸਾਨੂੰ ਇੱਧਰ ਜਾਣੇ ਨਾ ਓਧਰ।” (ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ 76)

ਹਰਜਿੰਦਰ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰ ਉਸ ਤਲਿਸਮੀ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਖੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣਦੇ ਹੋਏ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੀਆਂ ਕਦਰਾਂ - ਕੀਮਤਾਂ ਭੁਲਾ ਕੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਰਗੀ ਜਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਗ੍ਰਾਫ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥੱਲੇ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪਤੀ - ਪਤਨੀ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਟੋਟੇ - ਟੋਟੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗੁਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਹਰਜਿੰਦਰ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜੋ ਹਰਜਿੰਦਰ ਦੇ ਲੜਕੇ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਪਰੰਪਰਿਕ ਕਦਰਾਂ - ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਰੁਖ਼ਸਤੀ ਲੈ ਚੁੱਕੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਦਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

“ਹਰਜਿੰਦਰ : ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਹਾਂ! ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਦਿਆਂ ਸੰਗ ਆਉਂਦੀ ਐ, ਪਰ ਬੀਰੇ, ਇਹ ਕੁੜੀਆਂ ਇੰਦਾਂ ਬਦਲਦਾ

ਜਿੰਦਾਂ ਲੀੜੇ ਬਦਲੀ ਦੇ ਐ।” (ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ 36)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਗਿਰਾਵਟ ਵੱਲ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਘਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦਾ ਇੱਕੋ ਮਕਸਦ ਜੋ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣਾ ਹੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪਤਨ ਆ ਗੀ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਪੇਂਡਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਣਗੌਲੇ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵੀ ਬੇਸਮੈਂਟ ਵਿਚ ਰੁਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਰਵੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਪ੍ਰਤੀ ਬੇਰੁਖੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ:

“ਰਵੀ : ਅੰਕਲ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਰਦੈਂ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪਣੇ ਮੋਮ ਡੈਂਡ ਨੂੰ ਵੀਕੈਂਡ ਤੇ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ।

ਉਹ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਂ ਵਿਆਹਾਂ 'ਚ ਵੀਕ ਡੇਜ਼ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਓਵਰ ਟਾਈਮ ਲਾ

ਕੇ ਹੀ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ ਸੀ।” (ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ

49)

ਪਿਆਰ ਵਿਹੁਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਉਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਚੁਗਿਰਦੇ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੌਂਡ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਢਲੀ ਦੇਖ ਕੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ ਆਉਣ ਦਾ ਮਕਸਦ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਮਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਪਾਤਰ ਜੈਗ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ:

“ਜੈਗ : ਓਏ ਕਮਲਿਆ ਪੁੱਤਰਾ, ਇਹ ਪਿਆਰ - ਸਿਆਰ ਤਾਂ ਇੰਡੀਆ 'ਚ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਚਾਹੀਦੇ ਡਾਲੇ।

ਪੁੱਛ ਕਿਉਂ? ਡਾਲੇ ਕਮਾਉਣ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਆਏ ਆਂ।“ (ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ 49)

ਜਦੋਂ ਮਨ ਵਿਚ ਫੁਰਨਾ ਹੀ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਹੋਵੇ ਕਿ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣਾ ਤਾਂ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਸਕੂਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਿੱਘ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਉਹ ਪੌਂਡਾਂ/ਡਾਲਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੀ ਆਤਮਜੀਤ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਕਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੈ:

“ਡਾਲਰਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦੈ

ਹੱਸਦੇ ਹੱਸਦੇ ਥੱਕ ਗਏ ਹੁਣ ਰੋਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦੈ।” (ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ 89)

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਸਵਰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਪਿੰਡ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗਿਆ ਪਰਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਮੋਹ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰੀਵ ਪਰਤਾਂ ਵਿਚ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਸਮਾਈ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਧੂ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਇਕ ਪਾਤਰ ਜੇ ਜੁਵਾਨੀ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

“ਮਲੂਕਾ : ਪਰ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਤੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਚਰਖੇ ਕੱਤਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ, ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘਣੀਆਂ

ਛਾਵਾਂ ਥੱਲੇ ਬੈਠੇ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਦੇ ਲੋਕ। ਪਿੰਡ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਐਸ ਕੁ ਵੇਲੇ ਕਬੱਡੀ ਖੇਡ ਕੇ

ਆਉਣਾ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਨੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਮੁਹਰੇ ਬੈਠ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ਹੋਣਾ.... ਮੈਥੋਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ
ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।” (ਪਿਕਟ ਲਾਈਨ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 67-68)

ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਜੋ ਮਨ ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਧਰਤੀ
ਤੇ ਆ ਕੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਮਨ ਕਰੁਣਾ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਾਤਰ
ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਾਰਦੇ ਕੁੱਟਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ
ਕੁਰਲਾ ਉੱਠਦਾ ਹੈ:

“ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ: ਹਟਾਉਣ ਵਾਲਾ ਉੱਥੇ ਕੌਣ ਸੀ? ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗਦੂਦਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪੱਕੀ ਨਾਲ ਅੜਾ ਦੇ, ਫੇਰ
ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਸੂਰਤ ਟਿਕਾਣੇ ਇਸ ਜਾਤ ਦੀ, ਪਿੰਡ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਉਇ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾਈ
ਸੀ ਕਦੇ, ਇੱਥੇ ਕਮੀਨਾਂ ਤੋਂ ਭੈੜਾ ਹਾਲ ਐ। ਅਖੇ ਕੈਨੇਡਾ, ਕੈਨੇਡਾ, ਕੈਨੇਡਾ.....
ਲੈ ਵੇਖ ਲੈ ਕੈਨੇਡਾ। ਕੀ ਪਿਆ ਇੱਥੇ ਐਵੇਂ।” (ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ 13)

ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ ਆਪਣਾ ਪਿੰਡ ਕਦੇ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਸੋਚਾਂ ਉਪਜਦੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਗਸਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ
ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ, ਅਣਖ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਰਥਿਕਤਾ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।
ਸਮਾਜਿਕ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਮਰਦ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ
ਸਿਰਜਣਾ ਹੋਈ। ਮਰਦ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮਰਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਜਾਤ ਤੋਂ ਹੀ ਔਰਤ ਤੋਂ
ਸਰਵੋਤਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਲੱਡੂ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ, ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ, ਜਗਦੀਸ਼ ਬਿਨਿੰਗ ਨੇ ਇਸ ਫਰਕ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਗੱਲਬਾਤ ਰਾਹੀਂ
ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ:

“ਨੀਨਾ : ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਘਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਪਾਲ: ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਲੜਕੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਦੋਂ ਕੁੜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਹਰ

ਇੱਕ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ

Nina : But when we had a new baby we never did all those things.

Paul : (Laughing) It must be a girl. No baby does that when it's a girl. Everybody knows that." (ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੁੜੀ ਹੋਈ ਹੋਈ ਆ script)

ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਫਰਕ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਅਬਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੋਹੜੀ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁੜੀ ਦੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਲਸੀ ਨੇ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਇੱਕ ਬੱਚੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਫਰਕ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।

“ਨਿੱਕੀ : ਮਾਂ ਆਪਾਂ ਇਸ ਬੇਬੀ ਦੀ ਲੋਹੜੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਮਨਾਉਂਦੇ ਕਿ ਇਹ ਕੁੜੀ ਹੈ? ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ

ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ equal ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਲੋਹੜੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮਨਾਂਦੇ?

ਜੇਰਾ ਸਿੰਘ : ਹਾਂ ਧੀਏ ਇਹੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਜੰਮਣ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਗਨ ਮਨਾਉਂਦੇ ਆਏ ਐ,

ਕਿਉਂਕਿ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਉਹ ਤਾਂ ਸਮਝਦੇ ਆਏ ਐ;” (ਪੌਰ ਦੀ ਅਗਨ 10)

ਲੋਕ ਗੀਤ, ਲੋਕ ਬੋਲੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਹੀ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ, ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ, ਜਗਦੀਸ਼ ਬਿਨਿੰਗ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਬਾਹਰ ਨੈਕਰੀ ਕਰਨ ਪਰ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ:

“Raja : So I come home, take a shower have a little drink and then I have to watch the news. Then you come home and cook dinner. Then after the news we will eat. O. kay.

Pindi : Wait a minute. Wait just a minute. What do you mean? You will will come home, have a shower and have drink. While I have to pick her up and then make a dinner. Why do not you start making dinner? We will eat and then watch the news.

Raja : You are stupid. A husband does not make dinner. Wife does. This is how my parents do it and yours too.” (Let’s Play House script)

ਪਿਤਰ ਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਮਰਦ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦਮਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ।

ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਾਲੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ‘ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ’ ਵਿਚ ਮਾਣਾ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਲੂਣਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪਿਓ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਲਈ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਪੇ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਨ। ‘ਸੁਹਾਗ’ ਇਕਾਂਗੀ ਵਿਚ ਆਈ.ਸੀ. ਨੰਦਾ ਨੇ ਵੀ ਮੇਲੇ ਜੋ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਹੈ, ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੱਠ ਸਾਲ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮੇਲੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰਕੇ ਘਰੋਂ ਭੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਪਿਓ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਗੁੱਡੀਆਂ ਪਟੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦੀ ਕੁੜੀ ਤੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਚੁੰਨੀ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਾਣਾ ਦਾ ਪਿਤਾ ਤਾਂ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਜਬੂਤ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਭੇਜਣ ਲਈ ਦਸ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਪਰ ਖਰਚਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਬੁੱਢੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਵਿਚ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਲਈ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਚਕਨਾਚੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਔਰਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਵਧੀਕੀ ਅਜੇਕੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਾਰਨ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ। ਔਰਤ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਮਰਦ ਹਰ ਜੁਲਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਸ਼ਰਮਾ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਰੁਚੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦਾ ਹੈ:

“ਜਿੱਥੇ ਇੰਨੇ ਕੁ ਕਮੀਨੇ ਹੋ ਗਏ ਓ ਕਿ ਬਾਰਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਤੱਕ ਦਾਅ ਤੇ ਲਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਹੋ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਹੋਰ ਜੋ। (ਬੜੀ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ) ਚਾਰ ਚਪੇੜਾਂ ਲਾਓ, ਵਿਆਹ ਦਾ ਸੂਟ

ਪਵਾਓ, ਲਾਵਾਂ ਦਵਾਓ ਤੇ ਬਾਹਰ ਭਜਾਓ, ਤੀਵੀਂ ਜਾਤ ਐ, ਕੀ ਕਰ ਲੂਗੀ ਜੇ ਬੰਦਾ ਕੰਜਰਪੁਣੇ ਤੇ ਹੀ ਉੱਤਰ
ਆਇਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ.....।“ (ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ 60)

ਮਰਦ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹਉਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣ
ਦਿੰਦੀ।

ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿੱਘ ਖਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਤੇ
ਫਰਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਮੇਲ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਵੀ ਖਿਸਕਣ ਤੇ
ਡਗਮਗਾਉਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਖੁਲੇ ਮਾਰੋਲ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜੋ ਉਥੋਂ ਦੀ ਜੰਮ ਪਲ ਹੈ ਲੋੜ
ਤੋਂ ਵਧ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲੈਣ ਲਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੋਨਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਜਦੋਂ ਜਹਿਦ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ
ਹੈ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਇਕ ਕਦਮ ਵੀ ਅਗੇ ਨੂੰ ਪੁਟ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਆਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ
ਵਿਚ ਵੀ ਪਿਛੇ ਮੁੜਨ ਦੀ ਕੋਈ ਚਾਹਤ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਦੇ ਤਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹ
ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੋਣਗੇ। ਲੋਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਰੂਪ ਮਨ ਦਾ ਚੈਨ ਗੁਆ ਦਿੰਦੇ
ਹਨ।

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ :

ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਤਣਾਓ ਦੇ ਪਸਾਰ

4.1 ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ

ਸੰਬੰਧ

ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਅਭਿਨੈ ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵੰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਮੰਚ ਉਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਕਸ਼ੀਦਗੀ ਤੇ ਇਸ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਉਪਰਾਮਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਭੋਗਦੇ ਹਨ।

ਮੁਢਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਪਰਵਾਸ ਸਿਰਫ ਇਕ ਮਕਸਦ ਤਕ ਸੀਮਤ ਸੀ ਕਿ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਦੇਸ਼ ਪਰਤਣਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਭੂ-ਹੋਰਵਾ, ਬੇਗ਼ਾਨੀ ਧਰਤੀ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਨਸਲ ਵਾਦੀ ਵਿਤਕਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ।

ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਹੁਣ ਪਰਵਾਸ ਸਿਰਫ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਤਨ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅੰਤਿਮ ਟਿਕਾਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਬਣ ਗਈ। ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਕੇ ਪਰਵਾਸੀ

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਵੀ ਬਦਲ ਗਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪਿਆ। ਪਿਆਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬੇਰਸ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਤਾਂ ਬਣ ਗੀ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਉੱਪਰ ਹੋ ਰਹੀ ਖੋਜ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਫ਼ਖਰ ਵਾਲੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਇੱਕ ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੈ, ਦੂਸਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ, ਤੀਸਰਾ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ ਮੁੰਬਈ ਕਲਕੱਤਾ ਤੇ ਦਿੱਲੀ, ਚੌਥਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪੰਜਵਾਂ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਤੇ ਛੇਵਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ। ਸਿਰਫ਼ ਇਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਈ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬ ਗਿਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨਕ ਸੰਪਰਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪਹਿਚਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰੀਚੈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ।" (ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ 27)

ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇੰਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਟੁੱਟ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਉਦਰੇਵੇਂ ਦਾ ਸੁਰ ਹਾਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਬੇਗਾਨੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਟੁੱਟਣ ਦੇ ਦਰਦ ਨੇ ਸਤਾਇਆ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਦਾ ਲੇਖਕ ਰਣਜੀਤ ਧੀਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

"ਪਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਹਰ ਪਰਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਦਾਦਿਆਂ ਪੜਦਾਦਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ, ਦੋਸਤਾਂ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਪਰਾਏ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪ ਵੱਸਣ ਦੀ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇੱਕ

ਅਕਹਿ ਰੋਚਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕੁਤੱਤਣ ਹੈ। ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਤਜਰਬੇ, ਅਹਿਸਾਸ ਅਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਪੀੜਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਾਏ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਿਰਮੋਹੀ ਇਕੱਲਤਾ ਵਿਚ ਆਪ ਹੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੇਸ਼ ਮੁੜਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕੋਈ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਜਿਸ ਨੇ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਨਾ ਹੰਢਾਇਆ ਹੋਵੇ।" (ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ 66)

ਤਨਾਅ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਵੈ ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨਾਲ ਬਦਲਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਵੀ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਜੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਪਰਵਾਸੀ ਨੂੰ ਦੂਹਰੇ ਮਾਪਦੰਡ ਅਪਣਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਜਿਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਜਦੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਵਿਵਾਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।" (ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਮੁੱਲ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ 20)

ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਸਲ ਦੁਖਾਂਤ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਖਰੇਵੇਂ ਕਾਰਨ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪਏ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਦੌੜ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਾਨਸਿਕ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਫੈਲ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ

ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਗਾਈ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਚਿੱਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਅਰਵਿੰਦਰ ਢਿਲੋਂ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਵਲੈਤ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਜਦ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਕਲਚਰ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ‘ਕਲਚਰ ਕਲੈਸਿਸ’ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤੇੜਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਚਰ ਕਲੈਸਿਸ ਵਲੈਤ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”
(ਯਾਦ ਬਾਕੀ ਹੈ 49)

ਪੱਛਮ ਦੇ ਘੋਰ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਸਵਾਰਥ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਕਰਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੈ ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਹ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜੰਮੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਡਾਲਰ/ਪੈਂਡ ਕਮਾਉਂਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੌਗਿਰਦਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਬੂਲਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਹੋਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖਾਲੀਪਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,
“ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸੁਰ ਰੁਦਨ ਦੀ ਸੁਰ ਹੈ। ਇਹ ਰੁਦਨ ਏਨਾਂ ਜਟਿਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣ ਵਿਚ ਇਕ ਦੁਬਿਧਾ ਦਰਕਾਰ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਦੁੱਖ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਰੋਣਾ ਸੁਣਨ ਲਈ ਕੰਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਧਰਨੇ ਪੈਂ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਜੇ ਇਸ ਕਵੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਾ ਹੈ ਉਹ ਅੰਨ੍ਹਾ ਤੇ ਬੋਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਚਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਸੰਵਾਦ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਬੈਠਾ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਵੀ ਪਰ ਉਹ

ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।“ (ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਛਾਨ ਚਿੰਨ੍ਹ 71)

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਾਨੂੰਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਡਾਂਟ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਬੱਚੇ ‘ਇਟਜ਼ ਮਾਈ ਲਾਈਫ’ ਕਹਿ ਕੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ। ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕਹਿਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੱਚੇ ਜੋ ਬਾਲਗ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅਲੱਗ ਘਰ ਬਣਾ ਲੈਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਜਾਂ ਪਤਨੀ ਉੱਤੇ ਹਿੰਸਾ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੈ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਰਹਿਣ ਦਾ ਬਾਲਗ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਹੱਕ ਹੈ, ਕੋਈ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੈ। ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵੀ ਅਕਸਰ ਔਲਾਦ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੇ ਘਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਜੋ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਆ ਕੇ ਉਹ ਬੇਵਿਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ। ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਦਿਨੇ ਦਿਨ ਖੁਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਧੁੰਦਲੀ ਹੁੰਦੀ ਭਾਸ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ, ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ੰਕੂ ਵਾਲੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮੋਹ ਮੂਲ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਤੇ ਪਰਾਈ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅਪਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪਰਾਈ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਿਸ ਡਾਲਰਾਂ ਤੇ ਪੈਂਡਾਂ ਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹ ਸਿਰਫ ਵਿਖਾਵਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਤਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਤਮਾ ਵਲੂੰਧਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਜੋ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅੰਦਰੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਬਿਖਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਤਣਾਓ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਹਰ ਗੀਲੇ ਆਪਣੇ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਂਝ ਕਾਰਨ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕੋਈ ਵੀ ਢੰਗ ਵਰਤ ਕੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਦਾ ਮੁਖ ਮਕਸਦ ਪੂੰਜੀ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਅਕਸਰ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਵੱਧ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਹੋੜ-ਦੋੜ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਤੋਂ ਵੀ ਹੱਥ ਧੇ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਨਾ ਦੇ ਸਕਣ ਕਰਕੇ ਬੱਚੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਨਾਅ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬੱਚੇ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਬੱਚੇ ਦਲੀਲਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਸੋਚ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ,

"ਕੇਵਲ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵੇਖਦੇ ਰਹੀਏ ਡੈਡੀ? ਤੇ ਭੁੱਲ ਜਾਈਏ ਕਿ ਟਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਟੈਮ, ਬਰਾਂਚਿਜ਼ ਤੇ ਪੱਤੇ ਵੀ। ਫੁੱਲ ਵੀ, ਫਲ ਵੀ। ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਰੁੱਖ ਪੁੱਟ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦੇਈਏ ਡੈਡੀ?"

(ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ, ਸੰਪਾ. ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, 110)

ਵਿਆਹ ਵਰਗੇ ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਥਾ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ 'ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ,

"ਕੈਨੇਡਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵਿਆਹ

ਕਿਹੜਾ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਸੱਤ ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਐ। ਨਾਲ ਖੇਡੋ, ਖਾਓ ਤੇ ਜਦੋਂ ਜੀਅ ਭਰ ਜੇ, ਅਗਾਂਹ ਤੋਰ ਦਿਓ ਜਾਂ ਆਪ ਤੁਰ ਜੋ।" (ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ 27)

ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਘਰ ਰਹੀਆਂ ਉਦਾਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋੜਾ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।

4.2 ਪੰਜਾਬੀ ਪਰੰਪਰਿਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚਲੇ ਤਣਾਓ ਤੇ

ਟਕਰਾਓ ਦੇ ਆਧਾਰ-ਪਾਸਾਰ

ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੀ ਦੋਗਲੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਤਨਾਅ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਪਵੇਗਾ। 'ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ' ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਤਮਜੀਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਕੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਮਸਲੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ,

"ਇਹ ਮੁਲਕਾਂ ਦਾ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ, ਆਪਣਾ ਇਆ। ਆਪਾਂ ਜੁੜ ਕੇ ਜੀਂਦੇ ਸੀ, ਇਹ ਟੁੱਟ ਕੇ ਜੀਂਦੇ ਆ। ਘਰ ਦੇ ਬੁਹਿਓ ਬਾਹਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਅੰਦਰ ਅਸੀਂ ਦੇਸੀ। ਅਸਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹੋ ਸੋਚਿਆ ਪਈ ਸਾਡੇ ਨਿਆਣੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤਾਂ ਪੱਛਮੀ ਹੋਣ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਤਾਂ ਪੂਰਬੀ, ਬੋਲਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸੋਚਣ ਪੰਜਾਬੀ। ਕਮਾਈ ਹੋਵੇ ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਤੇ ਖਰਚ ਹੋਵੇ ਰੁਪਈਆਂ ਦਾ।" (ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ 86)

'ਪੈਂਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੌਹਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਂਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਸਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਦਰਦ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ,

"ਆਏ ਸੀ ਖੱਟੀ ਖੱਟਣ ਲਈ,

ਪਰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਗੁਆ ਬੈਠੇ

ਅਨਮੋਲ ਕੀਮਤਾਂ-ਕਦਰਾਂ ਨੂੰ,

ਕੈਡਾਂ ਦੇ ਭਾਅ ਲੁਟਾ ਬੈਠੇ।

ਅੱਜ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ,

ਅਸੀਂ ਫੁਕੇ ਸਾੜੇ ਪੈਂਡਾਂ ਦੇ

ਇਹ ਬੁਰੇ ਨਤੀਜੇ ਪੈਂਡਾਂ ਦੇ

ਆ ਦੇਖ ਪੁਆੜੇ ਪੈਂਡਾਂ ਦੇ।" (ਪੈਂਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ 9)

ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਡਾਲਰ/ਪੈਂਡ ਕਮਾਉਣੇ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੁਖ ਮਕਸਦ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਇਹ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਏ ਕਿ ਅਸਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿੱਘ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ 'ਡਿਪਟੀ ਦੀ ਧੀ' ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਤਾਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਆਪਸੀ ਤਣਾਓ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਦਾ ਬੱਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਜੋ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਘਰ ਵਿਚ ਤਨਾਅ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡੀ. ਐੱਸ. ਗਿਆਨੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

"ਪਾਲੀ : (ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ) ਯੂ ਸਟ ਅੱਪ, ਇਡੀਅਟ, ਬਕਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ

ਬਿੰਦਰ : ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸੀਰੀਅਸ ਪ੍ਰਾਬਲਮਜ਼ ਨੂੰ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਸਮਝਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ।

ਤੇਜੀ : ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੇ ਪੱਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਦੇ ਦੋ-ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਮਿਲੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਪਾਲੀ : ਤੂੰ ਵੀ ਬਕਵਾਸ ਬੰਦ ਕਰ, ਤੂੰ ਹੀ ਸਮਝਾ ਲੈਂਦੀ।

ਤੇਜੀ : ਮੈਂ ਘਰ ਦੇ ਖਰਚੇ ਚਲਾਉਣ ਤੇ ਕਿਸਤਾਂ ਨੂੰ ਓਵਰਟਾਈਮ ਲਾਉਂਦੀ ਰਹੀ।" (ਨਿਮਾਣੀਆਂ ਗਊਆਂ

150)

ਪਰਮਜੀਤ ਗਿੱਲ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੀ ਕੈਨੇਡਾ ਵਸਦੇ ਪਿਓ-ਪੁੱਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਤਣਾਓ ਪਸਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।

ਨਿੰਦਰ : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਡੇ ਤੋਂ ਮੰਡੇ ਤੱਕ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਫਰਾਈਡੇ ਕੀ ਤੇ ਮੰਡੇ ਕੀ, ਸਭ ਦਿਨ ਇੱਕੋ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੇ ਆ।

ਰਾਜ : ਡੈੱਡ, ਇਟਜ਼ ਨਾਟ ਮਾਈ ਪ੍ਰਾਬਲਮ, ਇਟ ਇਜ਼ ਯੂਅਰ ਪ੍ਰਾਬਲਮ।

ਨਿੰਦਰ : ਓਏ ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਐ। ਜੇ ਡੈੱਡੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਬਲਮ ਤੇਰੀ ਪ੍ਰਾਬਲਮ ਬਣ ਜੇ ਫਿਰ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਮਸਲੇ ਹੀ ਹੱਲ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ। ਓਏ ਅਸੀਂ ਕੰਮ ਕਿਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਕਰਦੇ ਆਂ? ਓਏ, ਆਹ ਜਿਹੜੇ ਅਸੀਂ ਐਖੇ ਹੋ-ਹੋ ਇਸ ਘਰ ਨੂੰ ਫਰੀ ਕਰਨ ਤੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਾਂ, ਓਏ ਇਹ ਕੀਹਦੀ ਖਾਤਰ ਏ?

ਰਾਜ : ਨੇਟ ਫਾਰ ਮੀ ਡੈੱਡ।" (ਮੇਰਾ ਘਰ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ 24)

‘ਮੇਰਾ ਘਰ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਨਿੰਦਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਸਰਮਾਇਆ (ਐਲਾਦ) ਗੁਆ ਲਈ ਹੈ। ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਇੱਕ ਨਿੱਘ ਭਰੀ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਰਵਾਇਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਮੁਤਾਬਕ ਛਿੱਤਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪਿਓ-ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਆਪਸੀ ਦੂਰੀ ਵਧ ਗਈ।

‘ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੂਰਬ ਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਖਹਿਰਾ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਰਹਿ ਰਹੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਔਰਤ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ,

"ਵੇਖ ਲਓ ਭਾਈ, ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਆ ਗਏ.... ਜਦੋਂ

ਸਾਡਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋਇਆ, ਅਸੀਂ ਕਪਾਹ ਚੁੱਗ ਕੇ ਆਈਆਂ ਤੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਘਰ ਸਾਡੀ ਬਰਨਾਲੇ ਆਲੀ ਭੰਤੋ ਭੂਆ ਆਈ ਬੈਠੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਓ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ਵੀਰਾ ਮੇਰੀ ਨਣਾਨ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡੇ ਲਈ ਰੱਜੇ ਦਾ ਸੱਕ ਮੰਗਦੀ ਆ। ਸਾਡੇ ਪਿਓ ਨੇ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸਾਡਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋ ਗਿਆ... ਤੇ ਹੁਣ ਵੇਖ ਲਓ, ਸਾਰਾ ਪੱਕ ਠੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਬਾਦ ਵਿਚ ਲੱਗਦਾ।" (ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ 83)

ਆਪਣੀ ਹੱਡਬੀਤੀ ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਈ ਬੇਬੇ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪੇਤਰੀ ਨੇ ਜੇ ਲੜਕਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਜੱਟ ਨਹੀਂ ਹਿੰਦੂ ਹੈ ਤਾਂ ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਫਿਕਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੇਬੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਸੰਵਾਦ:

"ਕੁਲਤਾਰ: ਬੇਬੇ, ਉਹ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ....."

ਬੇਬੇ: ਹਾਏ ਮੈਂ ਮਰ ਗਈ! ਨਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਨਹੀਂ ਲੱਭਾ?

ਕੁਲਤਾਰ: ਬੇਬੇ ਇਹ ਸੁੱਖੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ, ਇਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਆਂ?

ਬੇਬੇ: ਲੋਕਾਂ 'ਚ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਹੋਣਾ।" (ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ 83)

ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਘਰ ਵਿਚ ਤਣਾਓ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਰਹਿਣਗੇ, ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਕਾਰਨ ਤਣਾਓ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਖਹਿਰਾ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ,

"ਹੁਣ ਉਹ ਵੇਲੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪਲੇ ਸੀ। ਜਿੱਦਾਂ ਬਾਪੂ ਦਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕਰ ਆਏ ਤੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਕਿਹਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਨਿਆਣੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮਰਜ਼ੀਆਂ ਕਰਦੇ ਆ, ਸਵਾਲ ਕਰਦੇ ਆ। ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਬਹੁਤ ਔਖੇ ਆ।" (ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ 73)

ਬੇਗਾਨੇ ਮੁਲਕ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਜਦੋਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਤਨਾਅ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਭੂਤ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਤਾਣੀ ਗਹਿਰੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ-ਤਿਵੇਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹੋਰਵਾ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਜੁੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਤੇ ਭੂਤ ਕਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਚੈਨ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਡਾ. ਆਤਮਜੀਤ ਨੇ ਇਸੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ,

"ਕੈਲੀ : ਇਹ ਮੁਲਕਾਂ ਦਾ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ, ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਸੰਸਾਰ ਸੀ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਦਾ। ਆਪਾਂ ਜੁੜ ਕੇ ਜੀਂਦੇ ਸੀ, ਇਹ ਟੁੱਟ ਕੇ ਜੀਂਦੇ ਆਂ। ਆਪਾਂ ਇਸ ਫਰਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਦੋ-ਦੋ ਮੰਗਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਾਲ ਮੰਗੀਆਂ ਚੋਪੜੀਆਂ। ਘਰ ਦੇ ਬੁਹਿਓਂ ਬਾਹਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਅੰਦਰ ਦੇਸੀ। "

(ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ 83)

ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ। ਇਹ ਸੰਕਟ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੇ ਢੰਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਅ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪੂਰਾ ਕਰੇ। ਇਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜਾ ਹੀ ਦੇਨਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ ਟਕਰਾਅ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਆਤਮਜੀਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਪਹੁੰਚੇ ਹੈਰੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਆਪਣਾ ਦਰਦ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ,

"ਹੈਰੀ : ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਦਿਆਂ ਸੰਗ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਰਵੀ, ਕੁੜੀਆਂ ਇੱਦਾਂ ਬਦਲਦਾ ਜਿੱਦਾਂ ਲੀੜੇ ਬਦਲੀ ਦੇ (ਰੋਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਠੀਕ ਆ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੀ ਧੀ ਨਹੀਂਓਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਬੇਗ਼ੈਰਤ ਨਈਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੰਗਦਾ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਤੇ ਭਰਜਾਈ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਦਖੋਂਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਲਟ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਪਈ ਆਹ ਇੱਥੇ ਦਾ ਕਲਚਰ ਆ।" (ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ 37)

ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਕਾਰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਕੋ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਸੋਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਤਣਾਓ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਸਤ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਜੀਣ ਦਾ ਦਰਦ ਹਰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਵਿਰਾਸਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬਿੰਬ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨ ਵਿਚ ਤਣਾਓ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ ਇਹ ਤਣਾਓ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੋਹਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

"ਏਥੋਂ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ,
ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਭੁੱਲ ਚੱਲੀ।
ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਕਦੀਮੀ ਭਾਰਤ ਦੀ,
ਇਸ ਲੁੱਚ ਪਹੁ ਹੇਠਾਂ ਰੁਲ ਚੱਲੀ।
ਨਿੱਤ ਚੱਲਦੇ ਸਾਡੇ ਕਲਚਰ ਦੇ
ਹਨ ਜੜੀ ਕੁਹਾੜੇ ਪੱਡਾਂ ਦੇ।
ਇਹ ਬੁਰੇ ਨਤੀਜੇ ਪੱਡਾਂ ਦੇ,
ਆ ਦੇਖ ਪੁਆੜੇ ਪੱਡਾਂ ਦੇ।"

(ਪੱਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ 10)

ਵਿਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਲਰ/ਪੱਡ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਨਾਅ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। *ਦੇਵਿੰਦਰ ਚੰਦਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,*

"ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਅਜਨਬੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇੱਕ ਐਸੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਨਾ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਭਾਵੁਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜੁੜ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਖਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇਹਰੀ ਮਾਰ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਉਦੋਂ ਨਵੀਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਮੰਗੋਤਰ

ਮੰਗਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ ਭਾਵੇਂ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਪਰ ਇੱਕੋ ਹੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਲੋਕ ਦੇ ਵੱਖੇ-ਵੱਖਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜੇ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।" (ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਸਲੇ 113)

ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰੰਪਰਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਬੇਮਾਇਨੇ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤਰੇੜਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਤੇ ਚੰਗੇਰੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜੀਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਕਰ ਲਈ ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੋਂ ਵਿਰਵੇ ਹੋ ਗਏ। ਅੰਤਰਆਤਮਾ ਦੀ ਭਟਕਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸੁਖਮਈ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ। ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਜਨਮੀ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਣਾਉ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਇਕੱਲਤਾ ਹਰ ਪਰਵਾਸੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਲੇਖੇ-ਜੋਖੇ ਵਿਚ ਇੱਕ ਸਾਂਝ ਵੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਤਾਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮੁੱਲ। ਪਰਵਾਸੀ ਪਰਾਈ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼, ਆਪਣੇ ਘਰ ਮੁੜਨਾ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਕ ਖਦਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਉਥੋਂ ਦੇ ਜੰਮੇ ਪਲੇ ਬੱਚੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਢਲ ਸਕਣਗੇ।

ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਰੁਚੀ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤੇ ਡਾਲਰ ਤੇ ਪੈਂਡਾਂ ਦੀ

ਦੌੜ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਯਤੀਮਾਂ ਵਾਂਗ ਪਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜੋ ਜਨਮ ਦਾਤੇ ਹਨ, ਚੁਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਭਾਰਤੀ ਰੂਹ ਕੰਬ ਉੱਠਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਚੁੱਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਐਲਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਖਹਿਰਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਇਸ ਦਰਦ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਾ ਹੈ:

"ਕੁਲਤਾਰ : ਹਾਂ ਸੁਰਜੀਤ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਘੁਸ ਆਇਆ ਏ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰ-ਤਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਏ... ਤੂੰ ਕਦੀ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੇਰੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਨੇ, ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ ਪੋਸਿਆ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਪਰ ਕੀ ਸਾਂਝ ਰਹਿ ਗਈ ਏ ਤੇਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ? ਕੀ ਕਦੀ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਂਗ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠ ਕੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ? ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਤੋਂ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਫੋਨ ਤੋਂ... ਕੋਈ ਰੋਜ਼ੀ ਦੇ ਫਿਕਰ ਵਿਚ ਦੌੜ ਰਿਹਾ ਏ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਏ... ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਿਰਫ ਕੰਪਿਊਟਰਾਂ ਅਤੇ ਫੋਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਏ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਿਰਫ ਤੇ ਸਿਰਫ ਨੈਕਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਏ... ਇਹੋ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਏ, ਤਾਰ-ਤਾਰ ਕਰ ਦਿਓ, ਨਾ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਰਹੇ, ਨਾ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਤੇ ਨਾ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਜਾਵੇ।" (ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ 38)

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ ਗਏ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਅਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਨਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦਾ ਟਕਰਾਓ ਤਣਾਓ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇੱਥੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਕੀ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਮੇਹ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ ਪਰ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਪਿਆਰ ਭਰੀ ਤਰਲਤਾ ਦੀ ਕਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਭੋਗਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਨ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ।

ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਨਵਾਂ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਨਾ ਸਿਰਫ ਓਪਰਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਘੋਰ ਵਿਪਰੀਤ ਵੀ ਹੈ।” (ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ 139)

ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਕਠੋਰ ਤਜਰਬੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵਿਡੰਬਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਬਾਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅੰਤਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

‘ਇਸ ਗਰਬ ਤੇ ਚਲਹਿ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਰਾ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹਰਕੰਵਲਜੀਤ ਸਾਹਿਲ ਨੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਸੋਚ ਤੇ ਜਗੀਰੂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਰਦ ਭਾਵੇਂ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਕੈਨੇਡਾ ਕਿਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ, ਆਪਣੀ ਮਰਦਾਵੀਂ ਹੈਕੜ ਤੇ ਜੱਟਵਾਦੀ ਬਿਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਦਾ ਵਾਸੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚਲੀ ਜਗੀਰੂ ਰੁਚੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਲੜਕੀ ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਜੰਮੀ ਪਲੀ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹ ਇੱਕ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਪਰ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਘਰ ਵਿਚ ਕਲੇਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨੱਕ ਵਢਾਉਣਾ ਹੈ।

ਹਰਕੰਵਲਜੀਤ ਸਾਹਿਲ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਦਕਿਆਨੁਸੀ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ :

"ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ: ਹੂੰ... ਸਿਆਣੀ ਹੋ ਗਈ ਆਂ, ਓ ਮੈਂ ਵੱਢ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿਆਂਗਾ ਵੱਡੀ ਸਿਆਣੀ ਨੂੰ... ਅਖੇ ਹੁਣ ਉਹ ਨਿਆਣੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਜੰਮ ਉੱਗਿਆ ਨਹੀਂ ਤੇ ਰੰਗ ਦਿਖਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਨੇ। ਓ ਮੈਂ ਜੱਟ ਦਾ ਪੁੱਤ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਿਚ ਧੀ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣਾ ਨੱਕ ਵਢਾ ਲਵਾਂ..." (ਇਸ ਗਰਬ ਤੇ ਚਲਹਿ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਰਾ

27)

ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੇ ਦੁਖਾਂਤ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਤੱਤ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰੁਪਮਾਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਕਾਣੀ ਵੰਡ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੇ ਉਚ ਨੀਚ ਵਰਗੀਆਂ ਘਿਨਾਉਣੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੱਕੜਜਾਲ ਵਿਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਗਏ ਲੋਕ ਉੱਥੇ ਹੁੰਦੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹਨ ਤੇ ਆਪ ਵੀ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਕੋਹੜ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਵਰਣ ਦੀ ਸੋਚ ਵੀ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜਾਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਿਰਫ ਇਨਸਾਨ ਹਨ।

ਜਗਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨਸਲਵਾਦ ਤੇ ਆਪਣੀ ਧਾਰਨਾ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ,

"ਅਖੌਤੀ ਨਿਮਨ-ਜਾਤ ਦੇ ਪਰਵਾਸੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ/ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੈਖਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਵਲਾਇਤ ਵਿਚ ਉਚ- ਜਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇਵਾਂ ਨਾਲ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਨਸਲਵਾਦੀ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੰਜਕਾ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕ ਨਿਮਨ-ਜਾਤੀ ਪਾਤਰ ਭਗਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਸਲਵਾਦ ਤੇ ਉਚ-ਜਾਤੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਜਾਤੀ ਅਭਿਮਾਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦਾ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਭਲਾ ਹੋਵੇ ਵਲੈਤ ਦਾ ਜਿਹਨੇ ਸਾਡੇ ਅਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਊਂਦਿਆ ਵਿਚ ਕਰ

ਦਿੱਤਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਜੇ ਤਾਈਂ ਟੰਬੇ ਝਲਦੇ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਜੂਨ ਸੀ... ? ਹੁਣ ਆਂਹਦੇ ਆ ਅਖੇ ਗੋਰੇ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਦੇ ਆ ਸਾਡੇ ਨਾਲ । ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਪੁਛੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ? ਗੋਰੇ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਵਿਤਕਰਾ ਪਰ ਸਾਡੇ ਜਿੰਨਾ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਗਾਲਤੀਆਂ।..... ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਨਸਲਵਾਦ ਏਨਾ ਦੁਖਦਾਈ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਜਿੰਨਾਂ ਆਪਣਿਆਂ ਦਾ ਜਾਤੀ ਵਿਤਕਰਾ।" (ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸਰੂਪ 130)

ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ਗਿਰਾਵਟ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਬਦਲਾਅ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਕਟ ਉਪਜਦੇ ਹਨ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਪਰੰਪਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਉਲਾਰਪਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਲਾਰਪਣ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵੱਲ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚ ਟਕਰਾਅ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤਹਿਸ ਨਹਿਸ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਸਰਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਦੋ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਟਕਰਾਓ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਵੰਦ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਵਾਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਪੂਰਬ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬੁਖਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਵਧੀਆ ਜਿੰਦਗੀ ਜੀਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਲੈ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਇਹ ਦੁਬਿਧਾ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੇਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤਣਾਓ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਨਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ,

"ਪੁਰਾਣੀ ਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚਕਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ

ਵਖਰੇਵੇਂ ਕਰਕੇ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜੇ ਸਦਕਾ ਤੇ ਦੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਰਸਪਰ ਤਣਾਓ ਤੇ ਟਕਰਾਓ ਵਾਪਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਦੇ ਖੁਸ਼ ਜਾਣ ਦਾ ਝੋਰਾ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹਨ, ਘਰ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੋਲਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਜਿਹੜੇ ਸੁੱਖ ਮਾਨਣ ਦੀ ਆਸ ਲੈ ਕੇ ਇੱਥੇ ਆਏ ਸਨ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਵਿਚਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਹੰਢਾਉਣ ਤੇ ਉਪੇਖਿਆਤ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹਨ।" (ਪੰਜਾਬੀ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਸਾਹਿਤ 13)

ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਜੰਮੇ ਪਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਗਏ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨਾਲ ਵਾਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਤਣਾਓ ਨੂੰ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਾਲੀ ਨੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਜੇ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਹਨ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੀ ਦਾਦੀ ਬਾਰੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ:

"ਜੈਸੀ : ਹਾਓ ਸਟਰੇਂਜ, ਆਪਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਗ੍ਰੈਂਡਪਾ ਦੀ ਕੋਈ ਫੋਟੋ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਹੁੰਦੀ ਇਸ ਵਾਲ ਤੇ ਲਾ ਦਿੰਦੇ। ਗ੍ਰੈਂਡ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ।

ਜਸਨ : ਨਾਟ ਐਟ ਆਲ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੇਡ ਇਨ-ਇੰਡੀਅਨ ਦਾਦੀਜ਼ ਨੂੰ ਸਾਡਾ ਕੁਝ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। (ਨਕਲ ਲਾਹ ਕੇ) ਵੇ ਘੋੜੇ ਵਾਂਗੂ...। (ਡਰਾਮਾ ਕਰਦਿਆਂ) ਜਿਵੇਂ ਈ ਤੇਰੀ ਗ੍ਰੈਂਡ ਮਾਂ ਅੰਦਰ ਆਉਗੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਘਰ ਨੂੰ ਇੰਜ ਦੇਕੂ, ਜਿਵੇਂ ਕ੍ਰੈਕਲਾ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਲੇਡੀ ਕ੍ਰੈਕਲਾ ਦੇਖਦੀ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਫੇਰ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਤੇਰੇ ਵਾਲ ਪੁੱਟ ਕੇ ਪੁੱਛੁਗੀ, (ਫੇਰ ਨਕਲ ਲਾਹ ਕੇ) ਨੀ ਸਿਰ ਮੁੰਨੀਏ ਤੇਰੀ ਗੂਤ ਕਿੱਥੇ ਗਈ ਨੀ। ਜਿਹੜੀ ਜਿੰਮੀ ਦੀ ਗ੍ਰੈਂਡ ਮਾਂ ਆਈ ਨਾ ਇੰਡੀਆ ਤੋਂ... ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਰੋਲਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਆ।" (ਰਾਤ ਚਾਨਣੀ 29-30)

ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬੱਚਿਆਂ ਉੱਤੇ ਜਦੋਂ ਵੱਡੇ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਥੋਪਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੋਨਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ ਤਣਾਓ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਦੇੜ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇਪਣ ਤੇ ਬੇਵਸੀ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਘੋਰ ਦੁਖਾਂਤ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। 'ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ' ਦਾ ਪਾਤਰ ਭਾਈਆ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਈਆ ਜੋ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਬੇਸਮੈਂਟ ਵਿਚ ਰੁਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਗੁਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਪਾਖਰਪੁਰਾ ਦੇ ਖੇਤ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਢਾਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਝਲਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਕਿ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕੇ ਆ ਸਕਣਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਚ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਪੁੱਤਰ ਮੋਹ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਘਾਣ ਜੋ ਦੁਖਾਂਤ ਉਪਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਭਾਵਾਤਮਕ ਇਨਸਾਨ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਲਈ ਓਵਰ ਟਾਈਮ ਲਗਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਰਕ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਭਾਈਆ ਪਿਆਰ ਵਿਹੂਣਾ ਬੇਸਮੈਂਟ ਦਾ ਕੀੜਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੈ। ਭਾਈਏ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਉਸ ਦੀ ਨੂੰਹ, ਕੁੱਤੇ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਆਤਮਜੀਤ ਦੀ ਇਹ ਤੁਲਨਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰਵਾਸੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਦ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ :

"ਰਵੀ : ਗੁੱਡ ਗਾਏ। ਮਮ ਹੋਲਡ, ਭਾਬੀ ਦੇ ਘਰੇ ਫੋਟੋ ਭੇਜਣੀ ਆ, ਸਾਰੇ ਫੈਮਿਲੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ, 'ਦਾ ਫੈਮਿਲੀ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ' ਤੇ ਭਾਈਆ ਅਜੇ ਜਿਊਂਦਾ।"

ਬਿੰਦਰ : ਕਤੂਰਾ ਵੀ ਬਠਾ ਲਾ ਲਿਆ ਕੇ, ਜਿਹੜਾ ਬਿੱਲੂ ਨੇ ਮੰਗਵਾਇਆ ਡਾਕੇਟ ਤੋਂ।" (ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ

ਮੱਛੀਆਂ 39)

ਪਰਵਾਸ ਭੋਗਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜਦੋਂ ਭਾਈਚਾਰਕ ਤੰਦਾਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ-ਇਕੱਲਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

4.3 ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚਲਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ

ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਨਹੀਂ ਤੋੜ ਸਕਦਾ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਵੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਸਮੇਟੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਸਭਿਆਚਾਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਆਚਾਰ-ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਮਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੀਮਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹਰੇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਿਰਜਣਾ, ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ, ਕਾਰਜ, ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” (ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ 19)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਹੁ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਨੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਡਾ. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਲੈਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੰਤੋਖ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤਿੰਨ

ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ, ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਰਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।” (ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇ ਪਾਸਾਰ 53)

ਲੇਖਕ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ 'ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਹੀ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰੈਟੀ ਜੋ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਜੰਮੀ ਪਲੀ ਜਾਗਰੂਕ ਤੇ ਚੇਤੰਨ ਲੜਕੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਿ. ਗੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਇੰਡੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪੈਸੇ ਕਮਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੁਖਵੀਰ ਕੌਰ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਜੇ ਇਹ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਵੇਂ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਇੰਡੀਅਨ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਵੱਟਦੇ ਹਨ, ਇਧਰਲੇ ਉਧਰ ਜਾਣ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪੈਸੇ ਰਾਹੀਂ ਤਾਰਦੇ ਹਨ, ਉਧਰਲੇ ਇਧਰ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰੰਤੂ ਮਿਸਟਰ ਗੋਲ ਦੀ ਧੀ ਪ੍ਰੈਟੀ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦੀ ਕਮੀਨਗੀ ਤੋਂ ਵੀ।” (ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਟ-ਸੰਵੇਦਨਾ 60)

ਪ੍ਰੈਟੀ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ ਬਨੀ ਨੂੰ ਉਕਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸੱਚ ਪਤਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਮਿ. ਗੋਲ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੌਦਾ ਜੋ ਕਿ ਹਿਰਦੇਵੇਧਕ ਹੈ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

"ਪ੍ਰੈਟੀ: ਬੋਲਾਂਗੀ, ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਰਾਈਟ ਲੱਗਾ ਮੈਂ ਉਹੀ ਬੋਲਾਂਗੀ, ਫਰਾਡ ਐ ਤੂੰ ਤੇ ਨਾਲੇ ਤੇਰੀ ਫੈਮਿਲੀ.... ਸਿਰਫ਼ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਇਹ ਮੈਰਿਜ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ।

ਬਨੀ: (ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਖੋਹ ਕੇ) ਆਈ ਸੇ ਮਾਈਂਡ ਯੂਅਰ ਲੈਂਗੁਏਜ ਮੈਡਮ...

ਪ੍ਰੈਟੀ: ਬੈਂਕ ਵਿਚ ਸਰਵਿਸ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਮੈਂ....। ਤੇ ਤੂੰ ਕੀ ਕਰਨ ਜੇਗੀ। ਸੜਕਾਂ ਸਾਫ਼ ਕਰੇਗਾ ਉਧਰ ਕਿ ਚੈਰੀ ਤੇੜੇਗਾ, ਭਲਾ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਮੈਰਿਜ ਕਿਉਂ ਕਰਵਾਵਾਂਗੀ, ਹੈਂ ਈ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਤੂੰ? ਥਰਡ ਕਲਾਸ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ।

ਬਨੀ: (ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਹੱਦ ਨਾਲ) ਸ਼ਟਅਪ। ਆਈ ਸੇ ਸ਼ਟਅਪ.....! ਪੂਰੇ ਅੱਠ ਲੱਖ ਦੇਣੇ ਕੀਤੇ ਐ ਇਸ ਥਰਡ ਕਲਾਸ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਨੇ ਤੇਰੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਇਸ ਮੈਰਿਜ ਵਾਸਤੇ" (ਚੰਦਨ ਨੇ ਓਹਲੇ 48-49)

ਇਹਨਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਪਿਛੇ ਇਕੇ ਮੁਖ ਮਕਸਦ ਹੈ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਸ਼ਰਮਾ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਹੀ ਟੱਪ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੇ ਜਿਹੇ ਘਿਨਾਉਣੇ ਪਾਤਰ ਸਮਾਜ ਲਈ ਕਲੰਕ ਹਨ।

"ਸ਼ਰਮਾ: ਤੇ ਫਿਰ ਜਿੱਥੇ ਇੰਨੇ ਕਮੀਨੇ ਹੋ ਗਏ ਓ ਕਿ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਤੱਕ ਦਾ ਦਾਅ ਲਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਹੋਰ ਹੋ ਜੇ। ਚਾਰ ਚਪੇੜਾਂ ਲਾਓ, ਵਿਆਹ ਦਾ ਸੂਟ ਪਵਾਓ, ਲਾਵਾਂ ਦਵਾਓ ਤੇ ਬਾਹਰ ਭਜਾਓ, ਤੀਵੀਂ ਜਾਤ ਐ, ਕੀ ਕਰਲੂਗੀ ਜੇ ਬੰਦਾ ਕੰਜਰਪੁਣੇ ਤੇ ਉਤਰ ਈ ਆਇਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ..." (ਚੰਦਨ ਨੇ ਓਹਲੇ 60)

ਪੂਰਬ ਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਤਾਣੇ ਬਾਣੇ ਨੂੰ ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਥਿੰਦ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ' ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਡਾਇਆਸਪੋਰਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਟੁੱਟੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਈ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਹੋਈ ਦਾ ਦਰਦ ਉਦੋਂ ਸਿਖਰ ਤੇ ਜਾ ਪੁਜਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਭਰਮ ਵਿਚ ਜੀਉ ਰਹੇ ਪਰਵਾਸੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨੇੜਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੀ ਲਾਲਚ ਬਿਰਤੀ ਕਾਰਨ ਵਿਥ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ

ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਰਦ ਨੂੰ ਹੰਢਾ ਰਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕੀਮਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨੂੰ ਹਕੀਕਤ ਤੌਰ ਤੇ ਆਂਕਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:-

"ਰਿਸ਼ਤੇ ਜੁਲਮ ਕਰਦੇ, ਜੁਲਮ ਕਰਦੇ ਯਾਰ।

ਆਪਣਿਆਂ ਦਾ ਵਾਰ, ਰਿਸ਼ਤੇ ਜੁਲਮ ਕਰਦੇ ਯਾਰ।" (ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ: ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰ 34)

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਲਈ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਬਣਾਏ ਨਿਯਮ ਵਿਧਾਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਜੋ ਸੁਪਨਮਈ ਸੁਨਿਹਰੇ ਅੰਬਰਾਂ ਦੀ ਉਡਾਨ ਭਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ ਦੇ ਖੰਭ ਸਮਾਜ ਬੜੀ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਖੰਭਾ ਵਿਹੂਣੇ ਪੰਛੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਔਰਤ ਦੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੂਰਬ ਤੇ ਪਛਮ ਦੋਨਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਣਾਓ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਸਾਰੂ ਸੇਧ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ,

"ਮੈਂ ਇਨਸਾਨ ਵੀ ਤਾਂ ਹਾਂ, ਹੁਣ ਔਰਤ

ਅਬਲਾ ਨਹੀਂ, ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ, ਤੁਸੀਂ ਖੁਦ ਸੋਚੋ ਕਿ ਧੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਏ। ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਦੂਰ ਔਰਤ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਰੱਖ ਕੇ ਵੀ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।" (ਨਟਰੰਗ 39-40)

ਹਰੇਕ ਕੌਮ ਦੇ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਪਦੰਡ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ,

"ਪਰਵਾਸੀ ਆਪਣੀ

ਮਾਤ ਭੂਮੀ ਦੇ ਅਰਧ-ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਜਿਸ ਪਰੰਪਰਿਕ ਸੋਚ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਥੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਇਥੋਂ ਦੀ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸੋਚ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ। ਇਹੀ

ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਦਮ-ਕਦਮ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਦੇ ਗੁੰਮ-ਗੁਆਚਣ ਦਾ ਤੌਖਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਵੇਂ ਮਾਰੈਲ ਨਾਲ ਇਕ-ਸੁਰ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵੀ ਹੈ।" (ਮਸਲੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ 29)

ਨਵੇਂ ਮਾਰੈਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਉਹ ਪਰਵਾਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਵਿਰਾਸਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸਾਧੂ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਨੇ ਵੱਖਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ-

"ਜਗਤ ਸਿੰਘ: ਚਲੇ ਛੱਡੋ ਯਾਰੇ ਏਥੇ ਤਾਂ ਏਦਾਂ ਈ ਰਹਿਣੀ ਆ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਾਲੀਆਂ ਮੈਂਜਾਂ ਕਿਥੇ? ਉਥੇ ਤਾਂ ਏਦਾਂ ਹੁੰਦੀ ਪਈ ਬੰਦਾ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਰਮਾਨ ਨਾਲ ਤੂਤਾਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਮੰਜਾ ਡਾਹ ਕੇ ਸੌਂ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜੇ ਦਿਲ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਥੜੇ ਤੇ ਜਾ ਬੈਠਣਾ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਚੌਧਰ ਦਾ ਡਰ ਤੇ ਨਾ ਹੋਰ।

ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ: ਉਥੇ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਹੋਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।...

ਇਥੇ ਹੈ ਕੀ ਜਿਹਦੇ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਸਕੇ? " (ਪਿਕਟ ਲਾਈਨ 44)

ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤਾਂ ਦੁਖਦਾਇਕ ਹੈ ਹੀ, ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਐਲਾਦ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਚਕਾਚੌਧ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

"ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ: ਮੁੰਡਾ ਇਹਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਗਾਲਾਂ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਦਾ। ਚੈੱਕ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਕਲਾਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਾ ਬੇਸਮੈਂਟ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਹੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ।" (ਪਿਕਟ ਲਾਈਨ 40)

ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਵੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸ.ਪ. ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ

ਵਿਚ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗਈ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਜੰਮੀ ਪਲੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਣਾਓ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਤਿੜਕ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਖਲੇਪਣ ਨੂੰ ਬਦੇਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।" (ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਨਵੇਂ ਪਰਿਪੇਖ 25)

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਅਲੱਗ ਮੁੱਲ ਵਿਧਾਨ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਤੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪਲੇ ਬੱਚੇ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਤਣਾਓ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਤੋਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਡਾ. ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਟਵਾਲ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਓ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਅਕਸਰ ਇਹ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਪੇ ਓਪਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪਲ ਰਹੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਪਰਵਾਸੀ ਮਾਪੇ ਮਾਨਸਿਕ/ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।" (ਮੁਖ ਸਰੋਕਾਰ 46)

ਡਾ. ਰਤਨ ਰੀਹਲ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਹਨ,

"ਮਹਿੰਗਾ ਸਿੰਘ: ਉਧਮ ਸਿਆਂ

ਹੁਣ ਤਾਂ ਕੋਲ ਸਿਰਫ਼ ਰੱਟਣ ਹੀ ਰੱਟਣ ਆ। ਨਾ ਪੱਲੇ ਪੈਸਾ ਰਿਹਾ ਨਾ ਐਲਾਦ ਰਹੀ। ਇਸ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਆਪਣੀ ਐਲਾਦ ਚੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਕੀਹਦੇ ਦੇਣਦਾਰ ਸੀ? ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਤਾਂ ਨੱਕ ਹੀ

ਬਹੁਤ ਉਚੇ ਆ। ਰੱਬ ਤੁਹਾਡਾ ਭਲਾ ਕਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਤੁਸੀਂ ਬੈਕਵਰਡ ਕਲਾਸ ਆ, ਨਾਲ ਤੁਰਨ ਨੂੰ ਕਰੋ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਤੁਰਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ।" (ਮੈਤਰੀ ਭਾਵ 54)

ਡਾਲਰਾਂ ਤੇ ਪੈਂਡਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਰੰਗਤ ਦਿੰਦੇ ਦਿੰਦੇ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੁੱਖ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਅਤੇ ਫਾਲਤੂ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਦੇ ਸਰਾਪ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਘਰੋਂ ਬੇਘਰ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਖੁਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਦ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ ਘਾਤ ਹੁੰਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਲੋਕ ਵੀ-ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਖੁਲਾ ਸਾਹ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਉਂਤ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਮੀ, ਕਮੀਨ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਦੁਰਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਉਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਜੋ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਪਛੜੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਲੋਕ ਇਸ ਕਾਰਨ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਕਲੇਸ਼ ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਗੇ। ਹਰਕੰਵਲਜੀਤ ਸਾਹਿਲ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ:

"ਬੇਵੀ: ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਇਤਰਾਜ਼ ਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਦ ਮੰਮੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਦ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰਦਿਆਂ ਦੀ ਬੈਕ-ਗਰਾਊਂਡ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬੱਸ ਦੀਵਾਰ ਜਿਹੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਇਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ-ਬਗਦਰੀ ਵਿਚ ਨੱਕ ਵੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸ਼ਨ: ਹੂੰ-ਹੱਡ ਮਾਸ ਦਾ ਨੱਕ ਨਾ ਹੋਇਆ ਰਬੜ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਦੀ ਲਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਕਦੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਵੀਹ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਨੇ ਤੇਰੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਪਰ ਰੂੜੀ ਦੀਆਂ ਪੰਡਾਂ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਮੀਲ

ਦੂਰ ਧਰਤੀ ਦੇ ਇਸ ਪਾਰ ਵੀ ਸਿਰ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚੁੱਕੀ ਲਿਆਏ ਹਨ। ਉਹ ਗਲਸੜ ਚੁੱਕੀ ਸੋਚ।" (ਇਸ ਗਰਬ ਤੇ ਚਲਹਿ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਰਾ 37)

ਜਾਤ ਪਾਤ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਦੂਰੀ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਧੀ ਦਾ ਭਲਾ ਸੋਚਣ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਬਾਪ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਕਾਤਲ ਬਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਇਹ ਮਰਦਾਨੀ ਹਉਮੈ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ,

ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਰਕੰਵਲਜੀਤ ਸਾਹਿਲ ਜਿਥੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਸੋਚ, ਜਗੀਰੂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਤੇ ਕਰਾਰੀ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਕਸਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਨਸਲਵਾਦ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ, ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਮਰਦਾਵੀਂ ਹਉਮੈ, ਛੱਲੀ ਪੂਣੀ ਵੇਚ ਵੱਟ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਗਏ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੇਹੜ ਬਣ ਚਿੰਬੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜੱਟਵਾਦੀ ਸ਼ਾਵਨਵਾਦ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬਸਿੰਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਜਾ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਕੇ ਇਥੇ ਦੀਆਂ ਭਾਈਚਾਰਕ ਲੋੜਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈਆਂ ਪੀੜਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।" (ਇਸ ਗਰਬ ਤੇ ਚਲਹਿ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਰਾ 64)

ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਸੋਚ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਲੋਕ ਵੀ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਗਲ ਸੜ ਚੁਕੀ ਸੋਚ ਕਾਰਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਅਖੌਤੀ ਜਾਤੀ ਅਭਿਮਾਨ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਅਭਿਮਾਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਜਗਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ,

"ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਦੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਰਚਾਉਣੇ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਫਰੀਕਨ, ਕੈਰੇਬੀਅਨ, ਗੋਰਿਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹਾਂ ਦੀਆਂ

ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਪਰੰਪਰਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਲੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ।" (ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸਰੂਪ 150)

ਅੰਤਰ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਖਾਵੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਵਲਗਣਾਂ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਪਾਈ ਜਾਵੇ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਰਕੰਵਲਜੀਤ ਸਾਹਿਲ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਬੰਧਨ ਨਾਲੋਂ ਨਿਜੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚਲਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਕਬੂਲਦਾ ਉਸ ਲਈ ਅਹਿਮ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ।

"ਬਜ਼ੁਰਗ: ਹਾਂ ਯੋਗਾ ਸਿੰਘ, ਤੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਲਈ ਦਸ ਦਿਆਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਇਕ ਲੜਕੀ ਤੇ ਇਕ ਲੜਕੇ ਨੇ ਜਾਤ-ਬਰਾਦਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਵਲਗਣਾਂ ਵੀ ਤੋੜ ਕੇ ਪਿਆਰ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜੋੜੇ ਹਨ ਤੇ ਬੜੀ ਰਾਜ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਘੁੱਗ ਵੱਸ ਰਹੇ ਹਨ, ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ। ਓ ਬਈ ਮੇਰੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਨਾ ਹੀ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਨੱਕ ਲਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਲਿਆ ਲੋਕਾ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਜਨਮ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਬਲਕਿ ਕਰਮ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜਾਤਿ ਜਨਮ ਨਾ ਪੁਛੀਐ ਸੱਚ ਘਰੁ ਲੇਹੁ ਬਤਾਇ ॥ ਸਾ ਜਾਤਿ ਸਾ ਪਤਿ ਹੈ ਜੇਹੇ ਕਰਮ ਕਮਾਇ ॥"
(ਇਸ ਗਰਬੁ ਤੇ ਚਲਹਿ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਰਾ 57)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੇ ਯੋਗਾ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਹੂੰਝਾ ਫੇਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਦੇਵੀਆਂ ਵਰਗੀ ਧੀ ਨੂੰ ਜਾਨੇ ਮਾਰਨ ਤੱਕ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪਲੇ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਰੋੜਾ ਨਹੀਂ ਬਣਨ ਦਿੰਦੇ। ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਖਹਿਰਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋੜ ਹੈ ਬਦਲਣ ਦੀ।

"ਬਾਬਾ:... ਪਰ ਜੇ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਸਾਡੇ ਵੇਲੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਅੱਜ ਨਈਂ ਰਹੀ.....ਜੇ ਅੱਜ ਆ ਇਹਨੇ ਕੱਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ..... ਆਪਣੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਬੱਚੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਏ ਨੇ।

ਬੇਬੇ: ਅੱਗੇ ਕੀ ਨਿਕਲ ਗਏ ਨੇ, ਅਵਾਰਾ ਹੋ ਗਏ ਕਹੋ, ਅਵਾਰਾ। ਆਪਣੇ ਜਣਦਿਆਂ ਦਾ ਨੱਕ ਵੱਢਣ ਨੂੰ।

ਬਾਬਾ: ਓ ਭੇਲੀਏ ਜ਼ਮਾਨਾ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੁਣ। ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਨੱਕ ਵੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਬਣ ਗਿਆ।

ਬੇਬੇ: ਨਾ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਇਆ ਪਈ ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਨੂੰਹਾਂ-ਜਵਾਈ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਈ ਹੋਇਆ ਕਰਨਗੇ, ਇਹ ਤਾਂ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਈ ਸੁਣ ਲਈ ਆ ਭਾਈ।" (ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ 84)

ਇਹ ਨਵੇਂ ਸਿਰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸੁਖਾਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਪਰੰਪਰਿਕ ਤੇ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਅਜੇ ਉਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਜਿਨੇ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸਮੀਕਰਣਾਂ ਬਾਰੇ ਜਗਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ,

"ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਮਰਦ-ਔਰਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਪਏ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।" (ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸਰੂਪ 87)

ਨਾਟਕਕਾਰ ਸਿਰਜੇ ਜਾਂ ਰਹੇ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਮੀਕਰਣਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਰਸਾਈ, ਉਸ ਨੇ 'ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਲ ਇਲੈਕਟ੍ਰੋਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਕੇ ਯਥਾਰਥ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ

ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰ, ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਨੇ “ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ” ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੱਚ ਜਾਣਨ ਲਈ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਤੇ ਭਰਾ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਮੋਗਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਨਾਲ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੋ ਕੇ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨਾਲ ਫੋਨ ਤੇ ਗਲਬਾਤ ਕਰਕੇ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਕਿਉਂ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਪੜ ਲਿਖ ਕੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੁਢਲਾ ਮਸਲਾ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਧਰਵਾਸ ਦੇਣ ਲਈ ਸੰਜੋਗਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਮਤ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਤਾਂ ਮੁੰਡੇ ਉਥੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਵਸਨੀਕ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਕੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਲਈ ਏਜੰਟਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ?

ਉੱਤਰ : ਅਕਸਰ ਹੀ ਏਜੰਟ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਲਦੀ ਵੀਜ਼ਾਂ ਲੈ ਕੇ ਦੇਣ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਬਟੋਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਬੋਝ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਂ ਏਜੰਟਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਵਿਆਜ ਤੇ ਲਏ ਪੈਸੇ ਦਾ ਬੋਝ ਹੋਰ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਜੇ ਵੀ ਕੰਮ ਮਿਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਪੜ ਲਿਖ ਕੇ ਗਏ ਨੌਜਵਾਨ ਵੀ ਨੀਹਾਂ ਪੁਟਣ ਦਾ ਭਾਵ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਤੱਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਨਸਲਵਾਦ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ?

ਉੱਤਰ : ਨਸਲਵਾਦ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਗਏ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਬੱਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਲਈ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹੋ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਵਿਦੇਸ਼ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ?

ਉੱਤਰ : ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਹੱਡ ਭੰਨਵੀਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਤਾਂ ਕਰ ਲਿਆ, ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਸੈਟ ਕਰ ਲਏ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਬਣਾ ਲਈਆਂ, ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਵੀ ਬਣਾ ਲਈਆਂ ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮੋਹ ਗੀਣ ਹੋ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਪੈਸਾ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਇੱਕਲਤਾ ਭੋਗ ਰਹੇ ਆਪਣੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਸੁਝਾਅ ਦਿਓਗੇ ?

ਉੱਤਰ : ਮਿਹਨਤ ਤਾਂ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਰਨੀ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਹੀ ਡਾਲਰ ਜਾਂ ਪੈਂਡ ਕਮਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢੰਗ ਹੀ ਅਪਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਏਜੰਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰਸਤਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵੀ ਘਟ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਡਰ ਦੇ ਸਾਏ ਹੇਠ ਹੀ ਜੀਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦਾ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ ਉਥੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖ ਕੇ ਜਾਵੋ ਤਾਂ ਜੇ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾ ਆਵੇ।

ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀਆਂ ਦੂਰੀਆਂ, ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦਾ ਅਲੱਗ ਵਰਤਾਰਾ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਮਸਲਾ ਸੁਖਮਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਹਨ ਪਰ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੋਖਲੀਆਂ ਕਹਿ ਕੇ ਨਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਲਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪਰੰਪਰਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਫਰਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਵੰਦ ਤਣਾਓ ਉਪਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ

ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ-ਬੋਧ

5.1 ਪਰਵਾਸੀ ਸਮਾਜ : ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਬੋਧ

ਰਿਸ਼ਤੇ ਜੋ ਪਿਆਰ ਮੁਹੱਬਤ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਕੁਝ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੇ ਤਾਂ ਸਭ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਸੋਚ ਨੂੰ ਵੀ ਬਦਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਪਸੰਦ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਤਨ ਰੀਹਲ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਪਰ ਬਾਗੀ ਸੁਰ ਰਾਹੀਂ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਾਤਰ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ,

"ਰੀਟਾ : ਮੰਮ ਮੈਨੂੰ ਡੈਂਡ ਦੀ ਇਹ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ, ਇੰਡੀਆ ਥੋੜੀ ਆ। ਸੁਣਿਆ ਹੁਣ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਵੀ ਬੜੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਆ। ਨਾਲੇ ਮੰਮ ਹੁਣ ਜਮਾਨਾ ਬਦਲ ਗਿਆ ਆ। ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਹੁਣ ਗਏ, ਜੀਹਦੇ ਲੜ ਬੰਨ੍ਹਤੀ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਖੋਪੇ ਲੱਗੇ ਉਠ ਵਾਂਗ ਮਗਰ ਮਗਰ ਹੀ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹੀ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਰਖ ਕੇ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਂਦੇ ਆ

ਇਹ ਆਪਣਾ ਲੈਕਚਰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰੱਖ ਡੈਂਡ, ਬਹੁਤੀ ਟੈਂ-ਟੈਂ ਨਾ ਕਰ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਬਾਲਗ ਹੋ ਗਈ ਆਂ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਚੰਗਾ ਮਾੜਾ ਆਪ ਸੋਚੂੰਗੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਤੇਰੀ ਸਲਾਹ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।" (ਕਰਬ ਕਰੋਲਿੰਗ

97-98)

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਘਰ ਦਾ ਸਕੂਨ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਲੜਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਘਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਘਰੇਲੂ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸੁਖੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ।

ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਬਣਾ ਚੁਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਅਹਿਮ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨੈਟਵਰਕ ਨੂੰ ਤਾਰ ਤਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲਝ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਤੇ ਮੁਨਾਫੇ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁਲ ਵਿਧਾਨ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੁਖੀ ਤਾਰੂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਫੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਓਵਰ ਟਾਈਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਤਾਰੂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬੰਤੋ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਲਾਲੀ ਉਸ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਸੁਧਾਕਰ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਗੀਤ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ:

"ਬੰਤੋ ਕਢੇ ਤਾਰੂ ਨੂੰ ਗਾਲੀਆਂ

ਤੇ ਪੁੱਤ ਨਾ ਪੁਛਦੇ ਹਾਲ,

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੱਗਦਾ ਓਵਰਟਾਈਮ

ਯਾਰੇ ਮੰਦੜਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਾਲ

ਤਾਰੂ :- (ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ) ਓਏ ਤਾਰੂ ਤੂੰ ਤਾਂ ਜੀਂਦਾ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ। ਵੇਖ, ਟਕੇ-ਟਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਤੇਰੀ ਪੱਗੜੀ (ਓ ਸੇਰੀ ਟੇਪੀ) ਨੂੰ ਲੀਰੇ ਲੀਰ ਹੋ ਕੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਖਲਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੱਸ ਖਾਂ ਤਾਰੂ ਤੇਰੇ ਹੀ ਮਾਂਹ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਹਨ? ਤੇਰੀ ਹੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਜੰਗਾਲ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਤੇਰਾ ਇਕ ਘੰਟਾ ਵੀ ਓਵਰਟਾਈਮ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਭਲਾ ਰੱਬਾ ਇਹ ਕਿਥੋਂ ਦਾ ਇਨਸਾਫ ਹੈ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਤਾਂ ਬੈਠਣ ਪੈਂਡਾਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਤੇ ਤਾਰੇ ਬੇਚਾਰਾ ਬੈਠੇ ਮੋਠਾਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ" (ਓਵਰਟਾਈਮ 10-11)

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਪੱਛਾ ਡਾਲਰਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੀ ਗੁਆ ਬੈਠਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਰਦਨਾਕ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਦਰਦ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਦਰਦ ਕਿਸੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਰੂ ਦੀ ਖਿਲੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੇਟਾ ਹੀ ਉਡਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਸੁਧਾਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਤਾਰੂ : ਬਾਹਰਲੇ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਮਖੌਲ ਸੇ ਵਾਰ ਉਡਾਣ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗਲ ਨਹੀਂ ਪਰ ਤੇਰੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਤੇਰੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੇਖ ਤੇਰੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਬੰਤੋ ਜਿਹੜੀ ਤੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੁਸੀ ਤਾਂ ਜੀ ਮੇਰੇ ਸੰਧੂਰੀ ਅੰਬ ਹੇ, ਹੁਣ ਤੈਨੂੰ ਕੰਡਿਆਂ ਵਾਲਾ ਥੋਹਰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਥੋਹਰ। ਸੇਰ ਪੱਕਾ ਧਤੂਰਾ ਖਾ ਕੇ ਭਾਵੇਂ ਬੰਤੋ ਨੂੰ ਕੁਛ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਤੇਰੀ ਸੂਰਤ ਵੇਖ ਕੇ ਗਸੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਲਾਲੀ : ਡੈਡੀ ਓਵਰਟੈਮ ਤਾਂ ਫੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਪੈਸੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਘਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਫੈਕਟਰੀ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਪਾਈ ਰੱਖੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਟੈਮ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਸਗੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਓਵਰਟੈਮ ਲਾਂਦੇ ਲਾਂਦੇ ਰੱਬ ਨਾ ਕਰੇ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਟੈਮ ਓਵਰ ਹੋ ਜਾਏ।" (ਓਵਰ ਟੈਮ 12)

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਰਾਹ ਲੱਭਣ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀ ਖੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵਧ ਓਵਰ ਟੈਮ ਲਗਾਉਣ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਤੇ ਕੋਈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੁਖੀ ਹੈ ਕਿ ਓਵਰ ਟੈਮ ਨਾ ਲੱਗਣ ਕਰਕੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਸੁਰਿੰਦਰ ਸੁਧਾਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਫਰੈਡ : ਏਕ ਬਾਰ ਆਈ ਥੀ ਕਹਿਨੇ ਲਗੀ, "ਟੁਮ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਓਵਰ ਟੈਮ ਕਰਤਾ ਹੈ ; ਹਮ ਕੇ ਵਿਨਗੋ ਥੈਟਰ ਲੇ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਟਾ ।" ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਉਠਾ ਕਰ ਲੇ ਗਈ। ਟਬ ਸੇ ਵਾਪਿਸ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਤਾਰੂ - (ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ) ਅੱਛਾ, ਮੇਰੀ ਵਾਈਫ ਕਹਿੰਦੀ ਤੂੰ ਓਵਰ ਟਾਈਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਏਸ ਲਈ ਮੈਂ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੀ ਜਾਣਾ।

ਫਰੈਡ- ਟਬੀ ਟੇ ਕਹਿਤਾ ਹੂੰ, ਜੇ ਐਰਟ ਕੇ ਸਮਝ ਗਿਆ ਵੇ ਗੋਡ ਕੇ ਭੀ ਸਮਝ ਗਿਆ ।" (ਓਵਰ ਟੈਮ 41)

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਖਿਚਾਤਣੀ ਭੋਗਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੋਂ ਵਿਰਵੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਲੋਕ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਗਏ, ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਾਸੀ ਬਣ ਗਏ, ਉਥੋਂ ਦਾ ਮਾਹੌਲ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਭ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੁਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਅਸਲ ਯਥਾਰਥ ਕੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸੇਧ ਦੇਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਨਾਇਕਾ ਜੇ ਜੱਟ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦਾਦੀ ਤੇ ਮਾਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਜੇ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਇਕ ਉਸਾਰੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਇਆ ਪਾਤਰ 'ਬਾਬਾ' ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਹਨ। ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਖਹਿਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਠੀਕ ਏ ਪੁੱਤ ਕਿ ਆਪਣਾ ਧਰਮ....ਵਿਰਸਾ...ਕਲਚਰ ਸਭ ਨੂੰ ਹੀ ਪਿਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਜਦੋਂ ਇਸ ਤੇ ਕੋਈ ਆਂਚ ਆਉਂਦੀ ਆ ਤਾਂ ਦਿਲ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਈ ਆ... ਪਰ ਜੇ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਸਾਡੇ ਵੇਲੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਰਹੀ... ਜੋ ਅੱਜ ਆ ਇਹਨੇ ਕਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ.... ਆਪਣੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਬੱਚੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਏ ਨੇ।"

(ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ 83)

ਬੇਬੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਹੀ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲੀ ਸੱਚ, ਅਸਲੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤਾਂ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਦੇਸ਼ ਲੇਖਕ ਬੇਬੇ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਕੁਲਤਾਰ ਤੋਂ ਦਿਵਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ:

"ਬੇਬੇ: ਨਾ ਇਹ ਕੀ ਗੱਲ ਹੋਈ? ਇਹ ਦਾ ਮਤਲਬ ਧਰਮ ਜਾਣ ਢੱਠੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ?

ਕੁਲਤਾਰ : ਨਹੀਂ ਬੇਬੇ, ਧਰਮ ਨੂੰ ਭੁਲਣਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹਦੇ ਮਕਸਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਧਰਮ ਤਾਂ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਧੀਆ ਇਨਸਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਪਸ਼ੂਪਨ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਸਕੇ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਜੀਣਾ ਹਰਾਮ ਨਾ ਕਰੇ। ਪਰ ਅੱਜ ਹਾਲਾਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਏ । ਨਾ ਅਸੀਂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ।" (ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ 84)

ਘਰ ਵਿਚ ਧੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਪੱਡਾ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਵਿਚ ਜੋ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਹਿਰਦੇ ਵੇਧਕ ਹੈ। ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ 27 ਸਾਲਾ ਮਾਣਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮਿਸਟਰ ਗੋਲ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਬਾਪ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦਾ ਹੈ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਭੈਣ ਜਾ ਕੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਵੇਗੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

" ਤੂੰ ਇਕ ਚੰਗੀ ਧੀ ਹੈ ਮਾਣਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਭੈਣ "

" ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਵੀਰ ਦੇ ਕੈਰੀਅਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਫਿਕਰ ਹੈ "

" ਇਸ ਘਰ ਲਈ "

" ਘਰ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਲਈ "

" ਛੋਟੇ ਵੀਰ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ " (ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ 64)

ਮਾਂ-ਧੀ, ਪਿਉ- ਧੀ, ਭੈਣ-ਭਰਾ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਡਾਲਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਫਿੱਕੇ ਪੈ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਇਕ ਬਾਪ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾਅ ਤੇ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

"ਕੈਨੇਡਾ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਕੱਠਾ ਹੋ ਜੂ ਗਾ,

ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਸਰੀਕੇ 'ਚ ਸ਼ਾਨ ਵਧੂਗੀ, ਡਾਲਿਆਂ 'ਚ ਖੇਡਾਂਗੇ ਡਾਲਿਆਂ 'ਚ" (ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ 65)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਭਿਆਨਕ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿਖਾਇਆ ਮਾਣ ਦਾ ਵਿਆਹ ਅਤਿਅੰਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਪਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਚਿਹਰਾ ਪਾਠਕਾਂ / ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੇ ਖੀਣ ਹੋਏ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਮੀਕਰਣ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਲੋਬਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਡਾਲਰ, ਪੈਂਡ, ਫੈਂਕੀ ਸ਼ੋਹਰਤ ਤੇ ਵਿਖਾਵਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਇਆ ਪਾਤਰ ਮਿ. ਗੋਲ ਪਿਉ ਧੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਲੰਕ ਹੈ। ਉਹ ਇੰਨਾ ਕਮੀਨਾ ਤੇ ਪੈਸੇ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਲਿਆ ਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਭੈੜੀ ਨੀਅਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

“ਉਹ ਇਕ ਨੰਬਰ ਦਾ ਹਰਾਮੀ ਐ..... ਪੈਸੇ ਦੀ

ਖਾਤਰ ਇਸ ਕੰਜਰ ਦੇ ਪੁੱਤ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵਾਰ ਵਿਆਹਿਆ, ਇਧਰ ਇੰਡੀਆਂ ਵਿਚ... ਵਿਆਹਿਆ, ਫੇਰ ਤਲਾਕ ਦੁਆਇਆ, ਮੈਂ ਕਿਆ ਜੀ ਕੁੜੀ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰੀ ਇੰਡੀਅਨ ਏਅਰ ਲਾਈਨਜ਼ ਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਬਣ ਕੇ ਢੋਂਦੀ ਰਹੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸਵਾਰੀਆਂ ਇਧਰੋਂ ਉਧਰ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਣਿਐ ਕਿ ਦੁੱਖੀ ਹੋਈ ਮਰਗੀ ਕੁਝ ਖਾ ਖੂ ਕੇ

” (ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ 30)

ਮਿ. ਗੋਲ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਉਹ ਤਾਂ ਧੀ ਦੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਦਾ ਖੂਨੀ ਹੈ।

"ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬ ਰਹਿੰਦੇ ਦੋਸਤਾਂ-ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਪੈਸਾ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹਨ। ਅਗਰ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੈਸੇ ਜਾਂ ਸੁਗਾਤਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਪੂਰੀ ਕਰੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬੜਾ ਹੰਢਣਸਾਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਮੰਗ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਰਥਹੀਣ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।" (ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸਰੂਪ 125)

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਹੀ ਤਸਵੀਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਖਹਿਰਾ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਕੁਲਤਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਗਲਬਾਤ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਉਘੜਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਵਾਪਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ।

"ਕੁਲਤਾਰ : ਪਰ ਅਸੀਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਾਂ ਕੀ ਚੀਜ਼? ਇਹ ਕਿਧਰ ਦਾ ਪਿਆਰ ਏ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਆ ਗਏ ਸਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਇਹ ਤਾਂ ਨਈਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਇਹ ਡਰ ਲੱਗਾ ਰਹੇ ਕਿ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਾਡਾ ਘੋਗਾ ਨਾ ਚਿੱਤ ਕਰ ਦੇਣ।

ਬਾਬਾ : ਪੁੱਤ ਇਹ ਪੈਸਾ, ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ- ਜਾਇਦਾਦ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਤਰੇੜਾਂ ਪਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।" (ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ 82)

ਇਹ ਸਿਰਫ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਜੂਝਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਸੇਚ ਤੇ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅੰਦਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਅਸਰ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕੈਲਾਸ਼ਪੁਰੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਲਾਲਚੀ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ,

"ਜਿਸ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਭਟਕਣ ਵਿਚ ਲੋਕੀਂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਖਰਚ ਕਰਕੇ ਵਤਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ... ਉਹ ਉਂਜ ਦੇ ਉਂਜ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਮਾਯੂਸੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭੈਣ, ਭਰਾ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਵਿਖਾਵੇ, ਹੋਛਾਪਣ... ਸੁਗਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ... ਮੂੰਹ ਅੱਡੇ ਦੇ ਅੱਡੇ। ਸੱਖਣਾ ਦਿਲ, ਸੱਖਣੀ ਜੇਬ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜ ਉਸ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਜਾ ਖਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।" (ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜੀ ਔਰਤ 22)

ਪਰਵਾਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਲੋਕ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਤੋਂ ਕੋਰੇ ਤੇ ਮਤਲਬੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਖੁਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤਾਂ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਪਦਾਰਥਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਣ ਕਾਰਨ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਵਾਰਥ ਕੇਂਦਰਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਬਿਰਤੀ ਕਰਕੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿੱਘ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝਾਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਰਗੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਬਰਕਰਾਰੀ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪਾਂ ਨੇ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿਚ ਲੈਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੰਤੋਖ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਅਜੋਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ, ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਸ਼ਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੌਰ

ਵਿਚ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਰਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।” (ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇ ਪਾਸਾਰ 53)

ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਬਨਾਵਟੀਪਨ ਕਾਰਨ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਤਿੜਕਣ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਤੇ ਮੁੱਹਬਤ ਦੀ ਥਾਂ ਨਫਰਤ ਤੇ ਸੰਕੀਰਨਤਾ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ।

5.2 ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਤੇ ਮੁਹਾਂਦਰਾ

ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਨਿੱਘ ਮਾਨਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਔਰਤ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਪਰੰਪਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਭਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਨ-ਮਨ ਉੱਤੇ ਹੰਢਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਨਕਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸਨ ਪਰ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਡਾ. ਆਤਮਜੀਤ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਕੈਲੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ,

"ਆਪਾਂ ਜੁੜ ਕੇ ਜੀਂਦੇ ਸੀ, ਇਹ ਟੁੱਟ ਕੇ ਜੀਂਦੇ ਆਂ।

ਆਪਾਂ ਇਸ ਫਰਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਦੋ ਦੋ ਮੰਗਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਾਲੇ ਮੰਗੀਆਂ ਚੋਪੜੀਆਂ। ਘਰ

ਦੇ ਬੁਹਿਓਂ ਬਾਹਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਅੰਦਰ ਦੇਸੀ। ਅਸਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹੋ ਸੋਚਿਆ ਪਈ ਸਾਡੇ ਨਿਆਏ ਪੜ੍ਹਨ ਤਾਂ ਪੱਛਮੀ ਹੋਣ, ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਤਾਂ ਪੂਰਬੀ, ਬੋਲਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤੇ ਸੋਚਣ ਪੰਜਾਬੀ।" (ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ 83)

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਮਸ਼ੀਨੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਨਸਾਨ ਪੈਸੇ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣ ਕੇ ਖੁਦ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਪੀੜਨ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ ਨਵੀਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਅੰਤਿਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਮਝਣ ਕਰਕੇ ਅਤਿ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਯੁੱਗ ਮਾਨਵ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਮਨਫੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਡਾ. ਟੀ.ਆਰ ਵਿਨੋਦ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਹੁਣ ਵਿਕਸਤ ਦੇਸ਼ ਸਰਮਾਏ

ਦੀ ਬਰਾਮਦ ਰਾਹੀਂ ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰ ਪਏ ਹਨ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਰਮਾਇਆ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਦੂਸਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਤੀ ਸਰਮਾਏ ਜਾਂ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਇਵਜ਼ਾਨੇ ਵਜੋਂ ਵੱਡੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਕੌਮੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਚਰਿਤਰ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਨੀਤੀ (ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਇਕਤਰੀਕਰਨ), ਉਦੇਸ਼ (ਮੁਨਾਫ਼ਾ) ਤੇ ਚਰਿਤਰ (ਸੋਸ਼ਣ) ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ।” (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਹਾਰ 113-114)

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਵੱਸ ਕੇ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਗੁੰਝਲ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਡਾ. ਆਤਮਜੀਤ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਕ ਪਾਤਰ ਸੁਝਾਅ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ।

"ਜੈਗ : ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ, ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ?"

ਕੈਲੀ : ਜਾਂ ਟੁੱਟ ਜਾਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਨਾਲੋਂ, ਜਾਂ ਫੇਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਚੱਜ ਨਾਲ ਸਾਂਭ। ਸਾਂਝਾਂ ਦੇ ਲੰਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਊਣਾ ਸਿੱਖ।

ਜੈਗ : (ਬਹੁਤ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਕੇ) ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਦੌਲਤ ਬਾਰਨੇ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਆਂ। ਮੇਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਤੰਦ ਨੂੰ ਜੋੜ ਦੇ।

ਕੈਲੀ : ਕਾਸ਼ ਕਿ ਦੌਲਤਾਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਖਰੀਦੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਸੁੱਚੇ ਸੰਬੰਧ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾ ਏ ਰਾਬਤੇ ਦਾ, ਜੁੜਨ ਦਾ, ਪਰ ਆਪਾਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਰਹੇ ਆਂ, ਕਿਸੇ ਘਰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲਿਆ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਧਰਮ ਤੋਂ, ਕਿਸੇ ਮਿਤਰਾਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਭਵਾ ਲਿਆ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੁਲਕ ਤੋਂ, ਪਰ ਟੁੱਟ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾ ਸਕੇ।" (ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ 83)

ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਹੱਕ ਜੇ ਪਿਆਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮਿਲਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਓਵਰ ਟਾਈਮ ਨੇ ਹੜਪ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਮਾਪੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਉਮੀਦ ਕਿਵੇਂ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਆਪਣੇ ਇਸ ਅੰਦਰਲੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਡਾ. ਆਤਮਜੀਤ ਦਾ ਪਾਤਰ ਰਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ:

"ਰਵੀ : ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪਣੇ ਮਮ ਡੈਡ ਨੂੰ ਵੀਕ ਐਂਡ ਤੇ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਬੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਂ ਬਿਆਹਾਂ 'ਚੇ। ਵੀਕ ਡੇਜ਼ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਦੇਵੇਂ ਓਵਰ ਟਾਈਮ ਲਾ ਕੇ ਘਰੇ ਆਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਜਦ ਅਸੀਂ ਸੌ ਜਾਂਦੇ ਸੀ।

ਜੈਗ : ਕਾਕਾ ਕੋਠੀਆਂ ਵੀ ਤਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸੀ ਕਿ ਨਈਂ? ਜੇ ਮਿਹਨਤਾਂ ਨਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟਾਂ ਬਿੱਚ।

ਰਵੀ : ਪਰ ਇਸ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਜਿਹੜਾ ਪਿਆਰ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਸੀ ਉਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਨਾ ਮਿਲਿਆ?

ਜੈਗ : ਓਏ ਕਮਲਿਆ ਪੁੱਤਰਾ, ਇਹ ਪਿਆਰ-ਸਿਆਰ ਤਾਂ ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ ਬੰਮਤ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਚਾਈਦੇ ਡਾਲੇ। ਪੁੱਛ ਕਿਉਂ? ਡਾਲੇ ਕਮੈਣ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਆਏ।" (ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ 49)

ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਪੈਸੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਘਾਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸੱਚ ਪੈਸਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਰੂਪ ਬਦਲਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਨਾਟਕ 'ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਫੁੱਲ' ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਕਮਲ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਫੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਫਾਂ ਦੇ ਪੁੱਲ ਬੰਨਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸਵੈਚ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਹਰਬੰਸ : ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਦੇਣ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ, ਤੂੰ ਹੀ ਤਾਂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਸਿਫਟਾਂ ਲਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮੰਮੀ-ਡੈਡੀ ਤੇ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਸੱਦਿਆ। ਘਰ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਿਆ, ਛੋਟੇ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਥਾਈਂ ਘੁੱਗ ਵਸਦੇ ਨੇ। ਤੇਰੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸਿਆੜ ਖਰੀਦੇ ਆ ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਕੋਠੀ ਖੜੀ ਕਰ ਲਈ ਆ।

ਕਮਲ : ਚਲੇ ਛੱਡੋ, ਕੰਮ ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਦਾ ਕਰਮ ਆ। ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝ ਕੇ ਕੀਤਾ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਐਦਾਂ ਕਹਿ ਕਹਿ ਕੇ ਬੇਗ਼ਾਨੀ ਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰੋ।" (ਬਲਦੇ ਬਿਰਖ 123)

ਕਮਲ ਜੋ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਲਈ ਹੱਡ ਭੰਨਵੀਂ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਇਸ ਕਦਰ ਕਿ ਕਿਸੇ ਉੱਤੇ ਅਹਿਸਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੀਮਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦੀ ਫਿਕਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸੱਸ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਨਾ ਗਈ ਤਾਂ ਇੰਡੀਆ ਰਹਿੰਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਕਿਵੇਂ ਭੇਜ ਸਕਣਗੇ? ਇਸ ਤੋਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸਵੈਚ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਗੁਰਨਾਮ : ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇੰਡੀਆ ਨੂੰ ਗਏ ਆਂ, ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਭਲੀ ਸੀ, ਆ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਤੂੰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਰਾਜ਼ੀ ਓ ਨਹੀਂ। ਇੰਡੀਆ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਤਾਂ ਥੋਡੇ ਕਰੇ ਤੇ ਵਿੱਢ ਵਿੱਢ ਲਿਆ, ਡੰਗਰਾਂ ਵਾਲਾ ਥਾਂ ਨਵਾਂ ਛੱਤਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਜੇ ਕੰਮ ਤੇ ਨਾ ਗਈ ਤਾਂ ਪੈਸੇ ਕਿੱਥੋਂ ਭੇਜਾਂਗੇ?" (ਬਲਦੇ ਬਿਰਖ 124)

ਗੁਰਨਾਮ ਕੋਰ ਨੂੰ ਨੂੰਹ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ; ਚਿੰਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਦੀ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਡੋਰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੱਝੀ ਹੋਈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤਾਂ ਪੈਸਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਰੂਪ ਸਮਾਜ ਦਾ ਘਿਨਾਉਣਾ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੀਜੀ ਨੂੰ ਫਿਕਰ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੱਕ ਸਲਾਮਤ ਰਹੇ ਨੂੰਹ ਦਾ ਕੀ ਹੈ?

"ਗੁਰਨਾਮ : ਨਾ ਉੱਥੇ ਨੱਕ ਨਾ ਵੱਢਿਆ ਜਾਊ, ਕਹਿਣਗੇ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਬੈਠਾ, ਇੱਥੇ ਡੰਗਰਾਂ ਵਾਲਾ ਕੋਠੜਾ ਵਿਚਾਲੇ ਖੜ੍ਹੈ।" (ਬਲਦੇ ਬਿਰਖ 126)

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਾਰੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੀ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਿਆਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਹਿਕ ਡਾਲਰਾਂ/ਪੈਂਡਾਂ ਵਿਚ ਗੁਆ ਦੇਣ ਤਾਂ ਜੀਣਾ ਦੁੱਬਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਫੁੱਲ ਮਹਿਕ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਕਬਰ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਢੁੱਕਦਾ ਹੈ। 'ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਫੁੱਲ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਹੀ ਯਥਾਰਥ ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਮਲ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਘਰ ਲਿਆਉਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਸਤੀ ਕਮਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੌਲੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕੈਸਰ ਵਰਗੀ ਬਿਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾਖਲ ਹੈ, ਘਰ ਕਮਾਈ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਘਰਦਿਆਂ (ਪੇਕੇ ਤੇ ਸਹੁਰੇ) ਬਾਰੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਮਲ ਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਦਾ ਸੰਵਾਦ:

"ਕੁਲਜੀਤ : ਕੀ ਗੱਲ, ਉਹਦੇ ਘਰ ਦੇ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ?

ਹਰਮੀਤ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਜਦੋਂ ਲਹੂ ਦੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪੈ ਜਾਵੇ, ਫਿਰ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਹਿਕ ਵਿਹੁਣੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹਨੂੰ ਕੈਸਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਬਚਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਪਾਸਾ ਵੱਟ ਗਏ।" (ਬਲਦੇ ਬਿਰਖ 128)

ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਿਆਰ ਦਿਲ ਆਦਿ ਸਭ ਵਿਅਰਥ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਖਿੰਡ ਪੁੰਡ ਗਿਆ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਯਕੀਨ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ।

"ਹਰਮੀਤ : ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਤਾਂ ਮਿੱਟੀ ਓ ਐਹੇ ਜਿਹੀ ਆ। ਐਥੇ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਮਨੁੱਖ ਤਾਂ ਮਸ਼ੀਨ ਬਣਿਆ ਪਿਆ। ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ।

ਕਮਲ : ਆਰੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਤਾਂ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਮੌਕਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਕੁਲਜੀਤ : ਮਸ਼ੀਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਾਂਭਣਾ ਹੀ ਹੋਇਆ, ਖਾਲੀ ਲੋਹੇ ਦੇ ਵੀ ਜੰਕ-ਜਾੜ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਸੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਆ।

ਪੈਸੇ ਦੀ ਕਦਰ ਆ, ਬੇਕਾਰ ਬੰਦਾ ਕਾਹਦੇ ਜੋਗਾ।" (ਬਲਦੇ ਬਿਰਖ 133)

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਮਲ ਦਾ ਆਖਰੀ ਫੈਸਲਾ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਫੈਸਲਾ, ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਅਚੰਭਿਤ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਨੇ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

"ਕੁਲਜੀਤ : ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇੰਡੀਆ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਬਥੇਰੀ ਸ਼ਰਮ ਹਿਆ ਸੀ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਜੇ ਪੁੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਦਾ ਮਤਲਬ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਹੋਣਾ।

ਹਰਮੀਤ : ਕੁਲਜੀਤ ਹੁਣ ਤਾਂ ਲੋਕ ਉੱਥੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਟੁੱਟੇ ਪਏ ਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਰੋਟੀ ਦਾ ਫਿਕਰ ਆ,

ਭੁੱਖ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਉਹ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾਣ।" (ਬਲਦੇ ਬਿਰਖ 134)

‘ਬਿਖੜੇ ਰਾਹੀਂ ਰੁਲ ਗਈਆਂ’ ਨਾਂ ਦੇ ਲਘੂ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਤੋਂ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਰਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਕਲਪਿਤ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ

ਸਵਰਗ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਦੁਖੀ ਹਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਗੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਪਰ ਪੈਸੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕਦੇ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਪਰਮਿੰਦਰ ਕੋਰ ਸਵੈਚ ਦੇ ਲਘੂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਕਮਲ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਸੱਚ ਬਿਆਨਦੀ ਹੈ:

"ਕਮਲ : ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਏਦਾਂ ਦੀ ਹੋਊਗੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਸੱਧਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਸੀ ਮਨ ਵਿਚ। ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਸੁਪਨੇ ਬੁਣੇ ਸੀ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ। ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ ਤਾਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਤੰਗੀਆਂ ਤੁਰਸੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਪਏ ਆ, ਐਥੇ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਵਧੀਆ ਪਿਆਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦੇ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਐਥੇ ਤਾਂ...

ਰਵੀ : ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਬਾਪ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਪੱਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਈ। ਸਾਡੇ ਤਾਂ ਲੋਕ ਮਗਰ ਮੂਹਰੇ ਫਿਰਦੇ ਸੀ, ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕੈਸ਼ ਲੈ ਕੇ, ਆ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸਟਿੱਕਰ ਨੂੰ।

ਕਮਲ : ਇਸ ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਲਾਲਚ ਨੇ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੇ, ਖੂਨ ਈ ਚਿੱਟਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸਭ ਦਾ।" (ਬਿਖੜੇ ਰਾਹੀਂ ਰੁਲ ਗਈਆਂ (ਬਲਦੇ ਬਿਰਖ) 145)

ਔਰਤ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਨੂੰ ਅਖਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤਸੀਹੇ ਸਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਹਲੂਣ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਔਰਤ ਲਿਤਾੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਮਰਦ ਦੇ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਤੇ ਇੱਕ ਗੁਲਾਮ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਜੋ ਮਰਦ ਤੇ ਔਰਤ ਵਿਚ ਫਰਕ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।

"ਕਮਲ : ਕੀ ਗੱਲ ਮੈਂ ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ?

ਰਵੀ : ਨਹੀਂ ਤੂੰ ਤੀਵੀਂ ਆਂ, ਸਿਰਫ ਤੀਵੀਂ, ਤੂੰ ਤੀਵੀਂ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੇਖ ਲਈਂ...

ਕਮਲ : ਕੀ ਦੇਖਾਂ? ਕੀ ਕਰੋਗੇ?

ਰਵੀ : ਮਾਰ ਕੇ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਦੱਬ ਦੁੰ। ਲੱਗੀ ਆ ਬਕਵਾਸ ਕਰਨ।

ਕੰਵਲ : (ਰੋਂਦੀ ਹੋਈ) ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਜਿਉਣ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮਰ ਈ ਜਾਵਾਂ ਉਹ ਵੀ ਚੰਗਾ ਈਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਜੁਲਮ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਟ ਕੇ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਆਸਾਂ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਨੇ ਕਿ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਆ ਜੁ। ਅਖੇ ਤੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਆਉਣ ਤੱਕ ਦਿਨ ਕੱਟ। ਮੈਂ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਬਰ ਕਰਾਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਬੋਲ ਕੁਬੋਲ ਈ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਕੁੱਟ ਮਾਰ... ਦਿਹਾੜੀ ਵਿਚ ਸੈਂ ਸੈਂ ਵਾਰੀ ਮਰਦੀ ਆਂ।"

(ਬਿਖੜੇ ਰਾਹੀਂ ਰੁਲ ਗਈਆਂ (ਬਲਦੇ ਬਿਰਖ) 146)

ਅਜੋਕੀ ਔਰਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਘਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਸੁਖਾਵੀਂ ਨਹੀਂ। ਭਾਰਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੇਜਾਨ ਵਸਤੂ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੋਈ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀ ਮਰਦ ਆਪਣੀ ਜਗੀਰੂ ਜ਼ਹਿਨੀਅਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੋਂਦ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ। ਉਹ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਆਜ਼ਾਦ ਸੋਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਹੱਕ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਜਗੀਰੂ ਰੁਚੀ ਵਾਲੇ ਮਰਦ ਦੀ ਹਉਮੈ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣ ਦਿੰਦੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤਨਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਔਰਤ ਵੱਲੋਂ ਜਦੋਂ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਵੱਲੋਂ ਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੇਸ ਦੇ ਦੁੱਖ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਪਿੱਛੇ ਮੁਖ ਮੰਤਵ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਛੜਯੰਤਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੱਛਮ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੱਜ ਦੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸੱਚ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹੈ:

"ਮਾਂ - ਬਾਪ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਪਰਵਾਸੀ ਮਰਦ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਲੜਕੀ ਲਈ ਚੰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਇਹ ਵਿਆਹ ਦਰ ਅਸਲ ਦੇ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਨੀਵਾਂ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਅਤੇ ਅਮਲ ਹੋਣਾ। ਅਸਲੀ ਮੰਤਵ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਮੈਂਬਰਾਂ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸਾਧਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।" (ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ 131)

ਸਥਾਈ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸੇ ਦੀ ਉਪਜ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਪਰੰਪਰਾ ਵੱਟੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਹਨ। ਜਿਹੜਿਆਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪੈਸਾ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੱਚ ਭਿਆਨਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਵੱਟੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਪਰਮਿੰਦਰ ਕੋਰ ਸਵੈਚ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਵਿਚ:

"ਕਮਲ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲ ਦੇ ਵੱਟਿਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਦਾਓ ਉੱਤੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਭੈਣ ਜੀ ਇੰਡੀਆ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪਛੜਿਆ ਦੇਸ਼ ਹੈ, ਪਰ ਕੈਨੇਡਾ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਇੱਥੇ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੈ। ਜਿੱਥੇ ਔਰਤ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਆ ਉੱਥੇ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਰਿਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ। ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਰ ਸਮਾਜ ਤੇ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦੈ।

ਮੀਤੇ : ਔਰਤ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦੈ, ਸਗੋਂ ਡੰਗਰਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੁੰਦੈ। ਅਖੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੱਕ ਨੇ। ਕੋਣ ਕਹਿੰਦਾ, ਘਰੋਂ ਘਰੀ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦੈ।"

(ਬਿਖੜੇ ਰਾਹੀਂ ਰੁਲ ਗਈਆਂ (ਬਲਦੇ ਬਿਰਖ) 147)

ਔਰਤ ਤੇ ਮਰਦ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਰੂਪੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਦੋ ਪਹੀਏ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਦੋਨਾਂ ਪਹੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰੂਪੀ ਗੱਡੀ ਡਗਮਗਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਪਿਆਰ ਤੇ

ਰਿਸ਼ਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਗਵਾਚ ਗਏ ਹਨ। ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ,

"ਪਰਵਾਸੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮਰਦ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਆਚਰਣਕ ਦਾਇਤਵ ਦਾ ਵਾਧੂ ਭਾਰ ਵੀ ਚੁੱਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਰਵਾਸੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਅੱਤ ਵਿਕਸਿਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਬਹੁ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬਣਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਬੇਗਾਨੇ ਤੇ ਓਪਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਪੇਸ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਖੁਦ ਕਰਨੀ ਪਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਰਦ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਿਖੇਧਾਤਮਕ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਮਰਦ ਨੇ ਇੱਥੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਉੱਤਮਤਾ, ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਮਨ ਇੱਛਤ ਵਿਧੀ ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਤੀਲੇ ਤੀਲ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।" (ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ 16)

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਰਥਹੀਣਤਾ ਤੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁਖ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਅੰਜੂ ਹੁੰਕਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਲੋੜ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕੈਬਨ ਵਿਚ ਇਸ ਕਰਕੇ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਵਿਚ ਜਿਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨੇ ਤੇ ਕਿਰਾਏ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਸਕੇਗਾ।

"ਮਾਂ: ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਚਲਾਕ ਨਾ ਬਣੋ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਪੰਜ ਸੌ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸੀ।" (ਹਰ ਉਮਰ ਦਾ ਇਕੋ ਰੋਣਾ 61)

ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੋਹ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੱਚੇ ਦੇ ਦਾਦੇ

ਜਾਂ ਦਾਦੀ ਹੀ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਸਸਤੇ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਵਾਲੇ ਸਰੋਤ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਮਾਅਨੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈਆ ਇਸ ਦਰਦ ਨੂੰ ਸਹਿ ਕੇ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਸਿਰਫ ਬੇਸਮੇਂਟ ਵਿਚ ਰੁਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਘਰ ਦੇ ਜਾਨਵਰ ਕਤੂਰੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਪੜਪੋਤੇ ਨੂੰ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਾ. ਆਤਮਜੀਤ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਭਾਈਆ : ਮੇਰਾ ਇੱਥੇ ਦਿਲ ਨਾ ਲੱਗਣਾ। ਇੰਨੀ ਦੇਹਾਂ ਜੀਆਂ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਕੰਮ ਤੇ ਤੇ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਪੇ ਨੂੰ ਚੱਕ ਕੇ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰਨਾ ਬੰਦ ਕਮਰਿਆਂ ਅੰਦਰ। ਉਹ ਤਿੰਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਰਬੀ ਜੰਮ ਪਿਆ, ਤੇ ਮੈਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕੈਨੇਡਾ ਜੋਗਾ ਈ। ਮੈਂ ਤੇ ਇੱਕ ਵੇਰਾਂ ਗਿਆ ਬੀ ਸੀ ਇੰਡੀਆ। ਪਰ ਤੇਰਾ ਦਾਦਾ ਫੇਰ ਲੈ ਆਇਆ, ਨਿਆਣਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਇੱਥੇ ਡਾਲੇ ਜੇ ਖਰਚਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਮੇਰੀ ਵੈੱਲਫੇਅਰ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਕਾਕਾ : ਪੱਦਾਦਾ ਜੀ, ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਵਾ ਕਰੂੰਗਾ।

ਭਾਈਆ : ਤੇਰਾ ਪੇ ਬੀ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਪੇ ਬੀ, ਪਰ ਕਾਕੇ ਸੇਵਾ ਤਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਚੇ ਹੁੰਦੀ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਚੱਲ ਸਕਦੀਆਂ ਸਿਰਫ਼।

ਕਾਕਾ : ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ।

ਭਾਈਆ : ਇੱਥੇ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਦੂਏ ਬਾਸਤੇ ਟੈਮ ਨਹੀਂ। ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਦੂਏ ਨਾਲ ਬਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਬਾਹ ਆ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ। ਤੇਰੇ ਵੀ ਮਾਂ-ਪੇ ਕੋਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਟੈਮ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਤੇਰੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਹੋਈ ਟੀਬੀਆਂ ਦੇ ਟੇਪਾਂ ਨਾਲ। ਘੰਟੀਆਂ ਵੱਜਣੀਆਂ, ਅਲਾਰਮ ਖੜਕਣੇ, ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਕੱਪੜੇ ਧੋਣੇ, ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਣੇ, ਆਟੇ ਗੁੰਨਣੇ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਰਿੰਨੂਣੀਆਂ; ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਬੰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਐਣੇ। ਕਿਸੇ ਮਸ਼ੀਨ ਨੂੰ ਚਾਚੀ ਸਮਝ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਾਸੀ। ਕੋਈ ਕਲਪੁਰਜਾ ਤਾਇਆ ਹੋਊ ਤੇ ਕੋਈ ਫੁੱਫੜ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨੱਕ ਰਗੜ ਕੇ ਦੇਖ ਲਵੀ, ਤੈਨੂੰ ਸੁੱਚਾ ਸੁੱ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਸਿੰਗ ਮਸ਼ੀਨ ਈ ਸੁੱਚਾ ਸੁੱ ਆ, ਡਿਸ਼ ਵਾਸ਼ਰ ਈ ਪ੍ਰੀਤ ਕੋਰ ਆ, ਤੇ ਛਿੰਦੀ ਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟੈਲੀਫੋਨ।" (ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ 69)

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੀ ਮਸ਼ੀਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਭਾਈਆ ਆਪਣੇ ਪੜਪੋਤੇ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਉਸ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ ਤੇ ਛਿੰਦੀ ਆਦਿ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਕੈਨੇਡਾ ਆ ਕੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤਾਂ ਦੂਰ ਆਪਣਿਆਂ ਕੋਲ ਹੀ ਕਿਸੇ ਲਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਪੂਰਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਡਾਂਟ ਫਿਟਕਾਰ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਵਿਦੇਸ਼ ਬੈਠੇ ਕਰ ਲੈਣ ਤਾਂ ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ ਅੰਦਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਕਰਬ ਕਰੇਲਿੰਗ' ਇਕਾਂਗੀ ਵਿਚ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਰਤਨ ਰੀਹਲ ਨੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

"ਲਛਮਣ : ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਨਿਆਣੇ ਵਿਗਾੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜਾਹ ਕੋਈ ਕੰਨ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਵੀ ਰੜਕ ਜਾਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਮੱਛਰੇ ਪਏ ਹੋ। ਵੱਡਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਤਾਹੀਓਂ ਕੈਂਚੀ ਵਾਂਗ ਜ਼ਬਾਨ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਮਾੜਾ ਜਿਹਾ ਦਬਕਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਦਬਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।"

5.3 ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਬੋਧ

ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਮਾਨਵੀ ਜਗਤ ਲਈ ਇਕ ਅਨੇਕਾ ਤੇ ਵਿੱਲਖਣ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਧਰਾਤਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਜਬੂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਅ ਕਾਰਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ

ਰਚਨਾ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦੀ ਹੱਡੀ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਆਧੁਨਿਕ ਯੂਰਪੀ-ਅਮਰੀਕਨ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਧਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਇੱਕ ਇੱਕਠੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਗਰੁੱਪ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੋੜਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਬਾਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅੱਲਗ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।” (*Encyclopaedia of Social Sciences Vol.5*)

ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ, ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਮੂਹ ਨਾਲ, ਕਿਸੇ ਸਮੂਹ ਦਾ ਸਮੂਹ ਨਾਲ। ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੜਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ। ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਰਿਵਰਤਣ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਇਕ ਦਮ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਧੀਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਪੁਰਾਣੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਨਵੇਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਸੋ, ਇਹ ਇਕ ਲਚਕਦਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜੋ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਸਭਿਆਚਾਰ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਇਕ ਅਹਿਮ, ਅਟੱਲ, ਸੂਖਮ ਪਰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਵੰਦ ਵਾਦ, ਭੌਤਿਕ ਵਾਦ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰੰਤਰ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਇਕ ਦਮ ਤੱਟ ਫੇਰੀ ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਪੇਚੀਦਾ, ਸੂਖਮ, ਬਹੁ ਪਰਤੀ ਅਤੇ ਮੱਧਮ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ।” (ਸਭਿਆਚਾਰ-ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ 23)

ਡਾ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਅਜੋਕੇ (ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕੇ) ਸਮੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਉਨਤੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਅੰਗ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਕ ਤੇ ਬੌਧਾਤਮਿਕ ਉਸੇ ਗਤੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਨਕਲਾਬ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ” (ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ 17)

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਪਿਆ ਕਿ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਜੋਲ ਵਿਚ ਕਮੀ ਆ ਗਈ। ਹੁਣ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਾਂਗ ਲੋਕ ਸੱਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੇ, ਮਨ ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਦਲ ਗਏ। ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕਹਿਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਇੰਟਰਨੈਟ ਨੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗੁਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਉਨਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਇਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਦੀਵੀ ਵਰਤਾਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਨਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਦਰਾੜ ਪੈਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਪਰਵਾਸ ਜਦੋਂ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਜਿਸ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਉ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤਾਰ-ਤਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਲਿਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹੀ ਨਾਟਕ

ਪਾਠਕਾਂ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇ ਦੀਦਾਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ।

ਡਾ. ਜਗਦੀਸ਼ ਰਾਏ ਗਰਗ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਮੁੱਢਲੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਹੀ ਨਾਟਕ ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ ਭਾਵੁਕ-ਭੁੱਖਾਂ, ਆਰਥਿਕ ਮਸਲਿਆਂ, ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਝਗੜਿਆਂ, ਨਿੱਤ ਦੀਆਂ ਤੰਗੀਆਂ-ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ, ਇਹਨਾਂ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ, ਦਮਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ, ਲੋਕ-ਨਾਇਕਾਂ ਦਾ ਗੌਰਵਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਆਦਿ ਹੋਵੇ।” (ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ 404)

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਰਸਾ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਧਰਮ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਚੰਗੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਚੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਉਚ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅਨਮੋਲ ਸਰਮਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੈਤਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਜੋਕੀ ਅਖੇਤੀ ਸਭਿਅਕ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਖੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਗੁਲਾਮ ਹਨ। ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਰਕੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤਿੜਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਪਦੰਡ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਕੇ ਚਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਨੈਤਿਕ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਦਰਅਸਲ ਨੈਤਿਕਤਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਪਿਆਰ, ਸਦਭਾਵਨਾ ਤੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅੰਦਰ ਅਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਰਦ ਨਿੰਦਰਾ ਵਿਚ ਅਛੋਲ ਪਈਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਰਿਹਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਪਰਾਈ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਪੱਕਾ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣਾ, ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਵੰਗਾਰ ਸੀ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਬੇਗਾਨਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਘੁਟਣ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਜਗੀਰੂ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮਨੋ-ਸਥਿਤੀ ਪੱਛਮ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੰਦਨਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਘੁਟਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

"ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਕੇਵਲ ਆਰਥਿਕ

ਸੰਪੰਨਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੰਮ ਸਭਿਆਚਾਰ (work culture) ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਹਲੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਅੰਤਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਅਤਿਵਾਦੀ ਬਿਰਤੀ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਕਈ ਪਰਵਾਸੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ 'ਸਿਖਰ' ਉਤੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ 'ਸਿਫਰ' ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ" (ਪਰਵਾਸ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ 314)

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਟਿੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਿਡੰਬਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਛੱਡਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਪਰ

ਪਰਾਏ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਲਈ ਇੱਕੋ ਰਸਤਾ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸੀ ਕਿ ਦੋਨਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਜੋ ਗੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਪਣਾ ਲਏ ਜਾਣ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਬਣੇ।

ਡਾ. ਸ.ਪ. ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

"ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਮਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਹਨ; ਪਹਿਲੀ ਪਰਤ ਹੈ ਕਿ ਪਰਾਈਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਤੌਰ ਤੇ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਜਾਵੇ, ਦੂਜੀ ਪਰਤ ਹੈ ਕਿ ਪਰਾਈ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅਪਣਾ ਕੇ ਮੂਲ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਪਰਤ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪਾਂਤਰੀਕਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਧੀਨ ਮੂਲ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਪਰਾਈ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।" (ਪਰਵਾਸ : ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ 4)

ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਅਪਨਾਉਣਾ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਛੱਡਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤੌਰ ਤੇਰੀ ਜਾ ਸਕੇ ਪਰ ਪਰੰਪਰਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵਾਸ ਕਰਕੇ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਨਹੀਂ ਸਕੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਔਰਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਉਠਾਇਆ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲਾਅ ਆਉਣ ਲੱਗਾ।

ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੁਖੀ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਭਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰੋਹਬ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਹਰ ਜੀਅ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਆਪ

ਲੈਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਤਨਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆ ਗਈ। ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਵਾਰਥੀ ਨੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਲੈ ਆਂਦਾ ਜੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕਦੀ ਸਰਬ ਸਾਂਝ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸਨ।

ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਆਧਾਰ ਪੁੰਜੀ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਪੁੰਜੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਬੋਧ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਜਲੋਰ ਸਿੰਘ ਖੀਵਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ,

“ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁਗ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਪੈਸੇ ਦੇ ਲਾਲਚ, ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਅਤੇ, ਨਿੱਜ ਦੇ ਸਵਾਰਥ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੀ ਤਕੜੀ ਉੱਤੇ ਤੋਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।” (ਰਿਸ਼ਤਿਆ ਦੀ ਸੰਬੰਧਿਕਤਾ 175)

ਬਾਹਰੋਂ ਲੁਭਾਵਣੀ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਪੱਛਮ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਨਿਰੰਜਨ ਬੋਹਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ,

“ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪਰਤਾਂ ਫਰੋਲੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕਈ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਰੋਧੀ ਘ੍ਰਿਣਤ ਪਹਿਲੂ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਇਹ ਮੁਲਕ ਪੂਰਬੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਨੈਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮੁਹਈਆ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਇਹ ਖੁਦ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬੇ-ਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਤੇ ਬੇਕਾਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਹੋਰਨਾਂ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਵਸੋਂ ਕਾਰਨ ਇਥੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਨਵਾਂ ਮਿਲਗੋਭਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹੁਣਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਪ-ਭੋਗਵਾਦ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।” (ਯਾਦ ਬਾਕੀ ਹੈ 81)

ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬੇਗਾਨਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਵੰਦ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਉਪਜ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਰੂੜੀਗਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ

ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਰਾਸ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਾਂ ਅਤੇ ਧੀਆਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਮਾਪਦੰਡ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੱਜ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਧੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

"1. ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਧੀ ਤੋਂ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ।

2. ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਲੜਕੀ ਵੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਘੁੰਮਣ ਫਿਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।।

3. ਲੜਕੀ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵੱਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨੰਗੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਕਰਕੇ ਤੇ ਸਕਰਟ ਪਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਘੁੰਮ ਸਕਦੀ।

4. ਪੰਜਾਬੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਡੇਟਿੰਗ ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਕਰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਅਨੈਤਿਕ ਹੋਣਾ। ਇਸ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਰ ਭਾਵੁਕ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਤੁਰੰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਵਿਆਹੁਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੰਪਨਤਾ ਲਈ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" (ਪਰਵਾਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ 145-146)

ਜਦੋਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਜੰਮੀ ਪਲੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਵਿਚ ਤਣਾਓ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਣਾਓ ਕਾਰਨ ਮੋਹ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਤਰੇੜਾਂ ਆਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ ਨੇ Alain Toraine, The clash of generation, P. 54 ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

"ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਸਾਇਦ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਰੰਪਰਿਕ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੀ ਹੁਣ ਆਮ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਲੋਕ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ

ਦੀਆਂ ਨਸੀਹਤਾਂ ਅਤੇ ਅਥਾਰਟੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਾਪੇ ਹੋਣ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਅਧਿਆਪਕ, ਉਹ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਅਸੂਲਾਂ ਅੱਗੇ ਡੁਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ।" (ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ 132)

ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰ ਰੁਚੀਆਂ ਕਾਰਨ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਅ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਵਾਰਥੀ ਬਿਰਤੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸਮੀਕਰਣ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਹੋਲ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਡਾਲਰਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਜਾਦੂ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਸਾਡਾ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਿਰ ਫੇਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਇਸ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਸਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਗੁਆ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਨਵਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਾਰਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਪਾਸਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਵਰਤਮਾਨ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਝਲਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਵਰਗੀ ਪਵਿਤਰ ਰਸਮ ਨਾਲ ਅਜੋਕੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਸ਼ਬਦ 'ਪੱਕਾ ਵਿਆਹ' ਤੇ 'ਕਚਾ ਵਿਆਹ' ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਕਿਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਵਿੱਖਮਈ ਤਸਵੀਰ ਦਰਸਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦੀ ਥਾਂ IELTS ਦੇ BAND ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ,

"ਰਾਮਦਾਸੀਆ ਸਿੱਖ 29/5'-8" Aviation Professional Post Graduate ਲੜਕੇ ਲਈ 6.5 Band IELTS ਲੜਕੀ ਚਾਹੀਏ। ਖਰਚਾ ਲੜਕੇ ਵਲੋਂ, ਵਿਆਹ ਪੱਕਾ, ਪਰਿਵਾਰ ਕੈਨੇਡਾ-97790-12160, 94645-56029.8 (ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਜੀਤ - 17-03-2019)"

- ਜੱਟ 24 ਸਾਲ ਲਈ IELTS ਪਾਸ ਲੜਕੀ ਚਾਹੀਏ। ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦਾ ਖਰਚਾ ਲੜਕੇ ਵਲੋਂ ਕੋਰਟ ਮੈਰਿਜ-95012-59755 , (ਰੋਜਾਨਾ ਅਜੀਤ, 07-06-2019)
- ਜੱਟ ਸਮਾਰਟ ਲੜਕਾ ਬੀ.ਸੀ.ਏ ਲਈ 6/6.5 ਬੈਂਡ ਗਰੈਜੂਏਟ ਲੜਕੀ ਚਾਹੀਏ, ਖਰਚਾ ਲੜਕੇ ਵਲੋਂ, ਭੈਣਾਂ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਜਾਤੀ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ. ਕੋਰਟ ਮੈਰਿਜ- 7528892351, (ਰੋਜਾਨਾ ਅਜੀਤ, 07-06-2019)

ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਮਾਪੇ ਇਹ ਗੱਲ ਆਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਜਿੱਦਾਂ ਕਿੱਦਾਂ ਇਸ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਸਾਡੇ ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ । ਵਿਆਹਾਂ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਲੜਕੀ ਦੇ ਆਈਲੈਟਸ ਦੇ ਸਕੋਰ ਛੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਦਾ ਖਰਚ ਵੀ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ।” (ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ 01-11-2018)

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਪਾਸਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਪੈਸਾ ਤੇ ਪਦਾਰਥ ਕਰਕੇ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੀ ਨਿਜੀ ਸਵਾਰਥ ਤੇ ਹੋਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਮਹਿਕ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ। ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਖੁਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਲਾਂਬੇ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕ ਖੋਜ ਦੇ ਤੱਥ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ,

“ਸਾਹਿਤਕ ਖੋਜ ਲਈ ਵਿਗਿਆਨਕ

ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵਿਗਿਆਨ ਨਹੀਂ। ਵਿਗਿਆਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਖੋਜ ਤੱਥ-ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ

ਅਤੇ ਇਸਲ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਮਗਰੀ ਅਤੇ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਾਹਿਤਕ ਖੋਜ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਇਤਨੀ ਪੱਕੀ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਵਿਗਿਆਨ ਬਣਨ ਦਾ ਤਾਂ ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੀ। ਸਾਹਿਤਕ ਖੋਜ ਦੇ ਤੱਥ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵਖਰਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਿਗਿਆਨਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਹੀ ਰਚਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਤੱਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੇ।" (ਸਾਹਿਤ-ਖੋਜ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਆਲੋਚਨਾ 78-79)

ਮੁਲਾਕਾਤ

ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਪਰਵਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁਦਿਆਂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਲਾਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਖੇਪ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਡਾਇਆਸਪੋਰਾ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ।

ਉੱਤਰ: ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ (forcibly) ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਉਖੇੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਦੂਸਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਇਆਸਪੋਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਸਥਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਆਏ। ਡਾਇਆਸਪੋਰਾ ਤੇ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਲਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਇਆਸਪੋਰਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣਾ ਪਰਵਾਸ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਮੂਲ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜੋ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਦੇ ਹਨ, ਨਵੀਂ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਤਣਾਓ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ?

ਉੱਤਰ: ਦੂਜੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਫਰਕ ਕਰਕੇ ਜੋ ਤਣਾਓ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਕਈ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਵੰਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁਖ ਮਕਸਦ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਰੂੜੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਉਹ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਉਥੇ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਦਰਾਂ/ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਤ ਤੇ ਗੋਤ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਤਣਾਓ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ?

ਉੱਤਰ: ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। ਪਰ ਉਥੋਂ ਵਾਲੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦੀ ਜੰਮ ਪਲ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਨਿਜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਦੁੱਖੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕਈ ਲੋਕ ਤਾਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਕੀ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਨਸਲਵਾਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਹੈ?

ਉੱਤਰ: ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਨਸਲਵਾਦ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ, ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ ਹਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕ ਮਲੂਕੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਾ ਤੇ ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਦਾ ਹਵੇਲੀਆਂ ਤੇ ਪਾਰਕ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਨਸਲਵਾਦੀ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ 'ਗਰਭ ਤੇ ਚਲੇਹਿ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਰਾ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਕ ਪਿਤਾ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਖੇਖਲੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਣਾ ਕਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ?

ਉੱਤਰ : ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸੈਂਟਰ ਯੂ.ਕੇ ਵਿਚ ਸੀ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਸ਼ਿਫਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਲਚਰਲ ਪੈਟਰਨ ਵਿਚ ਜੋ ਲੋਕ ਗਏ ਸਨ ਬਹੁਤੇ ਟੀਚਰ ਸਨ ਜਾਂ ਲੇਬਰ ਕਲਾਸ। ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਨਾਟਕ ਲਈ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ, ਸੁਖਵੰਤ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਕਲਸੀ ਦਾ ਇਕ ਗਰੁਪ ਜਿਹਾ ਬਣ ਗਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਧਾਰਨ ਜਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡਦੇ ਸਨ ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਮੀ ਕਰਕੇ ਇਹ ਰੋਜ਼ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਿਹਰਸਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਹਾਲ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਚਿੰਤਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਨਾਟਕ ਵੇਖਣ ਆਉਣਗੇ ਵੀ ਕਿ ਨਹੀਂ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਕੀ ਟਿਕਟ ਖਰੀਦ ਕੇ ਲੋਕ ਨਾਟਕ ਵੇਖਣ ਜਾਂਦੇ ਸੀ, ਕੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕਲਚਰ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ?

ਉੱਤਰ : ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਇਸ਼ੂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਗਿਣਤੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖਰਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦਾ ਸੁਣਿਆ ਜਾਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਮਲੁਕਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ 5-6 ਲੱਖ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹੁਣ ਉਥੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕਲਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। 5-7 ਟੀ.ਵੀ. ਚੈਨਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਚਲਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਹੁਤ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਣਿਆਂ ਦੇ ਸੁਣਨ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵੇਕੈਬਲਰੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਬੇਗਾਨਾ ਨਹੀਂ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ : ਕੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ?

ਉੱਤਰ : ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਤੀਸਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਮੈਟਰੋ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਸਾਇਨ ਬੋਰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਰੀ, ਬਰੈਂਮਪਟਨ ਤੇ ਕੈਲਗਰੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਪੂਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗੋਰੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਝਣ ਲਗ ਗਏ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: 1960 ਤੇ 1990 ਵਿਚ ਹੋਏ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ?

ਉੱਤਰ: ਜੇ ਪਰਵਾਸ 1960 ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਭੂ-ਹੋਰਵਾ ਵਰਗੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ ਪਰ 1990 ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੱਧ ਗਏ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਮੈਬਾਇਲ ਫੋਨ, ਸਕਾਇਪ ਤੇ ਵਟਸਐਪ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਛੋਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਲੋੜ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਨ। 1990 ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇ ਲੋਕ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਕੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ?

ਉੱਤਰ: ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਬਹੁਤ ਦੁਖਦਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਵੇਂ ਬਣਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੇ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਕੋਈ ਨਿਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ। ਨਿਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਇਨੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਕੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ?

ਉੱਤਰ: ਜੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਜੰਮੇ ਪਲੇ ਹਨ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਗਿਆ 7-8 ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਇਨਸਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਭਾਵੇਂ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਹੋਣ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਪੁਛ ਪੜਤਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਥੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਤੁਹਾਡੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਉੱਥੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹਨ ਤੇ ਵਾਪਿਸ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ?

ਉੱਤਰ: ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਐਸ.ਸੀ ਤੇ ਓ.ਬੀ.ਸੀ. ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕ ਵਾਪਿਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਉਹ ਉੱਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੁਸ਼ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਉੱਥੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਐਸ.ਸੀ. ਤੇ ਓ.ਬੀ.ਸੀ. ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਉੱਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੁਸ਼ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੇ ਕੋਈ ਜਾਤ ਦਾ ਚੱਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਰਾਬ ਸਨ।

ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਾਬਾ ਬੇਹੜ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਪਰਵਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੋਹ ਭਿੱਜੀਆਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥਕ ਰੁਚੀਆਂ ਅਧੀਨ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਤੜਕਾਂ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਸੌੜੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਦਕਾ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀਆਂ।

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵੱਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਵਿਦਿਅਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਯਥਾਰਥਕ ਹਨ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪਾਤਰ ਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਕੀਕੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਕਾਰਨ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਸ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਸਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬੇਵਸ ਤੇ ਲਾਚਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਭਾਵ ਬੋਧ ਵਿਚ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ – ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਉਸ ਡੂੰਘੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ ਜਿਸ ਡੂੰਘੇ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਤੈਹਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਤੈਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੇ ਅੱਜ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਬਣੇ ਮਨੁੱਖ ਬੰਦੇ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਪਛਾਣਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਛਾਣਾਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਤਨਾਅ ਭਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਤਾਣੇ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਝਲਕਾਰਾ ਉੱਪਰੇ ਨਜ਼ਰੇ ਚਕਾਚੌਧ ਵਾਲਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਇਸ ਛਲਾਵੇ ਦੀ ਦਿੱਖ ਅੰਦਰ ਬੰਦੇ ਕਿਵੇਂ ਬਿਖਰੇ ਤੇ ਵਿਖੰਡਿਤ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੀਸਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਂਤਰਿਕ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਮਾਜੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ, ਪੇਸ਼ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜੁਬਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁਖ ਕੰਮ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਦਿਲ ਦੀ ਬੋਲੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਾਰਤਕ ਰਾਹੀਂ – ਜਿਵੇਂ ਨਾਟਕ, ਨਾਵਲ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਆਦਿ। ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਫ ਪੜ੍ਹਨ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਰੰਗਮੰਚ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ

ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਬੋਲਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰਕ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਹਾਵਾਂ ਭਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਨਕਲ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਨਾਟਕ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹਨ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਭੂਮੀ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਆਦਿ ਮਾਨਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਾਦਰ ਦੀ ਬਣਾਈ ਖੂਬਸੂਰਤ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇਖਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਸ ਜਾਣਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ-ਕਿਸੇ ਦਾ ਸ਼ੌਕ। ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਬਸੇਰੇ ਲਈ ਚੁਣ ਲੈਣਾ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੇ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਮਾਣਨ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਤੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਤੰਗੀਆਂ ਨੇ ਇਹੇ ਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਉਹ ਪਰਵਾਸੀ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਘਰ ਦੀ ਜਰਜਰੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਸੰਕਟ ਭਰਿਆ ਦਰਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਉਹ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋਇਆ ਯਥਾਰਥ ਇਕ ਵਿਰੋਧਭਾਸ਼ੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਡੰਬਣਾ ਅਤੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਿਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਸੇ ਲਈ ਸਿਰਿਆਂ ਤੇ ਟਿਕੇ ਦੇ ਸੱਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਝਲਕਾਰੇ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਬਿੰਬ ਅਜੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਚਕਾਚੌਂਧ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹੈ ਪਰ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਜੇ ਜੀਵਨ ਸੇਧ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਚਕਾਚੌਂਧ ਪਿਛੇ ਛੁੱਪੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਹੱਸਾਂ ਦੀ ਪੇਲ ਖੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਹੱਸਾਂ ਨੇ ਅੱਜ ਵੀ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਰਗ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੇ ਵਾਗਾਂ ਮਨਾਂ ਚ ਵਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰਾ ਸੁਪਨਾ

ਸੰਜੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਕਿਤੇ ਪਿਛਲੀ ਲਗਭਗ ਇਕ ਸਦੀ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰ ਸਰਗਰਮੀ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਤੱਕ ਫੈਲਾ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਕ ਹੈ, ਇਸ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਇਕ ਕੜੀ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਮਨੋ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਜੁਗਲਬੰਦੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਉਸਾਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰਾਂ ਉਸਾਰਾਂ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਿਕ ਪਛਾਣਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਾਰਾਂ ਤੇ ਪਰਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਜਦੋਂ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਪਰੰਪਰਿਕ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੱਥ ਤੇ ਸੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹਰ ਉਸਾਰ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਇਕ ਦਵੰਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਇਸੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹੁਣ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਿਕ ਪਛਾਣਾਂ ਨਵੇਂ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਛੱਡ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਉਸਾਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਨਵੀਂ ਚੁਣੌਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਹਲੂਣੇ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਪਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪ ਇਕਹਿਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਮੋਹ-ਮਮਤਾ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੇਚੀਦਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸੇ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਬਣ ਰਹੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਨੇ ਵਲੂੰਧਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ । ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਊਂਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਕਬੂਲਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਾਗੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਬਗਾਵਤ ਸਿਰਫ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਪੱਖ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਹੰਢਾਉਣ ਵਜੋਂ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਦੇ ਦੁੱਖ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤਰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅਮਾਨਵੀ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਜਿਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਪੰਜਾਬੀ

ਪਰਵਾਸੀ ਬੰਦਾ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚਲੇ ਦਵੰਦ ਤੇ ਤਣਾਓ ਨੂੰ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਮਾਣਨ ਲਈ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਜੇ ਆਰਥਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵੇਖੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਮੂਲ-ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮੱਰਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਵਿਕਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਬੰਜਰ ਭੂਮੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੇ ਬੂਟੇ ਉਗ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬੇਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਹ ਭਵਿੱਖਹੀਣ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੋ, ਉਹ ਘਰ ਵਾਸ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਲ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਾਰ – ਪਾਸਾਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਹੰਢਾਉਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਸਤੂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਉਲਝੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਵਿਚਲੇ ਡਰ, ਭੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਹੋਈ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਹੈ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਪਹਿਲਾ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ 'ਆਤੂ ਦਾ ਵਿਆਹ' ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਨੰਗ ਭੁੱਖ ਦਾ ਘਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਨਾਟਕ 'ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ' ਵਿਚ ਉੱਕਾਰਪ੍ਰੀਤ ਨੇ ਕੱਚੀ ਰੋਟੀ ਸੇਕਣ ਆਉਂਦੇ ਲੋਕੀਂ ਸਤ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਰੋਟੀ ਹੀ ਸੀ। ਹੀਰਾ ਰੰਧਾਵਾਂ ਨਾਟਕ 'ਕੁਲੱਕੜ' ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। 'ਤਵਾਰੀਖ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ' ਦਾ ਪਾਤਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਰਨ ਆਏ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਭੁੱਖੇ

ਮਰਦੇ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਆ ਗਏ, ਦਿਲ ਵਿੰਨਵਾਂ ਵਿਅੰਗ ਹੈ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਤੇ। ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਰੋਕਾਰ ਬੇਹਤਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਣ ਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ, ਡਿਪਟੀ ਦੀ ਧੀ, ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ, ਕੱਲਰ, ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਕੈਨੇਡੀਅਨ, ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਕਰਾ ਦੇ ਝਾਂਜਰਾਂ ਆਦਿ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਨੂੰ 'ਲੈਂਡ ਆਫ਼ ਐਪਰਚੂਨਿਟੀ' ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਜੇ ਮਨ ਵਿਚ ਧਾਰ ਲਓ, ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਪਿਛੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਚਮਕ-ਦਮਕ, ਪੈਂਡਾਂ ਤੇ ਡਾਲਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਾਣਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚਾ ਵੀ ਹੈ। 'ਜ਼ਮੀਨ' ਨਾਟਕ ਦਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਰਵਾਸ ਚੁੱਕਾ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇੰਡੀਆ ਨਹੀਂ ਜਿੱਥੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇ ਕੇ ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਦਰਦਨਾਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮਾਰਮਿਕ ਚਿੱਤਰ 'ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ' ਵਿਚ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਘੋਰ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮੇ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਦਰਦ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਾਮੇ ਕੰਮ ਦੀ ਖਾਤਰ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਵਿਲੱਖਣ ਥੀਮਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ, ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਵੰਦ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ, ਮਹਿਕ ਵਿਹੂਣੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਝਲ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਭੰਨ ਤੋੜ ਵਿਚ ਕੁਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਆਪਸੀ ਕੁੜਤਣ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਇਨਸਾਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਮੋਹ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਦੀ ਠੋਸ ਤੰਦ ਮਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਲ ਬਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੋਹ-ਅਪਣਤ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਧੀ ਲਈ ਮਾਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਰੂਪੀ ਛੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਦਮ ਤੋੜਨ ਲਗਦੀਆਂ

ਹਨ ਤਾਂ ਹਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਬਾਪ, ਆਪ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਭੇਜਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਵਿਚ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਾਪ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਨਾਲ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰੀਕਰਨ ਤੇ ਵਪਾਰੀਕਰਨ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਤਿੜਕਣਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੋਹ ਤੇ ਨਿੱਘ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਪੇ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਡਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ ਦਾ ਮਿ. ਗੋਲ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾਅ ਤੇ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਕੁਝ ਨਾਟਕ ਪੇਂਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ, ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਧੀਆਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ, ਬਿਖੜੇ ਰਾਹੀਂ ਰੁਲ ਗਈਆਂ, ਆਤੂ ਦਾ ਵਿਆਹ, ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਵਾਪਸੀ ਆਦਿ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ-ਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਮਾਂ ਬਾਪ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਨਿਭਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕੋਈ ਸੱਤ ਜਨਮਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਆਹ ਕੋਈ ਉਮਰ ਭਰ ਦਾ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ। 'ਸੁਪਨਾ ਇਕ ਮੱਛਲੀ ਦਾ' ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਕਟ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਹਨ। ਜਗਤਾਰ ਢਾਅ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਸੁਪਨਾ ਇਕ ਮੱਛਲੀ ਦਾ' ਵਿਚ ਨੌਜਵਾਨ ਲੜਕਾ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਹੈ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪਰਵਾਸੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੁੜੀ ਦੀਆਂ ਆਜ਼ਾਦਮਈ ਖੁਲ੍ਹਾ ਤੋਂ ਉਹ ਦੁੱਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੰਮਪਲ ਹੈ, ਵੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਹੋਏ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀਆਂ ਆਪਹੁਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਦੁੱਖੀ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਗਏ ਲੜਕਾ ਤੇ ਲੜਕੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਹਮਸਫਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਘਰ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਵੱਖਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਹੋਏ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੰਤਾਪ

ਭੋਗਣਾ ਪਿਆ। ਨਾਟਕ ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਭੂਤ, ਧੀਆਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ, ਮਹਿਲੀ ਵਸਦੀਆਂ ਧੀਆਂ, ਕਰਬ ਕਰੇਲਿੰਗ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ।

ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਕਦਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਪੈਸਾ ਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਘਰ ਵਿਚ ਗਰੀਬੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਖਿਚੋਤਾਣ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਮਾਈ ਦੇ ਮਿਹਣੇ ਮਾਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬੇਵਸ ਇਨਸਾਨ ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਤੋਂ ਦੁੱਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਕੈਨੇਡੀਅਨ', 'ਕਰਬ ਕਰੇਲਿੰਗ', 'ਓਵਰ ਟਾਇਮ', 'ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਦੌੜ ਨਾਟਕ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਵੀ ਘਰ ਆਉਣ ਦੀ ਖਿਚ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਰੋਟੀ' ਇਕਾਂਗੀ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਪੱਬਾਂ ਕਲੱਬਾ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਤੱਕ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਵਿਗੁਚਾ ਘਰ ਸਮੇਂ ਤੇ ਆਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਟੇਢਾ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਾਪੇ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਖਟਾਸ ਤਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਇਸ ਗਰਬ ਤੇ ਚਲਹਿ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਰਾ' ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਜਾਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਚ ਲਈ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਨਾਟਕ ਅੰਨ੍ਹੀਆ ਗਲੀਆਂ, ਪਰੈਗਨੈਂਟ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਠੋਸ ਹਕੀਕਤਾਂ ਬਹੁਤ ਤਲਖ ਤੇ ਕਰੂਰ ਹਨ। ਕੱਲਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਦਲਬੀਰ ਜਦੋਂ ਏਜੰਟਾਂ ਦੇ ਧੋਖੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੁੱਖੀ ਹੋਇਆ ਘਰ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਪਿਤਾ ਹੱਸਲਾ ਦਿੰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰਾ ਬਾਪ ਅਜੇ ਜੀਂਦਾ ਹੈ। ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ ਵਿਚ ਬਨੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੱਕ ਵੇਚਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਡਾਲਰ/ਪੈਂਡ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਹਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਵਿਚ ਆਤਮਜੀਤ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਕਿ ਪਿਆਰ ਸ਼ਿਆਰ ਤਾਂ ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਤਾਂ ਉਹ ਡਾਲੇ ਕਮਾਉਣ ਆਏ ਆ। ਡਾਲੇ

ਕਮਾਉਂਦੇ-ਕਮਾਉਂਦੇ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਜਾਇਦਾਦ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਗੁਆ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਬੇਮੁਖ ਹੋਈ ਔਲਾਦ ਦੀ ਬੇਰੁਖੀ ਤੋਂ ਦੁੱਖੀ ਹੋ ਕੇ ਪਛਤਾਵਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਬੇਤਲ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ, ਹਾਰਟ ਅਟੈਕ, ਓਵਰ ਟਾਈਮ, ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਕੈਨੇਡੀਅਨ, ਡਿਪਟੀ ਦੀ ਧੀ, ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਦੌੜ, ਮੇਰਾ ਘਰ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ, ਪੈਸੇ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਦੌੜ ਸਦਕਾ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਿਚ ਨੱਕ ਉਚਾ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ 'ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ' ਦਾ ਬਨੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਨ ਬਣੇਗੀ ਕਿ ਮੁੰਡਾ ਵਿਦੇਸ਼ ਗਿਆ ਜੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। 'ਵਾਪਸੀ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਬਾਪ ਦੇ ਵੀ ਇਹੀ ਅਰਮਾਨ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਸੁਪਰ ਵੀਜ਼ਾ ਵਿਚ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਐਂਜਲਾ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਇੱਟਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭੱਜ ਦੌੜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਮਸ਼ੀਨ ਹੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੀ ਡਾਲਰਾਂ ਨਾਲ ਤੇਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਾਂ ਬਾਪ ਜੋ ਬੜੇ ਚਾਅ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਹੁੰਦੀ ਬੇਕਦਰੀ ਤੋਂ ਦੁੱਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਗਾਨੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਇਆ ਨੇ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੀ ਨਿਗਲ ਲਏ ਹਨ। ਅਕਸਰ ਹੀ ਬੱਚੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਦੌੜ ਭੱਜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹਰ ਵਸਤ ਮੰਡੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਪਾਰੀਕਰਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਆ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਪੈਸਾ ਮੁਖ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਫਾਲਤੂ ਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਵੁਕਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੀ ਮਹਿਕ ਵਿਚੂਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ-ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਦਾ 'ਹਵੇਲੀਆਂ ਤੇ ਪਾਰਕਾਂ' ਡਾ. ਆਤਮਜੀਤ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ', ਉੱਕਾਰਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ', 'ਮੈਂ ਦਰਿਆ ਹਾਂ', 'ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ', 'ਹਾਰਟ ਅਟੈਕ' ਆਦਿ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਇਹ ਦਰਦ ਬੇਸ਼ਕ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਦਰਦ ਤੇ ਅਗੋਂ ਹੁੰਦੀ ਬੇਕਦਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਵਲੂੰਧਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਰਤਨ ਰੀਹਲ ਦਾ ਇਕਾਂਗੀ 'ਡਿਗਰੀਆਂ (ਮੈਤਰੀ ਭਾਵ)' ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਦੇਸ਼ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਂ ਕਿ ਜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਦੁੱਖ ਤਕਲੀਫ਼ ਦੇਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਆਈ ਮਾਨਸਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਮੁਲਕ ਤੇ ਸੂਬੇ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਗੋੜਾ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਬੇਚਾਰਗੀ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਤੇ ਮਾਲੀ ਸਰਮਾਏ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਪਰਵਾਸ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਾਨਿਕਤਾ ਉਜੜ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਅਵਾਜ਼ਾਰ ਹੋਇਆ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮੰਡੀ ਤੇ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਹੱਲ ਲੱਭਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਕੇ ਕਿੱਤਾ ਮੁੱਖੀ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ। ਯੁਵਾ ਵਰਗ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰਤਮਕ ਕੰਮਾਂ ਵਲ ਲਗਾ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਕੋਈ ਮਹਾਂਨਗਰ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਤੇਲੰਗਾਨਾ ਅਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕੋਲ ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਕੋਲ ਚੇਨਈ, ਕਰਨਾਟਕਾ ਕੋਲ

ਬੈਂਗਲੋਰ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਕੋਲ ਕਲਕਤਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਕੋਲ ਜੈਪੁਰ, ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਕੋਲ ਮੁੰਬਈ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸੂਬੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਜਿੰਦਗੀ ਜੀਣ ਦਾ ਢੰਗ, ਕਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ, ਆਪਸੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਮਰਸ਼, ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਆਦਿ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਲ ਵੀ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਵਪਾਰ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੌਧਿਕਤਾ, ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਮਿਹਨਤੀ ਡਾਕਟਰ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਤੇ ਸਰਮਾਇਆ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਫਿਰ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸੇਧ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ ਦਾ ਲੇਖਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਗੁਹਾਰ ਪਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਨਸ਼ਾ ਛੁਡਾਉ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੀਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿਵਾਓ। ਨਸ਼ੇ ਉਹ ਆਪੇ ਛੱਡ ਦੇਣਗੇ। 'ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਕਰਾ ਦੇ ਝਾਂਜਰਾਂ' ਵਿਚ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਰਕ ਕਲਚਰ ਨਹੀਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕੈਨੇਡਾ ਆ ਕੇ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੇ ਇੰਨਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਰਨ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਸੈਨੇ ਦੀ ਚਿੜੀ ਫਿਰ ਤੋਂ ਬਣ ਜਾਵੇ। ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਵੱਲੋਂ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਤਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਖਹਿਰਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮਾਂ ਕਾਰਣ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਤਰੇੜਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਜੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜੰਗ ਹੈ ਉਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਡਰੱਗ ਵੱਲ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਜੇ ਨੌਜਵਾਨ ਖਿੱਚੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਡੰਬਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇ। 'ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਕਰਾ ਦੇ ਝਾਂਜਰਾਂ' ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੀ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਅਉਣਾ ਤਾਂ ਸੌਖਾ ਹੈ ਪਰ ਇੰਡੀਆ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ। 'ਡਿਪਟੀ ਦੀ ਧੀ' ਇਕਾਂਗੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਾਪਸ

ਪਰਤਣ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਬੰਦਾ ਸਮੁੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਮੋਹ ਤਾਂ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਮੋਸਨਜ਼ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਲੰਡਨ ਦਾ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਸਿਸਟਮ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਭੁੱਖਾ ਨਹੀਂ ਮਰਨ ਦਿੰਦਾ। ਜਾਤ ਪਾਤ ਵਰਗੇ ਆਪਣੀ ਦੀ ਨਸਲ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਵਿਤਕਰੇਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਦਸੇ ਰਸਤੇ 'ਸਭੇ ਸਾਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨਿ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਨ ਦਿਸਹਿ ਬਾਹਰਾ ਜੀਉ' ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵਸਾ ਲਈਏ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਬੰਧਨ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੜੀ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਿਭਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਿੱਘ ਵੱਧਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਪਾੜਾ ਹੁਣ ਸਮਝੋਤਾ ਕਰਕੇ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਰਹੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਠੋਸ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ।

ਇਹਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚਲਾ ਮਨੁੱਖ ਸਵੈ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਕਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਮੰਨ ਕੇ ਜੀਉਣ ਦਾ ਭਰਮ ਪਾਲਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਕਮਾਈ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਦੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਬਣ ਰਹੀ ਜਾਂ ਟੁੱਟ ਰਹੀ ਇਬਾਰਤ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਮੰਨਣ ਦੀ ਦੁਵਿਧਾ ਹੰਢਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਤੇ ਸਵੈ ਕੇਂਦਰਿਤ ਪਛਾਣ ਵਿਚਲਾ ਦਵੰਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਾ ਆਪਣੇ ਤੱਕ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਚਾਰਕ ਡੂੰਘ ਵਿਚ ਉਤਰਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਅਤੇ ਵਾਸ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਣ ਦਾ ਅਮਲ ਪਰਵਾਸ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਜਿਸ ਸਕੂਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਭਟਕਦੀ ਪਰਵਾਸ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਹੈ ਪਰਵਾਸ ਉਸ ਮਾਨਸਿਕਤਾ

ਨੂੰ ਹੋਰ ਬੇਝਲਤਾ ਵੱਲ ਧਕੇਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਵੱਲ ਵਧੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੀੜੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਇਕਹਿਰੇ/ਇਕੱਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਮਾਉਣ-ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਸਮਝ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਹੈ ਪਰ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਕੋਈ ਇੱਕਲਾ/ਇਕਹਿਰਾ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਦਰਪੇਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਜੀਵਨ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦੇ ਗਲੇਬਲ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਤੇ ਸਦੰਰਭਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦਾ ਗਲੇਬਲ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੀ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਦਾ ਖਮਿਆਜ਼ਾ ਭੁਗਤਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਉਹਨਾਂ ਅਧਾਰ ਸੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਤੇ ਪਛਾਣਨ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਮਲ ਪਾਰ-ਭੂ-ਖੰਡੀ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣਾ ਤਕ ਨਿਭਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਭੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਾਸ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਵੱਲ ਲੈ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਹ ਅਮਲ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਬੋਧ ਲਈ ਆਧਾਰ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਬੁੜ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਤੇ ਪਛਾਣ ਦਾ ਤੀਬਰ ਅਹਿਸਾਸ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਘਾਟ ਤੋਂ ਪੂੰਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪੂੰਜੀ ਬਹੁਤਾਤ ਤੱਕ ਸਫਰ ਕਰਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਪਰਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੂੰਜੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਫਰ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਘਾਰ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸੁਚਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਮਾਇਆ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਲਈ ਇਹ ਅਸਹਿ ਯਥਾਰਥ ਉਸਨੂੰ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਝਲਕਾਰਾ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਹੰਢਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗਲੇਬਲ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਸਰੇਕਾਰ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਦੁਖਾਂਤਿਕ ਅੰਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਸਹਿ ਯਥਾਰਥ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਲੂੰਧਰੇ ਗਲੇਬਲੀ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇ ਇਹ ਨਾਟ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਇਕਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚੋਂ ਸਕੂਨ ਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਨ ਦਾ

ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਪਸਾਰ ਇਸੇ ਲਈ ਗਲੇਬਲ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਤੈਅ ਤੱਕ ਪੁਰੰਚ ਕੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੇ ਸੂਖਮ ਤੰਦਾਂ ਤੇ ਤੰਦਾਂ ਦੇ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਹੋਣ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਮਾਜਿਕ- ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਡਰਾਉਣਾ ਸੱਚ ਤੇ ਰਹੱਸ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਰਹੀ ਹੈ। ਸੱਚ ਇਸ ਲਈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਬੰਦਾ ਭੇਗ ਤੇ ਸਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਰਹੱਸ ਇਸ ਲਈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਹ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰਾ ਸੱਚ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਓਪਰੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਜੀਅ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਰੀਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮਾਣ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਹੋਇਆ ਗਲੇਬਲ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਿੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਈ ਉੱਪਰ ਗਲੇਬਲ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਜੇ ਰੰਗ ਢੰਗ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਖਾਸਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਯਥਾਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬੇਬਾਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਅੱਜ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਸੱਚ ਬੰਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਧਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਦੁਖਾਂਤਿਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਤੇ ਸਿਰਜਣ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਪਰਜੀਵਨ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਅਜੇ ਵੀ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸੁਪਨ ਦਵਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਹੰਢਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੱਥ-ਸੱਚ ਨੂੰ ਇੰਝ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਉਲਝੀ ਤਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਦੁਖਾਂਤ ਹੋ ਜੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਦੂਸਰੀ ਜਾਂ ਤੀਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਰੰਗ ਢੰਗ ਹੰਢਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਓਥੇ ਪਲੀ ਪੜ੍ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮੂਲ ਵਾਲੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਤੇ ਜੀਅ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮੂਲ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇਹ ਚੁਣੌਤੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮੂਲਵਾਲਾ ਇਹ ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਦੇ ਗਵਾਹ ਜਾਣ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚਲੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਜੀਅ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅੰਤਰ-ਦਵੰਧਾਂ ਦੇ ਵਾਦ ਉਪਰ ਟਿਕੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਅੰਤਰ ਦਵੰਧਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਾਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਵਾਦ ਦਾ ਵਾਦ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਿਭਣਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਇਹ ਬੋਧ ਇਸੇ ਲਈ ਦੁਖਾਂਤਕ ਆਭਾ ਵਾਲਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸੰਵਾਦੀ ਹਲਾਤ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਇਸਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਤਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਇਥੋਂ ਗਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅੱਟਲ ਪੈਂਤੜਾ ਧਾਰੀ ਖੜਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਥੇ ਪਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਗਲੇਬਲ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਗਲੇਬਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਿੱਜ ਵਾਦੀ ਦੁੱਖਾਂ ਭੁੱਖਾਂ ਉਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਗਏ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੈਂਤੜੇ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀ ਲਈ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸੁੱਚਤਾ ਆਦਰਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਥੇ ਪਲੇ ਪੜ੍ਹੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਤੇ ਭੁੱਖ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ ਬਣੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਾਦ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਸਤੂ-ਯਥਾਰਥ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕ ਉਸਾਰਦੇ ਅਤੇ ਗਲੇਬਲ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਉਸ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਜੁੱਟੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ ਹਨਜੇ ਇਕੇ ਸਮੇਂ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਪਰੰਪਰਿਕ ਸੱਚ ਵੀ ਹੰਢਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਗਲੇਬਲ ਤਣਾਓ ਨੂੰ ਵੀ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋਇਆ ਬੇਬਸੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਇਹ ਬੋਧ ਨਵੇਂ ਬਣ ਰਹੇ ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਵਲ ਇਹ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੇ ਇਸ ਨਵੀਂ ਗਲੇਬਲ

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਜੋ ਪਰੰਪਰਿਕ ਵੀ ਹੈ, ਆਧੁਨਿਕ ਗਲੋਬਲ ਵੀ ਤੇ ਦਵੰਦਾਂ, ਅੰਤਰ-
ਦਵੰਦਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਹੰਢਾ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ
ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆ ਦਾ ਇਹ ਬੋਧ ਯਥਾਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਸੱਚ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਮਾਨਵੀ ਗਲੋਬਲ ਚਰਿੱਤਰ
ਦੀ ਪਛਾਣ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਟਕ ਰੂਪਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।
ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਬੋਧ-ਸਿਰਜਣਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀ
ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਛਾਣੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ

- ਉੱਕਾਰਪ੍ਰੀਤ. ਪ੍ਰਗਟਿਓ ਖਾਲਸਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2007.
- -. ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਜਹਾਜ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2008.
- -. ਰੋਟੀ ਵਾਇਆ ਲੰਡਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2017.
- ਐਜਲਾ, ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ. ਸੁਪਰ ਵੀਜ਼ਾ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ, ਦਿੱਲੀ, ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2014.
- --. ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਦੰੜ, ਜਲੰਧਰ, 5 ਆਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ
- ਆਤਮਜੀਤ. ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ, ਚੰਡੀਗੜ, ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁਕਸ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਿਟਡ 2016.
- ਐਲਖ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ. ਅਵੇਸਲੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦੀ ਨਾਇਕਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2008.
- ---. ਇਸ਼ਕ ਬਾਲ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਹੱਜ ਨਾਹੀਂ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2009.
- ਸਾਹਿਲ, ਹਰਕੰਵਲਜੀਤ. ਇਸੁ ਗਰਬੁ ਤੇ ਚਲਹਿ ਬਹੁਤੁ ਵਿਕਾਰਾ, ਕੈਨੇਡਾ, ਮਿਸਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2001.
- ਸੁਚਾ ਸਿੰਘ ਕੈਨੇਡੀਅਨ
- ਸੁਧਾਰਕ, ਸੁਰਿੰਦਰ. ਓਵਰਟੈਮ, ਕਵੈਂਟਰੀ (ਯੂ. ਕੇ), ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਮਿਤੀ ਹੀਨ.
- ਸਵੈਚ, ਪਰਮਿੰਦਰ ਕੋਰ. ਬਲਦੇ ਬਿਰਖ, ਬੰਗਾ, ਨਵਰੋਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2011.
- ---. ਤਵਾਰੀਖ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ, ਬਰਨਾਲਾ, ਤਰਕ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2016.
- ਸਵਰਾਜਬੀਰ, ਕੱਲਰ. ਮੋਹਾਲੀ, ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁਕਸ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਿਟਡ, 2015.
- ਹੋਡੇ, ਅਜਮੇਰ. ਦੂਰਾ ਪਾਸਾ
- ਹੁੰਦਲ, ਅੰਜੁ. ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦਾ ਇਕੋ ਰੋਣਾ
- ਕਲਸੀ, ਸੁਰਜੀਤ. ਧੀਆਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ, ਕੈਨੇਡਾ
- --. ਮਹਿਲੀਂ ਵਸਦੀਆਂ ਧੀਆਂ, ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਚੰਡੀਗੜ, 2000.

- --. ਪੇਹ ਦੀ ਅਗਨ, ਕੈਨੇਡਾ
- ਕਾਫ਼ਿਰ, ਖ਼ੋਜੀ. ਲਾਸ਼ਾਂ ਬੋਲ ਪਈਆਂ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ , 1998.
- ਖਹਿਰਾ, ਕੁਲਵਿੰਦਰ. ਅੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਲੁਧਿਆਣਾ , ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2007.
- ਗਿਆਨੀ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ. ਨਿਮਾਣੀਆਂ ਗਊਆਂ, ਲੁਧਿਆਣਾ , ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 1998.
- ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ. ਬੇਗਮੇ ਦੀ ਧੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ , ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, 2008.
- ਗਿੱਲ, ਪਰਮਜੀਤ. ਮੇਰਾ ਘਰ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ , ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, 2010.
- ਗੋਲਡਨ ਟਰੀ
- ਘੁੰਮਣ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ. ਅਣਹੋਈ
- ---. ਅਤੀਤ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ
- ਘੁਮਾਣ, ਜਸਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ. ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਲੁਧਿਆਣਾ , ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਟਰੱਸਟ, ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਡਾਕਘਰ ਘੁਮਾਣ, ਤਹਿਸੀਲ ਰਾਏਕੋਟ, 1984.
- ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ. ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ, ਲੁਧਿਆਣਾ , ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2012.
- ਜੋਹਰ, ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ. ਪੇਂਡਾਂ ਦੇ ਪੁਆੜੇ, ਦਿੱਲੀ , ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 1980.
- ਜੌੜਾ, ਨਿਰਮਲ. ਵਾਪਸੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ , ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, 2012.
- ਢਾਹ, ਜਗਤਾਰ. ਸੁਪਨਾ ਇਕ ਮਛਲੀ ਦਾ
- ਨੀਲਗਿਰੀ, ਤਰਸੇਮ. ਲੰਮੀ ਸੜਕ ਲਾਹੌਰ ਦੀ, ਜਲੰਧਰ , ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 1976.
- --. ਚੱਕਰਵਿਉ, ਜਲੰਧਰ , ਅਤੁਲ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1977.
- --. ਛੜਿਆਂ ਦਾ ਗੀਤ, ਦਿੱਲੀ , ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 1987.
- ਪਾਲੀ, ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ. ਚੰਦਨ ਦੇ ਓਹਲੇ, ਲੁਧਿਆਣਾ , ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, 2009.
- ਬਿਨਿੰਗ, ਸਾਧੂ. ਬੋਤਲ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ, ਵੈਨਕੂਵਰ , ਵੀਡੀਓ ਸਕਰਿਪਟ, ਬੀ .ਸੀ. 1990.

- --, ਹੁੰਦਲ, ਸੁਖਵੰਤ. ਲੱਤਾਂ ਦੇ ਭੂਤ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਹਾਲ ਬਜ਼ਾਰ, 2001.
- --, --. ਪਿਕਟ ਲਾਈਨ, ਚੰਡੀਗੜ, ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1995.
- ਬਿਰਕ, ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ. ਜ਼ਮੀਨ, ਦਿੱਲੀ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 1972.
- ਮੀਤ, ਮਨਜੀਤ. ਅਧੂਰੇ ਪੈਰਬੰਰ
- ਮਾਨ, ਰਾਜਵੰਤ ਕੋਰ. ਅਮਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਦਿੱਲੀ, ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਬੁਕਸ, ਸਾਹਦਰਾ, 2000.
- ਰੀਹਲ, ਰਤਨ (ਡਾ.), ਐਕਟਿੰਗ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਮੋਹਾਲੀ- ਚੰਡੀਗੜ, ਮੈਤਰੀ ਭਾਵ (ਇਕਾਂਗੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ) ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁਕਸ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਿਟਡ, 2016.
- ਰੋਡੇ, ਅਜਮੇਰ. ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ, 1984.
- --. ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ, 1981.
- ਰੰਧਾਵਾ, ਹੀਰ. ਕੁਲਕੜ
- --, ਬਲਜੀਤ. ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਕਸ ਕੇ ਝਾਂਜਰਾਂ
- ਰਵੀ, ਰਵਿੰਦਰ. ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, ਦਿੱਲੀ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ 2015.
- --. ਸੂਰਜ ਨਾਟਕ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ 2002.
- --. ਤਿੰਨਾ ਨਾਟਕ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ 2003.
- --. ਰੂਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ 2002.
- --. ਮੇਰਾ ਥੀਏਟਰ ਤੇ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ, ਦਿੱਲੀ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, 2012.
- --. ਮੇਰੇ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ, ਦਿੱਲੀ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, 2013.
- --. ਹੱਦ ਨਿਹੱਦ, ਦਿੱਲੀ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, 2016.
- ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ. ਮੰਚ ਨਾਟਕ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1993.
- ਵੀਜਾ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

English Mini Plays

- It must be a girl, Vancouver, December 1986/January 1987
- Let's Play House, Vancouver, December 1986/January 1987
- What you gonna do When you grew up, Vancouver, December 1986/January 1987

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

- ਉੱਪਲ, ਕਮਲੇਸ਼. *ਐਬਸਰਡਵਾਦ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ*, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1986.
- --. *ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਰੰਗ*, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ 2001.
- ਆਹੂਜਾ, ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ. *ਨਾਟ ਸ਼ਾਸਤਰ*, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਅਪਰੇਟਿਵ ਸੋਸਾਇਟੀ ਲਿਮਟਿਡ, ਮਿਤੀਹੀਣ.
- ਅਕਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੋਰ (ਡਾ.). *ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਪਰਵਾਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰ*, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2006.
- ਆਤਮਜੀਤ(ਡਾ.). *ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਫਰ*, ਦਿਲੀ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰਸਟ, 2009.
- ਅਤਰ ਸਿੰਘ. *ਸਾਹਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ*, ਚੰਡੀਗੜ, ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1984.
- ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੋਰ (ਡਾ.). *ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗ ਮੰਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ*, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2016.
- ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). *ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਨਿਰੰਜਨ ਤਸਨੀਮ ਦੇ ਨਾਵਲ*
- ਅਰੋੜਾ, ਪੀ. ਐਲ.. *ਸੋਸ਼ਲ ਸੈਟਿਸਫੈਕਸ਼ਨ ਐਂਡ ਸੋਸ਼ਲ ਮੋਬਿਲਟੀ*, ਪਟਿਆਲਾ, ਨਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ
- --. *ਕਲਾਸੀਕਲ, ਸੋਸ਼ੀਐਲੋਜੀਕਲ ਟਰੈਡੀਸ਼ਨ*, ਪਟਿਆਲਾ, ਨਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ
- ਐਲਖ, ਸਤਿੰਦਰ (ਡਾ.). *ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ*, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2019.
- ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). *ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਟਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਚੇਤਨਾ*, ਜਲੰਧਰ, ਸੁੰਦਰ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ, 2008.
- ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)(ਸੰਪਾ.). *ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ, ਸੰਵਾਦ ਤੇ ਸਮੀਖਿਆ*, ਚੰਡੀਗੜ, ਲੋਕਮੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2002.

- ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੋਰ (ਡਾ.). ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ-ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2015.
- ਸੇਠੀ, ਉਮਾ. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ, ਆਲੋਚਨਾ ਸਬਦਾਵਲੀ ਕੋਸ਼, ਚੰਡੀਗੜ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪ੍ਰੈਸ, 2015.
- ---. ਆਤਮਜੀਤ ਦੀ ਨਾਟ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਚੰਡੀਗੜ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2002.
- ਸਤਿੰਦਰ ਕੋਰ (ਡਾ.). ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ, ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਚੰਡੀਗੜ, ਸਪਤਰਿਸ਼ੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, 2016.
- ਸੰਧੂ, ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ. ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਚੰਡੀਗੜ, ਸਪਤਰਿਸ਼ੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2016.
- ਸੰਧੂ, ਰੁਪਿੰਦਰ ਕੋਰ. ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, 2004.
- ਸੀਮਾ, ਸ਼ਰਮਾ. ਅਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ, ਮੋਹਾਲੀ, ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁਕਸ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਿਟਿਡ, 2016.
- ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੋਰ ਭੱਠਲ (ਡਾ.). ਨਾਰੀਵਾਦ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2012.
- ਸੁਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1999.
- ---. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2012.
- ---. ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1990.
- ---. ਬਦੇਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2004.
- ---. ਯੁੱਗ ਬੋਧ (ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ), ਸਮਾਣਾ, ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, 2018.
- ਕਸੇਲ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਲਾਹੋਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 2015.

- ਕਾਂਗ, ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.). *ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰ*, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦੇਮੀ, 2005.
- ਕਾਲੀਦਾਸ. *ਮਾਲਵਿਕਾਗਨੀ, ਮਿਤਰਮ*
- ਖੁਰਮਾਂ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). *ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ- ਇਕ ਮੁਲਾਂਕਣ*, ਪਟਿਆਲਾ, ਅਮਰਜੀਤ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2005.
- ਖੀਵਾ, ਜਲੇਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). *ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸੰਬਾਦਿਕਤਾ*, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2010.
- --. *ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸੰਬਾਦਿਕਤਾ*, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2012.
- ਗੁਨੰਦਰ, ਰਾਮਚੰਦ. *ਨਾਟਿਆਦਰਪਣ*, ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ
- ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)(ਸੰਪਾ.). *ਪਰਵਾਸ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਚਿੰਤਨ*, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2007.
- ਗਰਗ, ਜਗਦੀਸ਼ ਰਾਏ. *ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ*, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
- ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (ਸੰਪਾ.). *ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਸਾਹਿਤ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ*, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 2019.
- ਗੁਰੂਮੇਲ ਨਾਟਕਕਾਰ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ(ਡਾ.). ਦਿੱਲੀ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, 2003.
- ਗਿੱਲ, ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਸੰਧੂ, ਮੋਹਨ. *ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ*, ਕੈਨੇਡਾ, ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ, 2014.
- ਘੋਸ਼, ਮਨਮੋਹਨ (ਅਨੁਵਾਦਕ). *ਭਰਤਮੁਨੀ ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤਰ*, ਕਲਕਤਾ, ਏਸ਼ੀਆਇਕ ਸੁਸਾਇਟੀ, 1950.
- ਚੰਚਲ, ਬਾਲਾ(ਡਾ.), *ਪਰਵਾਸ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਅਨੁਭਵ*, ਚੰਡੀਗੜ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2009.
- ਚੰਦਨ, ਸਵਰਨ. *ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ*, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1987.
- --. *ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ*, ਦਿੱਲੀ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 1996.

- --. ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਦਿੱਲੀ, ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1994.
- ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ. ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸੋਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1985.
- --. ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ : ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੁਨੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1989.
- ਜੇਹਲ, ਲਖਵਿੰਦਰ (ਡਾ.). ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਓ ਦੇ ਪਾਸਾਰ, ਸੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ
- --. ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ
- ਜਗਦੀਪ ਸਿੰਘ. ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ-ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਸਰੂਪ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2003.
- ਜੱਜ, ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ. ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2005.
- --. ਪਰਵਾਸ : ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ, ਜਲੰਧਰ, ਐਨ.ਆਰ.ਆਈ ਸਭਾ ਪੰਜਾਬ, 2000.
- ਢਿਲੋਂ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਕੋਣ-ਮਾਨਵ ਜਾਂ ਦਾਨਵ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2016.
- ਖਿੰਦ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). ਕਹਾਣੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਥਾ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਚੰਡੀਗੜ, ਸਪਤਰਿਸ਼ੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 2017.
- ਦੂਆ, ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.). ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਅਜੋਕੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਲਾਹੋਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 2018.
- ਦੁਸਾਂਝ, ਕੁਲਦੀਪ ਕੌਰ. ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਦਾ ਨਾਟ ਪ੍ਰਵਚਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਲਾਹੋਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 2014.
- ਦਿਵੇਦੀ, ਕਪਿਲ ਦੇਵ. ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤਯ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ
- ਧੰਨਜਯ. ਦਸ ਰੂਪ
- ਧੀਰ, ਰਣਜੀਤ. ਪਰਦੇਸਨਾਮਾ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 1995.
- ਧੀਰ, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ. ਮੇਰੀਆਂ ਸਸ਼ੇਟ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਦਿੱਲੀ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 2018.

- ਧਰਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). *ਪੰਜਾਬੀ ਖੋਜ ਸੰਦਰਭ*, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2018.
- ਧਾਲੀਵਾਲ, ਕੇਵਲ. *ਨਟਰੰਗ*, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, 2006.
- --. *ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ ਰੰਗ ਦਾ ਸਫ਼ਰ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕਾਦਮੀ, 2016.
- ਧਾਲੀਵਾਲ, ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). *ਘੁੰਮਣ ਮਾਨਵਤਾ, ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ - ਮੁਲ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ*, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਦਾਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 1999.
- ਨੇਕੀ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ. *ਅਚੇਤਨ ਦੀ ਲੀਲਾ*, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1998.
- ਨਗੋਂਦੂ (ਅਨੁਵਾਦਕ) (ਡਾ.). *ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ*, ਐਸ. ਚੰਦ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, 1964.
- ਨਗੋਂਦਰ, ਅਰਸਤੂ (ਡਾ.). *ਦਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ (ਅਨੁ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ)*, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਐੱਸ ਚਾਂਦ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, 1964.
- ਨੂਰ, ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ. *ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗ ਮੰਚ*, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੋਸਾਇਟੀ ਲਿਮਟਿਡ, 1991.
- ਨੂਰ, ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ. *ਜਲਵਤਨ ਪੰਜਾਬ*, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2000.
- ਨਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), *ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰ*, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2015.
- ਨਿਰਮਲ, ਚਾਨਣ ਸਿੰਘ. *ਸਾਹਿਤ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ*, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, 2003.
- ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ (ਆਯੋਜਕ) *ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ*, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2016.
- ਪਾਣਨੀ. *ਅਸਟਯਾਯੀ*
- ਪੁਰੀ, ਕੈਲਾਸ਼. *ਕਟਿਹਰੇ ਵਿਚ ਖੜੀ ਔਰਤ*, ਦਿੱਲੀ, ਆਰਤੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, 1988.
- --. *ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ*, ਦਿੱਲੀ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 1995.

- ਪਰਵਾਨਾ, ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਬਦੇਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਨਸਲਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ, ਜਲੰਧਰ, ਸੁੰਦਰ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, 2008.
- ਪਾਲੀ, ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ, ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਮਸਲੇ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2015.
- ਫੁੱਲ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ-ਸਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1998.
- ਬਹਿਲ, ਨਵਨਿੰਦਰਾ. ਨਾਟਕੀ ਸਾਹਿਤ. ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1991.
- ਬੇਦੀ, ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ. ਪਾਠ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ- ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1998.
- ---. ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2007.
- ---. ਪਰਵਾਸ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2005.
- ਬੇਰੀ, ਤੇਜਿੰਦਰ ਕੌਰ. ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰ, ਚੰਡੀਗੜ, ਤਰਲੇਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ 2016.
- ਬਰਾੜ, ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਕੌਰ. ਦ੍ਰਿਸ਼, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2015.
- ਭੱਟੀ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ. ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2017.
- ਭਰਤਮੁਨੀ. ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਸਤਰ (ਅਨੁਵਾਦਕ ਜੀ. ਐਨ. ਰਾਜਗੁਰੂ), ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1989.
- ਮਕਸੂਦਪੁਰੀ, ਹਰਬਖਸ਼. ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਪਾਤੀਆਂ, ਦਿੱਲੀ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 1986.

- ਮਲੀ, ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਡਾ.). *ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ*, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2003.
- ਮਲਹੋਤਰਾ, ਹਰੀਸ਼. *ਗੋਰੀ ਧਰਤੀ ਮੇਰੇ ਲੋਕ*, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲਿਟਰੇਚਰ ਹਾਊਸ, 1996.
- ਰਿਗਵੇਦ
- ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.). *ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ*, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2009.
- ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਗੁਰੂਮੇਲ). *ਦਿੱਲੀ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ*, 2003
- ਲਖਵਿੰਦਰ, ਜੀਤ ਕੌਰ. *ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ, ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ*, ਜਲੰਧਰ, ਸੁੰਦਰ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ, 2009.
- ਵਨੀਤਾ. *ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਸਾਹਿਤ*
- ਵਰਮਾ, ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ. *ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ : ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰ*, ਦਿੱਲੀ, ਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2003.
- --. *ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ*, ਦਿੱਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, 2005.
- ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ. *ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ*
- ਸ਼ਰਨਜੀਤ ਕੌਰ (ਸੰਪਾ.). *ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ : ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰ*, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 2019.
- Axel and Keith, Brian. *A review of The Nation's Tortured Body, Violence, Representation, and the Formation of the Sikh Diaspora*, Duke University Press. USA, 2001.
- Ballard, Roger and Banks. Marcus. *Des/i. Panies' /i*, C. Hurst & Co. Publishers, London 1994.
- Banerjee, Utpal K.. *Hindu, Joy of Life*, Niyogi Books, New Delhi, 2006.
- Brij, V. Lai. *The encyclopedia of the Indian Diaspora*, University of Hawaii Press, 2006.
- Castles, S. and Miller, M. *The Age of Migration, International Population Movements in the Modern World*, Macmillan London, 1993.

- Castles, S., Cope, B. Kalantzis, M. and Morrissey, M.. *Mistaken Identity - Multiculturalism and the Demise of Nationalism in Australia*, Pluto Press, Sydney, 1992.
- Castles, S.. *Migrant Workers and the Transformation of Western Societies*, Cornell University, Ithaca, 1989.
- Cohen, Robin. *Cambridge Survey of World Migration*, Cambridge University Press, UK, 1995.
- Cole and Owen W.. *Sikhism, Teach Yourself*, McGraw-Hill Education, UK, 2003.
- Dwivedi, Manan. *South Asia Security*, Gyan Publications, 2009.
- Ember, Melvin, Ember, Carol R. and Skoggard, Ian. *Encyclopedia of Diasporas, Immigrant and Refugee Cultures Around the World*, Springer Inc., New York, USA, 2004.
- Gonzalez, Nilda Flores. *Immigrant Women Workers in the Neoliberal Age*, Combined Academic Publishers, Buchinghamshire, UK, 2013.
- Helwig and Wesley, Arthur. *Sikhs in England*, Oxford University Press, UK, 1986.
- Hugh, Tinker. *The Banyan Tree, Overseas Emigrants From India, Pakistan, and Bangladesh*, Oxford University Press, UK, 1977.
- --. *A New System of Slavery, The Export of Indian Labour Overseas*, Oxford University Press, UK, 1974.
- Jeffrey Witsoe. *India's Second Green Revolution- The Sociopolitical Implications of Corporate-Led Agricultural Growth*, CASI, Philadelphia, 2006.
- Kapur, Manju. *The Immigrant, Faber and Faber*, London, 2009.
- Kessenger, Tom. *Vilayatpur, 1848-1968, Social and Economic Change in a North Indian Village*, Berkeley, University of California Press, 1976.
- Lauterpacht L.. *International Incidents*, Cambridge University Press, UK , 1911.
- McNeill. *The Rise of the West, A History of the Human Community*, University of Chicago Press, 1992.

- Ministry of Overseas Indian Affairs, *Marriages to Overseas Indians - A Guidance Booklet*, <http://moia.gov.in/services.aspx?id=302&idp=302&mainid=17>.
- Nayar, Kamala Elizabeth. *Sikh Diaspora in Vancouver, Three Generations Amid Tradition, Modernity, and Multiculturalism*, University of Toronto Press, 2004.
- Nayyar Deepak. *Migration, Remittances and Capital Flows, The Indian Experience*, Oxford University Press, 1994.
- Prakash C. Jain. *Globalisation and Indian Diaspora in West Asia and North Africa, Some Policy Implications*, at p. 87 (2003).
- Prasad, Leela. *Live Like the Banyan Tree, Images of the Indian American Experience*, Balch Institute for Ethnic Studies, 1999.
- Pries, Ludger and Sezgi, Zeynep. *Cross Border Migrant Organizations in Comparative Perspective*, Palgrave Macmillan, 2012.
- Rajan, S. Irudaya. *Dynamics of Indian Migration Historical and Current Perspectives*, Routledge India, 2011.
- Reimers, David M. *Other Immigrants, The Global Origins of the American People*, New York University Press, 2005.
- Rudra, Urjasi and Gupta, Shamita Das. *Transnational Abandonment of South Asian Women, A New Face of Violence Against Women*, Manavi Inc., USA, 2011.
- Tatla, Darshan Singh. *The Sikh Diaspora Search for Statehood* \ University of Washington Press, USA, 1998.
- Thandi, Shinder. *People on the Move, Punjabi Colonial and Post-Colonial Migration*, Oxford University Press, USA, 2004.
- Tiwari, K. N.. *The Indian Community in New Zealand, A Historical Survey of Indians in New Zealand, Studies of a Sub-Culture*. Price Milburn for the New Zealand Indian Central Association, 1980.
- Varadarajan, Latha. *The Domestic Abroad, Diasporas in International Relations*, Oxford University Press, New Delhi, 2010.

ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼

- ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ. *ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ*, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ
- ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ. *ਨਾਭਾ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼*, ਪੰਜਾਬੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, 2006.

ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼

- ਬੇਦੀ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਭਾਗ ਸੰਤਵਾਂ ਕਵਿਤਾ-9 , ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2018.
- ਬੇਦੀ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਭਾਗ ਸੰਤਵਾਂ ਕਵਿਤਾ-99 , ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2018.
- ਬੇਦੀ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਭਾਗ ਸੰਤਵਾਂ ਕਵਿਤਾ-999 , ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2018.
- ਬੇਦੀ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਭਾਗ ਸੰਤਵਾਂ ਕਵਿਤਾ-9V, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ , ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2018.
- ਬੇਦੀ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ , ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2008.
- ਬੇਦੀ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼ (ਭਾਗ ਚੌਥਾ ਨਾਟਕ), ਲੁਧਿਆਣਾ , ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2008.

ਜਰਨਲ

- ਅਲਖ, ISSN ੨੩੨੦ ੦੪੧੩-1, ਜਲੰਧਰ, ਅਕਤੂਬਰ - ਦਸੰਬਰ 2017.
- ਅਲਖ, ISSN ੨੩੨੦ ੦੪੧੩-1, ਜਲੰਧਰ, ਜੁਲਾਈ - ਦਸੰਬਰ 2016.
- ਸਿਰਜਣਾ, ਚੰਡੀਗੜ, ਜੁਲਾਈ - ਸਤੰਬਰ 2015.
- ਖੋਜ ਦਰਪਣ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਜੁਲਾਈ 1985.
- ਖੋਜ ਦਰਪਣ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਜਨਵਰੀ 1996.
- ਖੋਜ ਦਰਪਣ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਜੁਲਾਈ 1996.
- ਖੋਜ ਦਰਪਣ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਜਨਵਰੀ 1974.
- ਖੋਜ ਦਰਪਣ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਜੁਲਾਈ 2004.
- ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਨਾਟਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਮਾਰਚ 1997.
- ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਪਟਿਆਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਮਾਰਚ 2009.
- ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸਤੰਬਰ 1991.
- ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸਤੰਬਰ 1994.
- ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਅਗਸਤ 2002.
- ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਮਈ 1998.

- ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦਿਵਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਮਾਰਚ 1997.
- ਪ੍ਰਵਚਨ, ਜਲੰਧਰ, ਜੁਲਾਈ - ਸਤੰਬਰ 2011.
- ਲਕੀਰ, ਨਾਟਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਜਲੰਧਰ, ਮਾਰਚ - ਅਪਰੈਲ 2012.
- ਵਤਨ - ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਹਰ ਉਮਰ ਦਾ ਇਕੋ ਰੋਣਾ, ਜੁਲਾਈ - ਅਗਸਤ, ਸਤੰਬਰ 1991.
- ਵਤਨ - ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, " ਪੁਨਰਜਨਮ ", ਜੁਲਾਈ - ਅਗਸਤ, ਸਤੰਬਰ 1991.

ਅਖਬਾਰਾਂ

- ਅਜੀਤ, ਮਿਤੀ 11-11-2018
- ਨਵਾਂ ਜਮਾਨਾ, ਐਤਵਾਰਤ, ਮਿਤੀ 25-06-2000
- ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਗਰਣ, ਮਿਤੀ 23-07-2017
- ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਮਿਤੀ 28-05-2000
- ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਮਿਤੀ 25-05-2018
- ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਮਿਤੀ 13-09-2018
- ਰੋਜਾਨਾ ਅਜੀਤ, ਮਿਤੀ 30-12-2018

Electronic Media

- <http://pa.m.wikipedia.org/wiki/ਖੇਜ>
- <http://www.scribd.com/document/220034203/Kavya-Prakash-Acharya-Mammata-Hindi-Tika-Acharya-Vishveshavar-Siddhanta-Shiromani-Part1>
- <https://www.poetryfoundation.org/poems-and-poets/poems/detail/44477>
- www.sikchintan.com
- <http://iqbalurdu.blogspot.com/2011/03/bang-e-dra-062-majnu-ne-shehar-chora-to.html>
- <http://moia.gov.in/services.aspx?id=302&idp=302&mainid=17>
- <https://beta.ajitjalandhar.com/edition/20181004/1.cms>
- https://pa.wikipedia.org/wiki/ਪਰਵਾਸੀ_ਪੰਜਾਬੀ_ਨਾਟਕ
- https://pa.wikipedia.org/wiki/ਬਾਬਾ_ਗੁਰਦੇਵ_ਸਿੰਘ